Antón & Domago.
Mamed & Salcedo.
Alberto & Coiro
Macias & Hermelo.
Martino dos Cobres.
Baxtolo do Teso
Berto & Axdañ
Bras de Montecelo.
Roque de Beluso.
Bastian do Castelo.

Juan & Frouzido.
Miguel do Bencelo

Ermelo, Hermelo (g.a.) 600. Toponímico: Ermelo (Po.). Derivado de ermo e este do lat. tardío EREMUM 'deserto', co sufixo diminutivo -elo. É apelido característico da comarca do Morrazo, onde o topónimo é nome dunha parroquia e unha aldea de Bueu.

usca.

Exxo.

Atto. Laxuca da Brañ

Exelos.

Andrea da Chauza.

Thomasa do Outeiro.

Laxuca da Braña. Catuina do Mto.

Marina à do Ceso.

ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO

EDITORA

Antroponimia e lexicografía

(e i)

ensaio & investigación

Antroponimia e lexicografía

Antroponimia e lexicografía / Ana Isabel Boullón Agrelo, editora. — Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 2018. — 334 p. : map. ; 24 cm. — (Ensaio & Investigación)

DL. C 1942-2018. — ISBN 978-84-92923-96-0.

1. Onomástica. 2. Nomes de persoas. 3. Nomes de persoas – Galicia. 4. Lexicografía. I. Boullón Agrelo, ed. lit. II. Consello da Cultura Galega, ed.

A edición e preparación deste libro foi financiada parcialmente cunha axuda da Secretaría Xeral de Universidades (Xunta de Galicia - Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional) ao grupo de investigación Filoloxía e Lingüística galega (USC).

Consello científico da colección (Serie Lingüística)

Ana María Barros de Brito (Universidade do Porto)

Dante Lucchesi (Universidade Federal da Bahía)

Josefa Dorta Luis (Universidad de La Laguna)

Maria-Pilar Perea i Sabater (Universitat de Barcelona)

Pedro Sánchez-Prieto Borja (Universidad de Alcalá)

Edita

© Consello da Cultura Galega, 2018

Pazo de Raxoi · 2º andar · Praza do Obradoiro

15705 · Santiago de Compostela

T 981 957 202 · F 981 957 205

correo@consellodacultura.gal

www.consellodacultura.gal

Proxecto gráfico

Imago Mundi Deseño

Imaxe de cuberta

Sobre unha imaxe do autógrafo de Martín Sarmiento

Coloquio en coplas galegas

Maquetación

Raquel Vila-Amado

Imprime

Imprenta Mundo

Depósito Legal: C 1942-2018

ISBN 978-84-92923-96-0

ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO

EDITORA

Antroponimia e lexicografía

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

(e i)

ensaio & investigación

Limiar

Ana Isabel Boullón Agrelo

Este volume parte das conferencias lidas no Simposio *Antroponimia e lexicografía* organizado polo Instituto da Lingua Galega (USC) en 2016, coordinado por Ana Boullón coa moi eficaz cooperación de Sandra Beis Silva¹. Constitúe a continuación dunha serie de encontros comezados no ano 2000, coa colaboración desde o inicio do Consello da Cultura Galega.

O propósito desta edición foi ofrecer unha panorámica dos estudos lexicográficos sobre antroponimia (especialmente dos apelidos) poñendo atención nos principais proxectos que se están a desenvolver en Europa. Tratábase, pois, de comprobar como se enfrontaban os problemas comúns no estudo lexicográfico dos apelidos en territorios con características lingüísticas, demográficas, xeográficas e históricas moi diferentes: de que corpus partir? (isto é, abranger todas as formas existentes no censo, con única limitación numérica ou partir dun criterio lingüístico), que información etimolóxica incluír? (directa ou remota), que outros datos son fundamentais para a comprensión cabal (e concisa) dun apelido? (documentación histórica, distribución xeográfica, aspectos xenealóxicos...). A maiores dos traballos que responden a estas cuestións, complementan o volume estudos que abordan aspectos máis particulares da onomástica persoal en Galicia.

A primeira das contribucións quere ter un papel inclusivo para proporcionar unha perspectiva románica. Dieter Kremer, impulsor do fértil proxecto europeo *PatRom*, expón as complexidades da pescuda onomástica, que, se ben parte da lexicografía, excede con moito os seus límites, posto que contén ademais un mundo motivacional ou simbólico que en moitos casos está ausente xa da lingua común.

O traballo de Patrick Hanks parte da súa experiencia como autor de varios dicionarios onomásticos, fundamentalmente, para o que aquí importa, de apelidos de Irlanda, Bretaña e os Estados Unidos. Estes territorios caracterízanse (Irlanda

¹ O comité científico estaba integrado por Emili Casanova (Univ. de València - Acadèmia Valenciana de la Llengua), Jean Germain (Univ. Catholique de Louvain), Antón Palacio (Univ. de Vigo), Elena Papa (Univ. di Torino), Stefan Rusthaller (Univ. Pablo de Olavide-Sevilla) e Antón Santamarina (ILG-USC).

en menor medida) por recibir achegas humanas variadas en grande proporción (especialmente os Estados Unidos), o cal dificulta o estudo dos apelidos polas posibles deformacións de que son obxecto ó longo da historia. O autor subliña a importancia do estudo da xeografía, da historia, a xenealoxía, a necesidade de documentación histórica, e a oportunidade coa que se conta actualmente por dispormos de bases de datos que permiten manexar millóns de rexistros con información histórica e moderna.

Alda Rossebastiano revisa os principais dicionarios de apelidos de Italia, un dominio lingüístico que gozou de bos antecedentes nos estudos onomásticos. Expón as características do grande proxecto *I nomi di persona in Italia*, dedicado a nomes de pía e a apelidos. O seu proxecto en marcha é o *Dizionario dei cognomi piemontesi*, que inclúe nas súas entradas, fundamentalmente, a categoría, o rango dos máis frecuentes, étimo, significado, documentación medieval, distribución xeográfica e referencias á emigración extraeuropea (circunstancia que é compartida polos apelidos galegos).

Consuelo García Gallarín, tamén membro do *PatRom*, aborda as zonas de confluencia entre antroponimia, toponimia e léxico común. Avoga por que nos dicionarios se consideren tanto a antroponimización do apelativo como a apelativización do nome propio, para arrequecer o estudo do nome propio en tódolos seus aspectos. Expón os diferentes modelos de lexicografía antroponímica e exemplifica con dous deonomásticos: *María* e *Maruja*.

A contribución de Ana Boullón supón en certa forma un elo entre os dous bloques de contidos, porque traza o deseño do *Diccionario dos apelidos galegos* (actualmente en preparación), isto é, entra xa na materia propiamente galega. Explícanse os criterios lexicográficos para a súa construción: escolla por razóns lingüísticas e de frecuencia, lemas, información etimolóxica, histórica e xeográfica. Algunha destas escollas son guiadas pola vontade estandarizadora, necesaria para a restitución da forma orixinal dos apelidos na súa ortografía moderna, pois unha certa porcentaxe deles están deformados por mor da situación sociolingüística de Galicia.

No segundo dos bloques do volume os estudos atenden a cuestións máis específicas dos apelidos galegos.

Gonzalo Navaza interpreta etimoloxicamente algúns apelidos de morfoloxía non aclarada ata o momento. A primeira das series que trata procede de diver-

sas formacións non usuais do xenitivo, por teren unha morfoloxía que non se axustaba ós patróns máis usuais (da segunda declinación latina). Nese caso están os topónimos e apelidos procedentes de *Thomas* (*Tomé* / *Santomé*), *Cosmas* (*Cosmede*), *Andreas* (*André* / *Santandré* / *Andrade*). Despois, trata *Cividáns*, *Cividás* (<CIVITATANOS) e finalmente, *Paraxó*, *Paraxuá* (<PETRARIÖLA).

Luz Méndez debrúzase nas influencias da gheada e do seseo nos apelidos, nun contexto diglósico como foi o da lingua galega nos últimos séculos. Explica, con abundancia de mapas e documentación histórica, as dificultades metodolóxicas para o seu estudo, porque as estratexias de adaptación ao castelán (ou de disface) destes dous fenómenos nos rexistros escritos foron variados e derivaron moitas veces na opacidade das formas. Tamén reflexiona sobre as vías para a estandarización deses apelidos deformados, complicada cando se dá a confluencia de apelidos semellantes (*Bugueiro* / *Buxeiro*, *Gamardo* / *Xamardo*) ou cando se descoñece a orixe etimolóxica e a documentación medieval non ofrece indicios abondos (*Aguís* / *Axís*).

Xosé María Lema leva anos facendo un percorrido minucioso pola historia da onomástica da parroquia rural de Berdoias. Neste caso estuda pormenorizadamente todos os apelidos existentes nos libros parroquiais durante o século XVII (os máis antigos que se conservan). Constitúe un exemplo metodolóxico da conciliación dos datos xenealóxicos cos históricos, xeográficos e lingüísticos, todos eles complementarios e necesarios. Grazas a eles constátase o papel da fidalguía na transmisión dos apelidos, as rutas migratorias intracomarcais e a progresión do proceso de castelanización.

O último dos estudos constitúe unha aproximación nova ó estudo dos apelidos. Valentina Formoso e Ana Iglesias aplican a técnica do grupo de discusión utilizada nos estudos sociais para indagar sobre as opinións e actitudes da xente nova diante dos nomes e dos apelidos galegos. Unha das pexas para a normalización dos apelidos é, de forma un tanto contraditoria, a tradición: dado o grande descoñecemento popular sobre a materia lingüística dos apelidos (aínda tendo en conta que os interrogados eran estudantes universitarios), concíbense os apelidos deturpados como as formas que os vinculan coa familia e, por tanto, co seu pasado. Ponse de relevo, logo, a importancia da información á poboación dos procesos de deformación do noso corpus antroponímico.

En definitiva, presentamos aquí algunhas das achegas máis interesantes que desde o punto de vista lexicográfico se están a dar no estudo da onomástica, especialmente dos apelidos. Evidentemente, cada un dos dicionarios antroponímicos analizados presenta características distintas, forzosamente adecuadas ó corpus lingüístico e social que representan. O exemplo máis extremo de diversidade é probablemente Estados Unidos, onde a gran maioría da poboación é foránea, desde logo en comparación cos territorios europeos. Tamén son diferentes os materiais informatizados (especialmente no que toca á documentación histórica e á distribución xeográfica) con que en cada área se pode contar, así como os obxectivos, o número de entradas e a planificación. En todo caso (e, en realidade, por todo isto), considero que as reflexións suscitadas nestes traballos contribuirán á planificación do estudo lexicográfico onomástico. Por outra parte, os aspectos particulares tratados sobre os apelidos galegos (de tipo metodolóxico, etimolóxico, socio-lingüístico, histórico, demográfico) darán nova luz para futuras aproximacións.

Ana Boullón

ensaio & investigación

Índice

- 6 Limiar**
Ana Isabel Boullón Agrelo
- 15 Dieter Kremer**
Os dicionários antroponímicos na Europa românica. Uma aproximação na perspectiva do projecto *PatRom*
- 61 Alda Rossebastiano**
Dizionari antroponimici italiani: problemi e soluzioni
- 83 Patrick Hanks**
New Directions in the Study of Family Names
- 121 Consuelo García Gallarín**
Relaciones entre la antroponimia y la deonomástica: los casos de *María* y *Maruja*
- 143 Ana Isabel Boullón Agrelo**
A estrutura do *Diccionario dos apelidos galegos*
- 179 Gonzalo Navaza**
Andrade, Cosmede, Tomade e outros apelidos de orixe toponímica
- 203 Luz Méndez**
Gheada, seseo e estandarización de apelidos
- 237 Xosé Mª Lema**
Os primeiros apelidos dunha parroquia galega: Berdoias (séc. xvii)
- 295 Valentina Formoso Gosende / Ana Iglesias Álvarez**
Aproximación ao valor simbólico de nomes e apelidos galegos

**Os dicionários
antroponímicos na
Europa românica.
Uma aproximação
na perspectiva do
projecto *PatRom***

Dieter Kremer

Universidade de Trier

0. Em primeiro lugar gostava de agradecer aos organizadores desta iniciativa de aproximar os lexicógrafos dos autores de dicionários antroponímicos, ou melhor: antroponomásticos. Parece-me importante a compreensão recíproca e o intercâmbio científico. O meu tema é bastante geral e vou concentrar-me sobretudo nos aspectos gerais indicados no programa, sem ignorar, claro, alguns dos dicionários correspondentes da «Europa românica», espaço linguístico-cultural importantíssimo (ilustração 1). Como pedido, vou falar em português, à maneira patromiana onde cada autor pode escrever na língua dele. Sendo a minha língua o alemão, peço desde já a sua indulgência pelos muitos erros que vou cometer. Vou mostrar alguns exemplos para ilustrar uns casos concretos e insisto que cada um daria para uma discussão mais pormenorizada.

Ilustração 1: A România europeia, segundo *PatRom* I/2, 3.

1. É fácil formular o tema geral «Antroponímia e Lexicografia» de um encontro como o nosso, mas já o é menos quando se quer entrar numa discussão concreta. Ou dito de outra maneira: os nomes de pessoa são sempre lexemas, deviam, pois, fazer parte integral da lexicografia. Por outro lado, os antroponímicos têm uma função individualizadora que os distingue fundamentalmente dos apelativos. É pois, importantíssimo distinguir entre *matéria linguística* e *função onímica*. Esta última ultrapassa de longe os aspectos linguísticos. Ou ainda: a onomástica é uma ciência multidisciplinar bastante complexa. Os aspectos linguísticos, entre eles a lexicografia e a etimologia, mas também, por exemplo, a morfologia, constituem só uma face do que é um nome. Parece-me importante este aviso. O lexicógrafo só pode considerar a matéria linguística de um nome, o investigador onomástico não tem de ser obrigatoriamente linguista, pode ser historiador, sociólogo, psicólogo, jurista, etc. Idealmente, este, o especialista em onomástica, dominaria todas as disciplinas que tratam de aspectos dos nomes próprios. Na prática, isto é impossível. Por isso gosto de insistir e repetir que a onomástica não é uma disciplina autónoma, são várias as disciplinas que se ocupam (ou tiram proveito) dos nomes.

Esta anotação parece-me importante quando se quer discutir de dicionários antroponímicos e do que deles pode esperar o leitor. É praticamente impossível servir, num dicionário, todos os aspectos que apresenta o nome individual. Ao mesmo tempo é impossível tratar, num dicionário, todos os nomes monograficamente.

Discutir «os dicionários antroponímicos na Europa românica» – penso que se deve entender dicionários de apelidos ou nomes de família, sendo os de nomes ou nomes de baptismo um mundo bastante diferente e menos directamente ligado à lexicografia – discutir, pois, dicionários antroponomásticos do mundo das línguas e culturas românicas é tarefa pouco gratificante. Por um lado, há poucos, e não conheço todos, ou não os tenho à mão. Por outro lado, a paisagem onímica e onomástica talvez a mais interessante, a Itália, teria sido tratada na prevista intervenção da Professora Alda Rossebastiano. E a não esquecer o maior, enquanto a entradas, dos dicionários deste género, o *Dictionary of American Family Names* (DAFN) que acaba de ser apresentado pelo Professor Patrick Hanks.

Como intervêm principalmente autores de tais dicionários, vou tentar de sistematizar um pouco seguindo as áreas temáticas indicadas no programa e partindo

de um dos meus filhos deste género (ou melhor: neto, tratando-se efectivamente de um derivado do «Glossário das designações de actividades profissionais» ou *GlossProff*: o dicionário *PatRom*.

2. Este *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane* ou *PatRom* (apresentado em várias ocasiões¹) resultou, finalmente, um torso ou fragmento do que inicialmente fora imaginado. Mesmo assim, os volumes publicados (e os tres ainda por publicar) permitem uma ideia da concepção e da riqueza da documentação ímpar no mundo onomástico. Constituído, na sua fase de esplendor, por uma centena de colaboradores, discutido particularmente em treze colóquios internacionais entre 1987 e 2000, e redigido por especialistas de cada domínio linguístico, este projecto agonizou nos primeiros anos deste milénio, por falta de subvenções e, talvez, por um demasiado de formalismo e de democracia. O conteúdo do dicionário foi-se reduzindo. Primeiro a *lexemas* (insisto) que aparecem em pelo menos dois dos grandes domínios linguísticos românicos, depois a áreas temáticas delimitadas (o corpo humano e os animais, os dois só parcialmente), e, finalmente, à uma pequena escolha de artigos vários já pré-redigidos. Mesmo assim, o resultado parece impressionante. A verdadeira riqueza deste dicionário só se pode apreciar à partir de índices ainda não existentes. A documentação histórica, assim como a vasta bibliografia, constituem uma fonte importantíssima para trabalhos derivados.

Trabalhando por exemplo neste projecto ou redigindo para o dicionário americano do Professor Hanks devem obrigatoriamente consultar-se, além dos inventários dos apelidos actuais e outros tipos de bibliografia, os dicionários antroponomásticos das numerosas áreas românicas. A escolha não é muito rica quanto a monografias globais. Deixando de lado a Romania e a Itália², continua de referência para a França o dicionário de Albert Dauzat, actualizado por Marie-Thérèse Morlet, e para a Bélgica francófona o dicionário de Jules Herbillon, na versão completamente refundida do patromiano Jean Germain. Para as cinco línguas oficiais da Península Ibérica, o castelhano conta com o útil dicionário de Faure, Ribes e García e o português com o impressionante (e importante) *Dicionário*

1 Cp. Kremer 1997, etc.

2 São de referência obrigatória especialmente os dicionários de Caffarelli / Marcatto, de Caracausi e de Minervini, além de várias obras de Gerhard Rohlfs, etc.

onomástico etimológico de José Pedro Machado. O catalão conta com o extracto do *Dicionari Català-Valencià-Balear* publicado por Moll³, o basco com a clássica contribuição de Michelena, e o galego será nos apresentado amanhã.

Só mencionei alguns dos dicionários de consulta, de referência global e de fácil acesso. Claro que, para redigir um dicionário onomástico, é absolutamente obrigatório ter em conta a bibliografia correspondente; aqui o dicionário *PatRom* presta bons serviços. Mas antes de comentar alguns exemplos concretos convém discutir alguns pressupostos gerais do que devia ser um dicionário onomástico.

3. São os nomes da actualidade o ponto de partida para um *dicionário retrospectivo*. Entretanto, em regra depois de se redigirem os dicionários citados, existem várias ofertas de inventários nacionais informatizados, mas não sempre comparáveis entre eles. Considero-os de consulta obrigatória. Em primeiro lugar deve-se discutir a questão da selecção, uma vez que é absolutamente impossível (pelo menos nos grandes domínios linguístico-culturais) tratar todos os nomes e suas variantes. Esta selecção não seria automaticamente por ordem de frequência absoluta⁴, mas devia ter em conta várias especificidades, como, por exemplo, questões sócio-linguísticas ou a distribuição regional. Para reconhecer nomes característicos de certas regiões, será melhor recorrer a inventários demográficos mais antigos, constituindo a Segunda Guerra Mundial em grandes partes da Europa um corte importantíssimo. A meu ver, os inventários demográficos de ante-guerra não podem considerar-se como documentos históricos (como é o caso no dicionário *PatRom*), mas sim considerar-se como representativos da situação onímica de um país; a pós-guerra implica, de facto, importantes movimentos migratórios internos e externos e há uma grande mistura de nomes supra-regionais e internacionais.

É consabido que cartografar a distribuição geográfica de nomes muitas vezes pode contribuir à boa explicação dos mesmos. Há certas regiões que funcionam como «ilhas», conservando a sua estrutura histórica. E se há regiões linguística-

3 É aconselhável utilizar o próprio DCVB, sendo a obra de Moll uma mera lista ordenada por conceitos. Compare-se «**Llop**. Del sustantiu llop (llatí *lupus*), nom d'animal salvatge» (Moll 289) contra «**2. LLOP**. | 1. Nom propi d'home; cast. *Lope, Lupo* (...) Sant Llop és considerat bon advocat contra el mal de coll. | 2. Llin. Existent a (...). Etim.: del nom propi llatí **Lūpus**» (DCVB).

4 Os apelidos característicos de uma região linguística e culturalmente delimitada costumam não ocupar os primeiros lugares, compára-se por exemplo os *Ferrer, Soler, Martí* ou *Varela, Pereira, Carballo*, etc. na Catalunha ou Galicia respectivamente. Alguns datos históricos em Kremer 1991.

mente divididas, mas com uma história homogénea, há outros países multilíngues menos isolados e atingidos de imigrações como, por exemplo, a França e a Alemanha ou de migrações internas como a Itália e a Espanha. A cartografia automática (ou a contagem automática) dos apelidos actuais não pode substituir uma cartografia (ou contagem) por camadas históricas. E quando for possível (é o caso da Espanha) sempre se buscará a distribuição por lugar de nascimento.

Este aspecto devia sempre estar presente no momento da redacção de qualquer dicionário antroponomástico. Apelidos galegos ou italianos encontram-se em grande número, só por exemplo, na Alemanha. Especialmente óbvia é a imigração onímica em países como os Estados Unidos da América, o Canadá ou a Argentina, cuja população é composta praticamente de modo exclusivo por imigrantes. Também se deve ter presente que nas Américas latinas, em certa medida também na África e Ásia, se reflete a onímica europeia, pelo menos nos apelidos.

Por outras palavras: a distribuição e a frequência dos apelidos actuais pode enormemente ajudar na boa interpretação de um apelido, especialmente quando não for disponível uma documentação histórica. Esquece-se, pois, facilmente o facto de, especialmente a Itália e a Península Ibérica, serem países de emigração (e de migração interna). Muitíssimos apelidos sobrevivem, por vezes sem rastro no país de origem, nos países do Novo Mundo e também em países europeus. Daí a importância, por exemplo, de um dicionário como o americano do Professor Hanks que regista muitíssimos apelidos pela primeira vez.

4. Dirige-se um dicionário a um público e os objectivos devem corresponder. A questão é dupla: quem consulta o dicionário e que tipo de informação quer encontrar o leitor, e que tipo de informação quer transmitir o autor? Sempre é que os autores de um dicionário antroponímico devem ser muito conscientes do tipo de informação que querem transmitir: explicar um nome dado, tratando-o como um lexema, eventualmente com indicações enciclopédicas, ou realçar a complexidade de fixar a primeira significação e da sua função onímica?

Consultando as várias publicações do género pode-se, por vezes, constatar um certo eclecticismo. Isto não significa automaticamente uma crítica: um demasiado de rigor pode, eventualmente, desilusionar ou desalentar o consultante, uma certa liberdade de tratamento num caso concreto não significa, obrigatoriamente, uma infracção ao sistema teórico.

Vamos ver. Já fiz alusão à importante distinção entre nome pessoal e nome de família. Sem entrar em pormenores ou discutir a formação e o papel dos patronímicos, não sempre formalmente distintos, pode afirmar-se que a função é outra. O nome pessoal é individual, o apelido social, sendo os dois de remota origem léxica. Mas é mais complicado ainda: o apelido é, na sua origem, um sobrenome de origem lexical, detoponímico ou patronímico, uma qualificação ou identificação individual dada pela sociedade e que se tornou hereditário. Se a sua função é evidente, ignoramos, salvo raríssimos exemplos, a sua motivação concreta imediata. Uma pessoa chamada *Raposa* seria astuta, manhosa ou matreira, seria ruiva, ou cheirava a raposinho, ou seria, por exemplo, sobrenome de um caçador ou de um peleiro, ou ainda nome de uma casa? Uma pessoa chamada *Melro* (ou *melo*) sabia cantar bem ou seria originária do lugar assim denominado? Já estamos no meio do difícil tratamento lexicográfico dos nomes: explicar linguisticamente a palavra ou formação lexical, como num dicionário de língua, não abrange a totalidade das facetas do nome em questão. Este nome se, na origem, era motivado e «transparente», hoje é um mero nome-etiqueta, sem significação concreta.

Foi interessante a experiência patromiana que distingue sistematicamente, por exemplo, o tipo LUPUS lexema de LUPUS nome, ou seja, em francês, *loup* (com minúscula) “lobo” de *Loup* (com majúscula) “nome pessoal”, aliás formalmente divergentes nas línguas iberoromânicas: *lobo* “animal”, respectivamente *Lopo* e *Lope* “nome”. No caso de *PatRom*, equipa essencialmente composta por lexicógrafos, foi difícil convencer que se deve separar as duas séries. Na origem está obviamente um lexema e é este que interessa à lexicografia (e etimologia). O seu *funcionamento* como palavra do léxico geral ou como nome pessoal ultrapassa a área da lexicografia, e entramos no complexo mundo da onomástica. É precisamente esta a problemática que estamos a discutir. Finalmente, no dicionário *PatRom* se discute, em primeiro lugar, o *lexema*, no segundo o *nome delexical*, no entanto sempre do ponto de vista lexicográfico. Ou, dito de outra maneira ou para evitar equívocos: o dicionário *PatRom* é um dicionário histórico, por ordem mais ou menos semântica, de palavras e formações linguísticas documentadas em nomes pessoais; não parte do nome nem da sua função, mas sim do lexema (ou étimo). O funcionamento e as implicações de um nome pessoal, normalmente desconhecidos do redactor, ignoram-se em larga medida.

Em última razão se trata, no caso de *PatRom*, de um dicionário semasiológico, como praticamente todos os dicionários de língua ou de nomes: explica um nome dado, partindo, neste caso, da forma etimológica. O dicionário antroponomástico ideal seria um dicionário onomasiológico. Ou dito de outra maneira: o dicionário ideal seria um dicionário por conceitos, acessível a través de índices – ao contrário, por exemplo, do REW, um dicionário alfabético (neste caso partindo da etimologia) que reúne no fim um índice utilíssimo (a partir do alemão) por conceitos, com remissão às entradas lexicais correspondentes (ilustração 2):

Fuchs: felinus, heres, hwelp, manphur, praeda, putium, rapum, Reginhard, res, vulpecula, vulpes, Winald.

Ilustração 2: REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. vollständig neubearbeitete Auflage, Heidelberg 1935, 1191.

Assim ficariam juntos, por exemplo no caso citado da *raposa*, além das características de “manhoso”, “ruivo”, etc., decisivas no acto de sobrenominação, os resultados lexicais correspondentes como *volpe*, *goupil*, *raposo*, *zorro*, *azari*, *guineu*, *renard*, e outros.

5. Talvez convinha, neste ponto, situar-me (um pouco) a mim: considero-me especializado na história do léxico das línguas românicas, em especial, mas não exclusivamente, das línguas iberoromânicas e aqui do português. No fundo não me considero especialista em onomástica, uma vez que, repito, para mim a onomástica apenas se pode considerar como disciplina independente. Mas desde os meus primeiros passos académicos, os nomes próprios, e em primeiro lugar, os nomes de pessoa, tiveram um impacto particular: desde os nomes de origem germânica (e não nomes germânicos!) como testemunho da integração, social e linguística, dos povos germânicos no mundo românico, passando pela documentação histórico-lexical das línguas onde os nomes pessoais em muitíssimos casos servem de primeira documentação, até a interpretação retrospectiva dos nomes, em primeiro lugar dos apelidos actuais.

Trabalho mais “onomástico” (ou sociológico) pode-se considerar a observação do “comportamento” onímico por camadas sociais ou de minorias. Mas insisto: no centro da minha ocupação encontra-se a história do léxico, e aqui em especial

o mundo das ocupações profissionais. Fecha-se assim o círculo: a maior parte das denominações das profissões se documenta pela primeira vez como parte integrante dos nomes pessoais.

Daí projectos como o *GlossProf*, ou seja, «Glossário das designações (ou nomes) de profissão e estado social», e, dele nascido, o dicionário *PatRom*, e actividades afins. Ou dito de outra maneira: não sempre dar respostas, mas sim estimular a reflexão sobre questões de carácter científico e prático, e sempre desde a perspectiva dupla do historiador da língua e do especialista em onomástica.

6. Acabo de fazer uma alusão a uma questão de primeira importância para a nossa discussão. Todos os dicionários antroponomásticos partem do estado actual e tentam explicar tal nome histórica e etimologicamente. O dicionário *PatRom* segue o caminho oposto: parte da documentação histórica para chegar aos resultados modernos. De facto, formulou-se a interrogativa ou alternativa: *dicionário retrospectivo ou dicionário genético?* no centro da discussão geral do primeiro colóquio em 1987. *PatRom* é, pois, outro tipo de dicionário, além de tratar todas as línguas românicas. E voltando à primeira pergunta, a do público, este dicionário dirige-se aos especialistas de lexicografia histórica. Os investigadores em onomástica encontrarão todas as informações possíveis, mas têm por assim dizer de destilar a informação. Apenas se pode comparar o nosso dicionário com os que se consideram dicionários antroponímicos.

A informação do leitor: divulgação ou informação científica? Trata-se de uma questão central e delicada quando aplicada a um dicionário para o grande público. Desde logo parece-me, do ponto de vista ético, absolutamente obrigatório dar uma informação séria, científica, e não ir ao encontro de um leitor supostamente pouco inteligente. A arte consiste precisamente em tentar formular uma explicação científica talvez complicada em termos simples. Deve-se evitar, a todo custo, “baixar” ao nível de tantos dicionários ou inventários onomásticos “populares”. Sei muito bem da dificuldade de conceber e realizar um dicionário. Mas há alguns pontos a respeitar (e para discutir).

Devia-se evitar impor doutrinas. Um leitor/consultante não devia sentir a construção que está na base do dicionário. Devia “simplesmente” utilizar e tomar a sério a informação oferecida sem primeiro inteirar-se das reflexões teóricas que estão na base desta apresentação prática: o leitor consulta e deve aceitar a infor-

mação, o leitor não reflexiona. Para isso é preciso evitar explicações em círculo vicioso, bem presentes em dicionários. Ainda mais complicado é sugerir o bom caminho no caso de várias explicações possíveis.

Talvez pode mencionar-se neste momento outro problema ou equívoco. Muitas pessoas confundem facilmente onomástica e genealogia. Na realidade, são dois campos de investigação absolutamente distintos. No entanto, tiram proveito dos resultados respectivos: Os nomes individuais podem ajudar a reconstruir a árvore genealógica, a história de uma família pode ajudar a reconhecer as origens de certos nomes. Mas a genealogia não precisa (nem devia) explicar linguisticamente um nome, e a onomástica só em casos especiais necessita de recorrer a dados genealógicos. É o caso nos países de imigração, e aqui em primeiro lugar, mas longe de exclusivamente, os Estados Unidos da América. Buscar as raízes de uma família, quer dizer, localizar a origem, muitas vezes ajuda a reconhecer a origem etimológica de um apelido. Aqui o gigantesco inventário, de fácil acesso, dos Mórmones presta serviços inestimáveis⁵. Mas, insisto, a genealogia em si, a história de uma família não devia figurar num dicionário antroponímico. Já o facto de alguns dicionários mais populares remeterem a personalidades históricas ou públicas é, a meu ver, discutível.

A escolha do lema. Parece-me a questão da escolha do lema num dicionário antroponomástico uma matéria relativamente fácil. Devia-se, no entanto, bem discutir para realizarmos as múltiplas facetas. Desde logo e conforme o público avisado, o lema corresponderá à forma representativa do nome actual (enquanto às eventuais variantes com remissão à entrada principal) ou à forma etimológica. Nos dois casos, no entanto, será para discutir: o que é a forma representativa e como considerar uma forma etimológica?

A discussão deve virar à volta do problema essencial: como interpretar linguisticamente um nome dado e, sobretudo, até onde ir nessa explicação. Este problema é particularmente virulento nos nomes próprios. Além de não poder explicar cada nome no seu individualismo senão a sua etimologia, deve-se conscientemente distinguir entre *etimologia directa* e *etimologia remota*. Isto significa na prática: Será suficiente indicar a origem toponímica de *Silva*, *Moreira*, *Freitas*, *Abreu*, *Camões*, *Mendonça*, *Lisboa*, etc., ou deve-se explicar etimologicamente o topónimo correspondente? Será suficiente indicar a base dos patronímicos tipo

5 <https://www.familysearch.org/>.

Gonçalves, Alves, Martins, Moniz, Aires, etc., ou deve-se explicar etimologicamente o nome pessoal correspondente? Será suficiente dar a significação de um sobrenome delexical como *Coelho, Fialho, Freire, Pessoa, Sobrinho*, etc., ou deve-se indicar a etimologia da palavra *commum*? Neste último caso junta-se o problema especificamente onomástico: o porquê, a motivação do nome. Compare-se, num caso concreto, o comentário de Machado na entrada *Pessoa*, cito: «Há controvérsia sobre as razões deste apelido».

O que interessa, no nosso contexto de «dicionário antroponímico e lexicografia», é a questão da interpretação de cada nome. Há três categorias onímicamente facilmente delimitáveis: a toponímia (maior e menor), a antroponímia (nomes e patronímicos) e a sobrenominação (em contacto directo com o léxico geral). Se todo tipo de nome é de origem léxica, a lexicografia ignora, normalmente, os nomes próprios. O dilema do autor de um dicionário antroponímico é evidente: tem de dominar três áreas normalmente distintas, deve, pois, elaborar um dicionário de nomes, um dicionário toponímico assim como um dicionário de nomes delexicais. É absolutamente necessário delimitar as intenções.

Penso que estamos no meio da nossa temática e problemática «Dicionário antroponímico e lexicografia» que não vou discutir mais. Em princípio, repito-o, um dicionário de apelidos consta de três dicionários: o toponímico, o antroponímico e o do léxico geral.

7. A delimitação linguística. Regra geral: os nomes (nomes pessoais e apelidos) não pertencem, etimologicamente, a uma só língua. Os nomes «portugueses», por exemplo, transmitem toda uma gama de realidades históricas, sendo normalmente sentidos como autóctonos, como, só por exemplo, *Diogo, Gonçalo, Elvira, Filipe, Inês, Dinis, Duarte*, etc., como, por exemplo na Alemanha nomes como *Alfons* ou *Ferdinand*. São na realidade precisamente os nomes pessoais os mais internacionalizados, por razões histórico-culturais, e em primeiro lugar, claro, nomes bíblicos e de santos. Em alguns casos é difícil reconhecer espontaneamente a ligação entre nome e patronímico, tipo *Dias* ou *Pires*. É nos apelidos, tipo *Coelho, Pinto, Pereira, Silva, Cunha, Alfageme*, etc., quer dizer, nos nomes delexicais, que se manifesta muitas vezes o cultural e linguisticamente próprio, sendo, normalmente, facilmente detectáveis como de origem estrangeira nomes tais como, por exemplo, *Liote* ou *Lencastre*.

O problema é, pois, escolher os nomes por tratar num dicionário. Deixar fóra os inequivocamente estrangeiros? É bastante delicado, uma vez que não poucos nomes morreram no país de origem, mas sobrevivem no estrangeiro; só por exemplo, o «alemão» *Magnonetti*, evidentemente italiano, mas indocumentável nos apelidos actuais da Itália.

Falando, no entanto, da relação entre onomástica e lexicografia (seria interessante ouvir as respectivas considerações da parte de um lexicógrafo «puro») são os apelidos de origem lexical (ou delexicais) o ponto comum entre as duas disciplinas. Os nomes próprios constituem um mundo à parte. Mas é já mais discutível o tratamento dos apelidos detoponímicos. Estes representam, evidentemente, duas classes bem distintas: os topónimos em geral, pois nomes próprios ou individuais, e os derivados, os étnicos. Estes últimos funcionam como palavras do léxico comum, mas muitos dicionários, especialmente etimológicos, os ignoram por razões que não sempre se justificam. Considerá-los como deónimos, pois nomes, pode-se discutir, mas, regra geral, devem considerar-se como lexemas, base de sobrenomes: *galego* (com minúscula) é lexema, *Galego* (com majúscula) é nome, pois delexical. Trata-se de uma temática deveras interessante, da qual tratará a Professora García Gallarín.

Mas voltando ao ponto comum das disciplinas científicas onomástica e lexicografia: os chamados *cognomina* ou sobrenomes são sempre, na origem, motivados ou «transparentes» e formados com meios do léxico e da morfologia do momento. Pertencem, evidentemente, à língua comum. Mas a sua referência a um indivíduo preciso, a sua individualização, os afasta do léxico geral. Sendo vocábulos da língua comum, como, só por exemplo, um adjectivo ou uma designação de ofício, sómente com função individualizante, deviam ser considerados num dicionário, não devia interessar se é escrito com minúscula ou majúscula. Em formações morfológicamente mais complexas (tipo composição ou frase) só aplicável puntualmente a um indivíduo, a situação é, talvez, outra. Mas sempre é que os sobrenomes delexicais muitíssimas vezes permitem datar pela primeira vez um lexema do léxico geral, pertencem ou deviam pertencer, pois, à etimologia geral.

8. *A documentação histórica* foi para mim o ponto central e a base do projecto Pat-Rom. Sem conhecimento de formas históricas é muitas vezes difícil ou impossível explicar correctamente um nome actual. Se os nomes da actualidade estão, de uma

maneira ou de outra, à nossa disposição, a situação da documentação histórica é completamente distinta. É aqui que se situa a mencionada diferenciação fundamental entre dicionário retrospectivo e dicionário genético. A base documental e o aproveitamento das fontes históricas são decisivos para a elaboração de um dicionário antroponomástico «de confiança». E insisto que não tudo que se apresenta como tecnicamente actual, especialmente a busca automatizada, ou revestido de uma nova teoria, se pode considerar como automaticamente melhor ou de mais confiança ou de menos trabalho do que o trabalho «tradicional». Não se deviam menosprezar os dicionários «tradicionais», feitos «à mão». Não queria entrar nesta temática que possivelmente vamos abordar ainda, mas sublinhar a importância de o autor ter contacto directo, pessoal por assim dizer, com a documentação que está na base de seu dicionário. Especialmente com respeito aos nomes pessoais é fundamental o contexto da transmissão. Foi, aliás, um dos problemas centrais do trabalho patromiano: por um lado, a estrutura dicionarística e sua estrita observação, e por outro, a intuição em contacto directo com a documentação concreta.

Para se fazer uma ideia do processo de nominação a través das épocas, base indispensável, a meu ver, para um autor de dicionário antroponímico, seja de nomes ou de apelidos, parece-me importante, repito, ter um contacto directo com a transmissão e não só trabalhar com um corpus já estabelecido ou, por exemplo, trabalhar sómente com índices: sempre é preciso ver o contexto em que aparece um nome. Sendo practicamente impossível, mesmo no contexto *PatRom*, dominar a documentação histórica completa, poderá-se proceder por sondagens ou aproveitar, se existir, uma documentação contínua. No caso de Portugal, por exemplo, o inventário, editado, dos processos da Inquisição da província de Coimbra abrange quase dois séculos e é assim uma fonte importantíssima para acompanhar a evolução da maneira de nomear (e, sobretudo, registar) as pessoas. Também existe uma grande variedade de documentos demográficos, tipo registo paroquial ou lista de habitantes ou de contribuintes, que permitem fazer-se uma ideia da antroponímia de um momento dado ou de uma determinada classe social. Sempre é que a evolução do sistema ou dos sistemas de nomeação é, nas línguas românicas, pouco variável. A matéria antroponímico-linguística pouco varia desde a documentação medieval até hoje em dia. A tardia fixação do nome oficial é, formalmente, tema do Direito. O conteúdo linguístico só se diferencia enquanto à frequência de certos tipos de nomes. Mas isto já é outra temática.

Para mostrar a situação, só vou resumir alguns resultados obtidos no exame de dois pequenos documentos demográficos de 1781 e de 1788 respectivamente. Trata-se dos membros (quer dizer mestres) dos ofícios de *barbeiro de barbear* e de *ourives de prata* da cidade de Lisboa. No primeiro caso, o socialmente mais baixo, trata-se de nada menos de 210 pessoas, no segundo, de 88 ourives de prata. Para os nomes é característico o “tesouro” relativamente reduzido e a alta frequência de certos nomes à moda, assim como o incremento de nomes duplos, especialmente com *José* (ilustrações 3 e 4). Nos apelidos, que nos interessam neste contexto, é preciso distinguir entre as categorias patronímico, detoponímico e delexical e a frequência correspondente (ilustração 5).

<i>Nomes (simples/composto)</i>		<i>Nomes duplos:</i>	
68	José (24/44)	<i>José +</i>	9/18 (tipo <i>José Joaquim</i>)
30	António (18/22)	<i>+ José</i>	15/29 (tipo <i>António José</i>)
30	Manoel (19/11)	<i>António +</i>	5/12 (tipo <i>António José</i>)
21	Francisco (10/11)	<i>+ António</i>	5/10 (tipo <i>João António</i>)
18	Joaquim (2/16)	<i>Manoel +</i>	6/10 (tipo <i>Manoel Joaquim</i>)
17	João (13/4)	<i>+ Manoel</i>	1/3 (<i>António Manoel</i>)
10	Luís (3/7)	<i>Francisco +</i>	4/7 (tipo <i>Francisco José</i>)
6	Pedro (2/4)	<i>+ Francisco</i>	3/4 (tipo <i>Manoel Francisco</i>)
5	Caetano (-/5)	<i>Joaquim +</i>	2/7 (tipo <i>Joaquim José</i>)
4	Francisco Xavier (4/-)	<i>+ Joaquim</i>	3/9 (tipo <i>José Joaquim</i>)
etc.		etc.	

Ilustração 3: Os nomes mais frequentes em a.1781 (210 *barbeiros de barbear*), ver Anexo I.

<i>Nomes (simples/composto)</i>	<i>Nomes duplos:</i>	
35 José (3/32)	<i>José +</i>	9/11 (tipo <i>José António</i>)
18 António (5/12)	<i>+ José</i>	21/25 (tipo <i>Joaquim José</i>)
9 Luís (1/8)	<i>António +</i>	3/4 (tipo <i>António Luís</i>)
8 João (2/6)	<i>+ António</i>	3/3 (tipo <i>Luís António</i>)
7 Manoel (4/4)	<i>Luís +</i>	3/4 (tipo <i>Luís António</i>)
6 Joaquim (1/6)	<i>+ Luís</i>	3/4 (tipo <i>António Luís</i>)
4 Francisco (1/3)	<i>João +</i>	4/6 (tipo <i>João Pedro</i>)
4 Pedro (2/2)	<i>Manoel +</i>	3/3 (tipo <i>Manoel José</i>)
3 Félix (-/3)	<i>+ Manoel</i>	1/1 (<i>Francisco Manoel</i>)
2 Agostinho (-/2), Xavier (-/2)	<i>Joaquim +</i>	3/4 (tipo <i>Joaquim José</i>)
etc.	<i>+ Joaquim</i>	1/1 (<i>José Joaquim</i>)
	etc.	

Ilustração 4: Os nomes mais frequentes em a.1788 (88 *ourives de prata*), ver Anexo II.

Este tipo de documento oferece vários problemas de interpretação, mas pode ajudar a fazer-se uma ideia do funcionamento da antroponímia e do que devia figurar num dicionário antroponímico. Desde logo é um instantâneo da situação onímica num momento dado (fins do século XVIII), de um grupo social (a burguesia média neste caso) e de um lugar preciso (a capital, Lisboa). Nem é preciso insistir no facto que a antroponímia do Norte de Portugal dista bastante da do Sul, e que a capital é um mundo à parte.⁶

Em primeiro lugar, convinha estabelecer os tipos onímicos que constituem o *córpus* dos apelidos e, em segundo, a frequência absoluta e relativa de cada um. (No caso da Espanha e de Portugal tem de ter-se em conta os apelidos duplos, paternos e maternos.) Na base de cada dicionário está a limitação numérica e a escolha do lema. Normalmente consideram-se os mais frequentes, quer dizer, os

⁶ Algumas notas em Kremer 2010.

mais conhecidos. Geralmente, contudo, a metade do total dos apelidos tem uma frequência muito baixa, e escapam, pois, à dicionarização. Isto significa um grande dilema, sendo, em muitíssimos casos, os nomes raros os mais interessantes do ponto de vista histórico-linguístico.

Nos nossos dois documentos é interessante a distribuição dos apelidos por categorias. Costuma-se dividir a Europa pela forma característica dos apelidos mais frequentes: na Alemanha prevalecem, de longe, os delexicais, ou seja, os nomes de ofício, e na Península Ibérica parecem característicos os patronímicos, o que é absolutamente evidente no caso da Espanha⁷. Na França e na Itália a situação é mais complexa, aqui as noções de “ferreiro” e “ruivo”, com uma gama bem variegada de denominações directas e indirectas possíveis, pois os delexicais, parecem prevalecer.

Os resultados (muito globais, há casos por discutir) dos nossos dois documentos são certamente interessantes e mereceriam um estudo mais minucioso (ilustrações 6 e 7).

a.1781 (210 <i>barbeiros de barbear</i>)	a.1788 (88 <i>ourives de prata</i>)
16 <i>da Silva</i>	11 <i>da Silva</i>
12 <i>Ferreira</i>	5 <i>dos Santos</i>
10 <i>Rodrigues</i>	4 <i>Duarte, Pereira</i>
7 <i>de Almeida, de Oliveira</i>	3 <i>da Costa, Gomes, Ribeiro, de Sousa, Vieira</i>
6 <i>Gomes, Pereira</i>	etc.
5 <i>Carvalho (de), de Sousa</i>	
4 <i>Moniz, dos Santos, Gonçalves, Monteiro</i>	
etc.	

Ilustração 5: Os apelidos mais frequentes em 1781 e 1788 (ver Anexos I e II).

⁷ Os 14 primeiros são patronímicos: *García* (1.473.189+1.489.086+80.494 = 3.042.769 ao total), *González*: (927.303+935.408+41.786 = 1.904.587), *Rodríguez* (926.148+934.360+43.397 = 1.903.905), etc. No 14º lugar segue *Moreno* (319.874+321.230+10.138 = 651.242), no 18º *Romero*, no 21º *Navarro*, *Torres*, no 25º *Ramos*, etc. (Dados do INE: <http://ine.es/apellidos/formGeneralresult.do?vista=3>, consulta em Janeiro de 2017).

Frecuencia / Tipo		
118	50	detoponímicos
69	31	patronímicos
38	24	<i>sobrenomes delexicais</i>
12	6	complementos (<i>dos Santos, dos Reis, do Nascimento, da Cruz, dos Anjos, Ramos, de Jesus</i>)
2	2	vários
239	113	total

Ilustração 6: Tipos de apelidos em 1781 (210 *barbeiros de barbear*), ver Anexo I.

Frecuencia / Tipo		
59	32	detoponímicos
19	10	patronímicos
10	8	<i>sobrenomes delexicais</i>
9	4	complementos (<i>dos Santos, dos Reis, do Nascimento</i>)
4	4	vários
101	58	total

Ilustração 7: Tipos de apelidos em 1788 (88 *ourives de prata*), ver Anexo II.

9. Um aspecto que pode resultar, em alguns casos, importante num dicionário que tenta explicar um apelido são os “falsos amigos” de vária ordem e não tidos em conta ou dificilmente detectáveis. É, de facto e mais uma vez, característico da interpretação onomástica a necessidade de distinguir entre o lexema que está na base de um apelido e a história individual que está atrás de certos nomes. Se é verdade que a maneira de escrever um nome pode enganar, há nomes que se transformaram por serem “indecorosos” ou foram adaptados ou traduzidos de outras línguas, e isto, normalmente, por meio de um acto administrativo. Uma boa interpretação devia, pelo menos, indicar estas possibilidades interpretando um apelido dado. É, portanto, oneroso constituir um corpus correspondente que permita citar exemplos concretos. Este fenómeno é, talvez, especialmente palpá-

vel num país de imigração como é o caso da França. E, por sorte, existe um inventário de câmbios oficiais de apelidos entre 1803 e 1962. Não é aqui o lugar de aprofundar esta temática extremamente interessante; que sirvam de exemplo para a dificuldade da «boa» interpretação uns muito poucos exemplos. A notar que em muitos casos é a forma popular já existente («dito tal») a que é a oficializada. Reuni uns poucos modelos (ilustração 8) para exemplificar este problema muito específico, mas sempre é que o resultado é um apelido «normal», com entrada num dicionário antroponímico que ninguém suspeitaria de outra origem.

Adaptação fonética e tradução:

Page < Marx dit Paz

Lormont < Goldberg dit Golbert

Fleury < Fiorito

Substituição:

Parisot < Folkmann dit Parisot

Savoir < Poznanski dit Savoir

Substituição por um nome pessoal:

Benoit < Chichi

Lambert < Lecul

Raymond < Mittwoch

Substituição por um apelido:

Rousseau < Chameau < Cochon

Lecompte < Rat

Prévost < Piednud

Le Romain < Bidet

Bosquet < Potdevin

Redução a um elemento:

Belle < Bellebouché

Joli < Jolicon

Porte < Porteperruque

Klein < Kleinbrod dit Klein

Aimel < Aimelafille dit Aimel

Adaptação fonética e gráfica:

Marc-Lescot < Marculesco

Dorfman < Dormant

Évêque < Eiwecke

Groscot < Groskopf

Leport < Leporc

Merida < Merda

Colle < Cohl

Substituição de um fonema ou uma letra:

Beaux < Veau

Lagarde < Lagarce

Tailleferre < Taillefesse

Couvert < Convert

Tradução:

Bienvenu < Benevenuto

Bonjean < Bongiovanni

Fleurchamps < Feldblum

Maçon < Steinmetzer

Chrétien < Crétin

Perífrase:

Monjoie (e outros) < Cimetière

Delétang < Grenouille

Ilustração 8: Alguns exemplos de câmbio de apelido (França), tirados de Kremer 1998.

Todos os nomes, originais e adaptados, mereceriam um comentário que não posso, claro, tentar aqui. No entanto: todos os resultados destes câmbios são nomes aparentemente transparentes, de fácil interpretação linguística; contudo, não é bem assim. Não conheço nenhum dicionário onomástico que tenha em conta este fenómeno tão importante da «boa» interpretação de um nome. Trata-se de mais um exemplo da complexidade da interpretação do nome individual face a uma palavra do léxico comum.

10. Dicionário e normalização. Estes casos de tradução ou adaptação de nomes estrangeiros ou de nomes malsonantes não se devem confundir com nomes adaptados a uma norma. O tema da «normalização» constitui, para certas culturas, um desafio, ou melhor, uma temática bastante delicada. Penso que a ninguém ocorreria espontaneamente a ideia de mudar ou adaptar a grafia de seu nome individual a certas normas da língua comum. De facto, são os apelidos em princípio indivíduos historicamente crescidos que estão fóra do léxico geral ou das regras de ortografia, mesmo se são repetidos muitas vezes. Todo tipo de adaptação gráfica significa, pelo menos em princípio, uma mudança do nome que deve ser argumentada e autorizada. Ora bem, por exemplo a Telecom Portugal adapta automaticamente a grafia dos apelidos à grafia «oficial», tipo *Thomaz* → *Tomás*; seria impensável na Alemanha ou na França, por exemplo. Já o facto de dispor

de uma lista de «grafia correcta» de nomes individuais parece-nos problemático. Estou a tocar num tema sensível, com muitos aspectos para discutir. Num caso como o da Galicia, com a recuperação do património linguístico e cultural depois de uma longa fase de sistemática castelhanização, a adaptação de nomes «deturpados» (isto diz respeito especialmente à toponímia) parece-me um processo absolutamente legítimo, sempre que não seja automático, mas sim por vontade dos indivíduos em questão: o nome «próprio» não se deve confundir com o vocabulário geral. Em fim de contas trata-se de um processo administrativo ao qual acabo de fazer alusão.

11. Depois destas poucas e rápidas considerações gerais chego, finalmente, aos dicionários concretos. Seria interessante questionar cada um com relação às temáticas abordadas. Mas claro que isto não é possível numa breve intervenção. Não trato dos dicionários de nomes (que existem em grande número e sendo, na maioria dos casos, de interesse popular e económico) e dos dicionários temáticos (tipo nomes latino-românicos, antroponímia medieval, nomes de origem germânica, etc.). Claro que também interessam à lexicografia uma vez que cada nome tem uma origem léxica. Mas a lexicografia normalmente os ignora, fazendo distinção rígida entre léxico geral e léxico onímico (ou individual). São os dicionários de apelidos que, no melhor dos casos, têm interesse para os lexicógrafos, pois pelo menos a categoria dos sobrenomes “transparentes” (tipo adjectivos, denominações metonímicas e metafóricas, étnicos ou nomes de profissão) facilitam a passagem ao léxico geral e constituem, ao mesmo tempo, muitas vezes a primeira documentação de tal palavra.

O método mais prático para discutir vários dicionários é compará-los. Tomo, rapidamente, três exemplos: os já citados LUPUS (para distinguir entre lexema e função) e *raposa* (para mostrar, no contexto românico, a variação léxica) e uma formação léxica característica em alguns domínios (tipo *Boileau*). Escolhi estes três casos por mostrarem a interligação entre onomástica e lexicografia.

12. É extremamente difícil de distinguir, na antroponímia actual e no caso de homofonia ou homografia, entre LUPUS “animal”, ou sobrenome, e LUPUS “nome pessoal”. É especialmente o caso da Itália, e também no dicionário *PatRom* há certamente interpretações erradas. A entrada *Lupi*, *Lupis*, *Lupo*, por ordem al-

fabética, do Caffarelli / Marcato nos deixa, à primeira vista, perplexo, uma vez que se trata de formas morfológicas distintas e de frequência desigual (ilustração 9), devendo o leitor ler bastante atentivamente o comentário correspondente. O que me parece mais grave é a explicação deveras lacónica «Da *lupo* o dal nome di persona *Lupo*» (DCI s.v. *Lupi*), Caracausi também é lacónico. Não sei se o leitor fica satisfeito. Minervini, seguindo De Felice, já é mais explícito.⁸

Lupo 14.674 (Sud 5.947, Sud extremo 5.928, Nord 1.915)

Lupi 11.791 (Centro 6.087, Nord 4.933, Sud 653)

Lupis 568 (Calabria 382)

Ilustração 9: Frequências dos apelidos em *Lup-* na Itália (Materiais *PatRom*, Ministério das Finanças)

Nos dicionários franceses também só se indicam as duas possibilidades de explicação, sem ajudar o leitor.⁹ No entanto, pode-se pelo menos constatar que os nomes com artigo definido, tipo *Leloup*, e, bastante provavelmente, as derivações, se referem ao animal. Também poderiam verificar-se os centros do culto de Saint-Loup. Este tipo de apelido é especialmente frequente no Norte da França (ilustrações 10).

8 S.v. *Lupi* (e muitas variantes): «Alla base è il nome *Lupo*, che continua in parte il *cognomen* e quindi nome personale latino di età imperiale tarda *Lupus* (da *lupus* “lupo”), e in parte viene formato nuovamente nell’alto Medio Evo da *lupo* (...), affermatosi anche per il prestigio e la diffusione dei corrispondenti personali germ. in *Wolf*- (da **wulfā-*, in tedesco *Wolf*, “lupo”... e del longobardico *Lupo Lupone* (prestito del latino o dal volgare italiano).»

9 «**Loup**. 1. N. de bapt., popularisé par l’évêque de Troyes (Ve s.) qui arrêta Attila (...) 2. Sobriquet d’après le nom de l’animal, s’est appliqué à un homme cruel, brutal (...)» (Morlet), «**Loup**. Surnom: fr. *loup*, cf. *Leloup*, *Leleu(x)*, mais surtout prénom *Loup* (...)» (Germain / Herbillon).

Ilustrações 10: Os apelidos *Loup* e *Leloup* em França, segundo geopatronymie (nascimentos entre 1891 et 1990).

O nosso nome-lexema torna-se ainda mais complexo com as variantes fonéticas dialectais e os numerosos derivados. A variante principal é *Leu* (ilustrações 11), evidentemente só na função apelativa; remito ao dicionário *PatRom*.

Ilustrações 11: Os apelidos *Leu* et *Leleu* em França, segundo geogatronyme.

Mais fácil é, à primeira vista, a distinção entre nome e sobrenome na Península Ibérica. É interessante ver a distribuição de *Lobo* e do seu concorrente basco *Ochoa* (Ilustrações 12), que demonstra mais uma vez a utilidade de partir de uma noção. É noto o facto de o nome pessoal por vezes não acompanhar a evolução fonética regular da língua, mas sim de conservar um fonetismo arcaico ou la-

tinizante, como, por exemplo *Domingo* contra o feminino *Menga* ou o catalão *Doménec* ou *Francisco* frente ao catalão *Francesc*, francês *François*, etc. No caso de *Lupus*, nome pessoal, o resultado «normal» é, não só em português, *Lopo*, frente à forma *Lope* (ilustrações 13) que parece continuar o vocativo (compare-se, por exemplo, *Llorente*). Não aparece, nos apelidos actuais, o asturiano *llobo* (*llobu*), e é distinta a situação na Catalunya onde coincidem nome pessoal e sobrenome na forma *Llop*.

Lobo	1º apelido	2º apelido	Ambos
Total:	8.514	8.641	60
Madrid	1.487	1.543	
Sevilla	1.202	1.288	8
Cádiz	763	688	
Segovia	700	746	15
Asturias	679	725	10
Barcelona	560	592	16
Badajoz	427	455	8
etc.

Ochoa	1º apellido	2º apellido	Ambos
Total:	13.547	13.834	127
Navarra	1.403	1.546	19
Sevilla	1.202	1.288	8
Madrid	1.211	1.237	
La Rioja	1.047	1.054	6
Barcelona	650	722	
Bizkaia	653	705	
Álava	426	486	
Zaragoza	460	395	
etc.			

Ilustrações 12: Os apelidos *Lobo* e *Ochoa* em Espanha, segundo INE (lugar de nacimiento¹⁰).

10 Numa estadística onomástica correcta deve-se obrigatoriamente distinguir entre “lugar de nacimiento” e “lugar de residencia”, e ainda “nacido en el extranjero”. Sirvam de exemplo números e ordem de *Ochoa* (lugar de residência): Madrid 2.051+2.16+24, Navarra 1.403+1.546+19, Barcelona 1.226+1.277+10, La Rioja 937+936+6, Alicante 591+555+5, Zaragoza 538+486, Valencia 462+486, Gipuzkoa 404+330 (Sevilla 242+258), etc. A base das ilustrações seguintes é sempre o lugar de nascimento. Numa interpretação correcta deve-se ter em conta também a frequência relativa (fornecida pelo INE) e a relação entre apelido paterno e materno.

O dicionário de Faure e.a. da uns bons comentários¹¹, mas não faz menção da problemática forma *Lope*, *Lopo* se cita como variante de *Lobo*, e, mais grave, cito: «Nótese que en Portugal se da la forma *Lopes*, pouco frecuente en España, derivada del castellano *López*» (Ilustrações 13). Na realidade, deve partir-se de duas origens distintas de *López* / *Lopes* (*Lope* e *Lopo*, respectivamente), sendo ambígua a grafia *-es/-ez* na Galícia¹². Na altura da redacção das entradas correspondentes, o dicionário *PatRom* não dispunha destas possibilidades técnicas, e não trata, claro, de *Ochoa*. O «lobo» mereceria uma monografia¹³.

11 «Este apellido, bastante frecuente y distribuido por España, procederá, por un lado, de motes y apodos relativos al animal, pero en la mayor parte de los casos representa la continuación del antiguo nombre personal latino *Lupus*, ‘lobo’, muy usado en la época romana como prænomen; también existe un santo de tal nombre, san Lupo, tomado como rehén por Atila y que fue obispo de Troyes en el siglo V (...), s.v. *Lobo*, e «Del antiguo nombre de bautismo castellano *Lope*, derivado del nombre latino *Lupus* (véase *Lobo*). Si *Lope* no es muy frecuente como apellido, sí lo es la forma patronímica *López*, que constituye el cuarto apellido más común de España, después de *García*, *Fernández* y *González*, lo que nos puede dar una idea de la popularidad que tuvo *Lope* como nombre de bautismo en la Edad Media (...), s.v. *Lope*.

12 São interessantes (e em parte contraditórios) os comentários de Machado: «**Lobo**¹, *apel.* (*Tél.*). Ant. alc. (Antr., p. 225). «Apelido asturiano, do conc. de Alter. Passou a Portugal com D. Pedro Paio L., que veio com a rainha D. Mécia Lopes de Haro...» (Verbo, s.v.). Em 1220: «*Petrus Lobo* (...)», «**Lo-piz**, *apel.* ver *Lopes*», «**Lopes**¹, *apel.* (*Tél.*) Patronímico do antr. *Lopo* (...)», «**Lopo**¹, m. (...) Também não creio na hipótese que tira este antr. directamente do lat. *lupu-*, «lobo»; antes creio que ele nos chegou por intermédio do fr. *Loup*, nome de baptismo, devido a «*saint Loup*»... Ele explica a existência ant. de *Luppe* e *Lope*, depois adaptado em *Lopo*. A mesma explicação aplicar-se-á, naturalmente, ao esp. *Lope*».

13 Comp. Kremer 1996 e 2011.

Lopo	1º apellido	2º apellido	Ambos
Total:	415	390	5
Badajoz	75	56	
Cáceres	88	74	
Pontevedra	51	66	
etc.

Lope	1º apelido	2º apelido	Ambos
Total:	925	955	19
Burgos	139	169	
Zaragoza	104	126	
Madrid	102	100	
etc.			

Ilustrações 13: Os apelidos *Lopo* e *Lope* em Espanha, segundo INE.

López	1º apelido	2º apelido	Ambos
Total:	872.744	879.628	35.185
Madrid	94.988	97.057	2.878
Barcelona	67.757	71.606	2.030
Murcia	51.002	50.555	2.858
Sevilla	38.922	38.619	966
Granada	34.389	36.099	1.632
Jaén	32.508	32.261	1.598
Lugo	33.502	32.957	4.567
A Coruña	30.641	31.171	1.481
etc.

Lopes	1º apelido	2º apelido	Ambos
Total:	2.935 ¹⁴	2.611	12
Madrid	126	161	
León	79	80	
Pontevedra	30	33	
etc.			

Ilustrações 14: Os apelidos *López* e *Lopes* em Espanha, segundo INE.

13. Desde a perspectiva geolinguística, onomasiológica e, claro, onomástica, a noção “raposa” é de grande interesse. Já fiz alusão às principais conotações “ruivo” e “astuto” que, na maioria dos dicionários se menciona, sendo o mais explícito o alemão de Kohlheim¹⁵. Parece-me mais interessante ainda o aspecto onomasiológico, uma vez que existem várias denominações além da latina VULPES (e

¹⁴ Notável: destas pessoas nasceram 2.242+1.810+8 no estrangeiro.

¹⁵ «Fuchs: 1. Übername nach der Tierbezeichnung. In erster Linie kommen die rote Haarfarbe oder die Schlaueit des ersten Namensträgers für den bildlichen Vergleich infrage, doch könnten die Teilnahme an einer Fuchsjagd oder der Besitz eines Fuchspelzes vereinzelt Anlass für die Verleihung dieses Übernamens gewesen sein. 2. Gelegentlich auch Berufsübername für einen Jäger oder für den Kürschner, der Fuchspelz verarbeitete. 3. Hausname: ein Haus »zum Fuchs« ist im Mittelalter für mehrere deutsche Städte überliefert (Köln, Basel, Würzburg, Freiburg)...», DUDEN 2005.

VULPICULUS), esta já em latim e nas fábulas o símbolo da astúcia e manha, e tratados no dicionário *PatRom*. VULPES sobrevive na Itália e na antroponímia (e toponímia) galega, especialmente, e VULPICULUS na Galoromânia (e na toponímia galega¹⁶). Na Península Ibérica VULPES é substituída pelos tipos *raposa* e *zorra* e o basco *azari*, e ainda os catalães *guineu* e *guilla*, de origem deantroponímia, como o francês *renard*. É notável o género: parece que a forma feminina é a do apelativo em geral, e a masculina, forma que prevalece inequivocadamente nos sobrenomes, a figurada¹⁷.

Daria lugar a comentários o tratamento da noção de “raposa” nos dicionários antroponímicos comparados com os dicionários da língua. Só resumo rapidamente os nossos dicionários. No espanhol (nas entradas *Raposo* e *Zorrilla*) se encontra o essencial e é, de facto, curiosa a frequência de *Zorrilla*¹⁸. Parece-me indicado buscar na documentação histórica e na toponímia. Se existem pequenas localidades como *La Zorrilla* (Cádiz), *Las Zorrillas* (Málaga) ou *Los Zorrillos* (Cádiz) e vários apelidos *de Zorrilla*, também é verdade que *zorrilla* é sinónimo antigo de *zorra* e o Diccionario de Autoridades cita o lexema *zorrilla* em vários sentidos, como, aliás, diz de *zorro*, cito, «llaman por apódo al que afecta simpléza,

16 *Golpellás* e *Golpelleiras*, cf. Boullón Agrelo (2002).

17 Já pressentido por Machado: «Assinale-se, como julgo, a ausência de *raposa* como apel.» (DOELP s.v. *Raposo*¹).

18 «**Raposo**. Apellido, repartido por España pero recurrente sobre todo en la zona noroeste de España y en las provincias de Cádiz y Sevilla, procedente del sustantivo *raposo*, ‘zorro, mamífero carnívoro de pelaje largo más pequeño que el lobo’, voz existente en castellano, gallego y portugués. Hoy *raposo* es voz anticuada en castellano y se utiliza *zorro* desde el s. XVI, pero sigue empleándose en Galicia y Asturias. Sin duda el apellido se ha originado a través de mote y apodo (...) desde antiguo y hasta hoy en día, el nombre del zorro ha sido muy productivo como mote debido a las características morales que tradicionalmente se atribuyen a este animal (astucia, taimería, picardía, disimulo, etc.). Nótese la existencia del apellido *Raboso*, poco frecuente y registrado sobre todo en Madrid, Toledo y Ciudad Real, procedente de la voz *raboso*, variante antigua de *raposo*.» [INE: 1.081+1.067 = 2.148; Madrid: 997, Toledo: 696] e «**Zorrilla**. Apellido, relativamente frecuente y distribuido por España (...) No resulta fácil determinar el origen de este apellido, pero la explicación más inmediata es que procede de motes y apodos relacionados con la voz castellana *zorrilla*, diminutivo de *zorra*, que sirvió en castellano para designar al animal y que también tuvo el significado de ‘ramera’; en algunas zonas *zorrilla* designó también a la ardilla. De todas formas no se entiende muy bien por qué razón la forma diminutiva *zorrilla* ha generado tantos apellidos, mientras *Zorra* y *Zorro* son apellidos sumamente escasos. Otras posibles interpretaciones son las que derivan *Zorrilla* de nombres personales árabes relacionados con la voz árabe *surriá*, ‘concubina’, o del vasco *zorri-a*, ‘piojo’ y también ‘pequeño, diminuto’, pero ambas vías parecen poco probables; talvez el verdadero origen de este apellido esté en algún topónimo, si bien no hemos registrado en el territorio hispánico ningún nombre de lugar semejante a *Zorrilla*.» (Faure e.a. s.vv. *Raposo* e *Zorrilla*).

è insulsez, especialmente por no trabajar, y hacer tarda, y pesadamente las cosas». O mesmo vale para o grande dicionário português de Morais Silva que, para *zor-ro*, indica «provincial: Filho natural ou bastardo; Criança que os pais enjeitam...; Criado velho; Pessoa velhaca, manhosa». Nos nossos dicionários antroponímicos não se encontram estas possibilidades de interpretação. E não queria, só de passagem, deixar de ilustrar (15) de como é difícil reproduzir, num dicionário, a realidade onímica. Neste exemplo de uma família (pai e filhos) do Alentejo se juntam as duas designações portuguesas:

Jacinto Rapozinho pai de *Isabel Maria Zorrinho Rapozinho* Pires e de *Maria Vitória Zorrinho Rapozinho* Proença e de *Francisca Rosa Zorrinho Rapozinho* Moreira e de *Agostinho dos Santos Rapozinho* e de *João António Zorrinho Rapozinho*

Ilustração 15: Exemplo de transmissão de apelidos (Redondo, *apud* Materiais Traute Piel)

Finalmente, têm aqui a distribuição dos vários tipos em Espanha:

Golpe	1.265	(626+628+11: Galicia)
Raposo	8.832	(4.356+4.427+49: Galicia, Leonés, Huesca, Cádiz)
Zorro	307	(130+177: Córdoba, Badajoz, Las Palmas)
Zorrilla	9.490	(4.630+4.828+32: Cantabria, Castilla Vieja, Jaén, Málaga)
Guilla	21	(11+10: Lleida)
(Ø Raposa, Zorra, Guineu, Azari)		

Ilustração 16: As principais designações da “raposa” nos apelidos de Espanha (INE).

Passo por alto a situação na França (ilustração 17). Enquanto à *Goupil*, encontra-se mais documentação no dicionário *PatRom*, como indica justamente Germain. Mais problemática é a distinção entre *Renard* “nome pessoal de origem germânica” e *renard* “animal”, derivado dele através a fabulística. Aqui o comentário de Morlet é correcto¹⁹, mas será difícil estabelecer um mapa de distribui-

19 «n. de personne d'origine germ. *Raginhard*, forme contr. *Ragnard* (...) Renard a désigné, dès le XIIIe s., l'animal dénommé *goupil*, en raison de la vogue du «Roman de Renart» dans lequel le nom propre du goupil était Renart. On trouve dans les documents anciens le sobriquet (...), mais ce surnom n'a jamais été fréquent, car on relève très peu de noms Lerenard, alors que les noms Leloup sont plus nombreux», DENF s.v. *Renard*.

ção. Trata-se certamente do sobrenome correspondente nos nomes com “fórmula cognominal”, neste caso com *dito*, e as formas com artigo definido. Também a feminização e sufixação parecem referir-se, neste contexto, ao animal.

Goupil	6.696 (1891/1990: Nord-Ouest)
Legoupil	1.007 (1891/1990: Dép. Manche)
Renard	38.621 (1891/1990: Dép. Nord)
Lerenard	492 (1891/1990: Dép. Manche)
(Ø <i>Volpil</i> , <i>Vorpil</i> , <i>Voupy</i> , mencionados por DENF)	

Ilustração 17: A raposa nos apelidos da França (geopatronymie.com)

Formalmente mais complicada se apresenta a situação na Itália. A ordem puramente alfabética nas entradas *Volpe* e *Vulpes* de Caffarelli / Marcato²⁰ não corresponde, de maneira nenhuma, à frequência. Também não devia estar, em princípio, um nome de baixíssima presença (neste caso *Volpis*). O comentário, correcto enquanto à distribuição geográfica, da a entender que existe também um nome pessoal. A situação parece bastante complicada. No que diz respeito a *Volpe* / *Vulpe* ou *Vulpe* / *Vulpi* devia tratar-se do apelativo na função de sobrenome, o que é evidente para *Volpone* e *Volpino* e também *Volpat(t)o*, etc. Deviam verificar-se os casos em *-is* e *-es*. *Vulpo* podia ser feito sobre o a forma «motivada» *Volpa*. No caso de *Vulpio*, concentrado na Puglia, podia tratar-se, eventualmente, de uma latinização onímica de *vulpe*, comparável à forma *Vulpis* correspondente ao apelido *Wolf* do humanismo alemão, etc. São problemas cuja discussão científica talvez não interesse ao leitor, mostram, no entanto, o interesse dos nomes próprios para a linguística. Para dar uma ideia da complexidade e do interesse linguístico dos apelidos italianos resumo aqui (ilustração 18), sem mais comentário²¹, as múltiplas formas e variantes de VULPES (sem os topónimos).

20 «**Vólpe, Vólpes, Vólpi, Vólpis**. Alla base è un originario soprannome *volpe*, poi anche nome personale maschile e femminile, usato con riferimento all'astuzia oppure alla rapidità e rapacità dell'animale, o ancora al colore rosso dei capelli e della barba (...)», e «**Vulpes, Vulpi, Vulpio, Vulpis**. Rappresentano varianti di **Vólpe** con chiusura vocalica *-o-* > *-u-* (o continuazione dotta della voce latina *vulpis*) nonché, nel primo caso, con plurale sigmatico sardo (...)».

21 Praticamente todos estas formas se discutam no dicionário *PatRom* (III/1, 803-833). Indica-se a frequência e a distribuição geográfica característica, em poucos casos a distribuição é bastante difusa. A diferença de algumas frequências se deve ao facto de figurarem muitos nomes em apelidos duplos, *Rosazza Volpin*.

Volpe	24.577 (Sud, Sicilia, Abruzzo, etc.)	Vulpani*	23 (Liguria)
Urpe*	52 (Sardegna)	Volpagni*	35 (Lombardia)
La Volpe	356 (Puglia, Calabria, Campania)	Bolpagni	675 (Lombardia)
Lavolpe	78 (Puglia)	*Urpandi	10 (Veneto)
Della Volpe	3.116 (Campania)	Volpato	6.335 (Veneto)
Vulpi	95 (Puglia)	Bolpato*	118 (Veneto)
Volpi	15.188 (Nord 8.314, Centro 6.416; Toscana 3.582, etc.)	Volpati	360 (Piemonte)
Urpi	201 (Sardegna)	Volpatto	90 (Piemonte)
Livulpi*	42 (Puglia)	Volpatti	332 (Friuli)
De Volpi*	8 (Friuli)	Volpengo*	18 (Piemonte)
Volpes	383 (Sicilia)	Volpetto*	9 (Sicilia)
Vulpes	58 (Sardegna)	Volpet*	20 (Friuli)
Vulpis	263 (Puglia)	Bolpet*	14 (Friuli)
Volpis	25 (Friuli)	Vulpetti*	153 (Sicilia)
Urpis	76 (Sardegna)	Volpetti	292 (Roma, Friuli, Puglia, etc.)
Vulpo*	33 (Puglia)	*Orpetti*	5 (Toscana)
Volpa*	41 (Campania, Umbria)	*Durpetti*	120 (Marche)
Vulpio	317 (Puglia)	*Dorpetti*	46 (Marche)
Volpacchio*	76 (Chieti)	Volpez*	53 (Veneto)
Volpago*	36 (Veneto)	Volpich*	9 (Friuli)
Volpani*	18 (Centro)	Volpicella	809 (Puglia)
		Volpicelli	2.497 (Campania)
		Lavolpicella	38 (Puglia)
		La Volpicella	155 (Puglia)

Volpicina*	13 (Sud)	Volpon	123 (Veneto)
Volpicino*	15 (Campania)	Volpones*	85 (Lombardia, Friuli)
Volpecina*	47 (Campania)	Volpogni*	19 (Emilia-Romagna)
Volpicini*	8 (Firenze)	Volpotti*	37 (Centro)
Volpino	106 (Lombardia)	Gurpotti*	9 (Puglia)
Volpin	1.058 (Veneto)	Baffa Volpe*	31,
Bolpin*	21 (Veneto)	Baffavolpe*	6 (Calabria)
Volpini	2.783 (Centro, Lombardia)	Colavolpe	325 (Campania)
Lurpini	12 (Ligura)	Pontevolpe	48 =(?)
Vulpitta*	82 (Puglia)	Pentivolpe*	33 (Basilicata, Calabria)
Volpito*	7 (Veneto, Liguria)	Rege Volpe*	11,
Volpitti*	12 (Puglia)	Rege Volp*	6 (Piemonte)
Volpolini	27 (Umbria)	Revolpi*	5 (Lombardia)
Vulpone*	28 (Calabria, Puglia)	Scodavolpe*	36 (Marche)
Volpone	521 (Sud, Nord, Abruzzo)	Volpintesta	221,
Volponi	1.369 (Marche, Lombardia)	Volpentesta	143 (Calabria)

(nome)* = falta em Caffarelli / Marcato.

Ilustração 18: O apelido *Volpe* e variantes na Itália (Materiais *PatRom*, Ministério das Finanças)

14. De bastante interesse é o sintagma *verbo + objeto*, tipo *guardarroupa* (este, aliás, nos dois sentidos de “a pessoa que toma conta da roupa” e “lugar onde se guarda a roupa”). Estas formações são características especialmente da França e da Itália, mas também de outras línguas como o inglês (*Shakespeare*) ou o alemão (*Trinkwasser*). Funcionam como caracterizadores espontâneos de certas qualidades ou comportamentos humanos, de nomes de profissão (tipo *battiloro*), de ferramentas (tipo *abre-latas*, *tire-bouchon*) e na toponímia (tipo *Guardavalle*). A formação morfológica é bastante discutida, por um lado parece descritiva “quem faz”, por outro, especialmente as formas italianas (como *battimano*, *battilana*, *battiporta*, etc.) fazem sugerir um imperativo “quem deve”; nos dicionários evita-se

uma explicação concreta. Enquanto ao conteúdo semântico, trata-se sempre de uma designação transparente, imediatamente expressiva, pois, por assim dizer, ideal para caracterizar uma pessoa, sendo o imperativo normalmente dificilmente compreensível. Que informação deve facilitar um dicionário antroponímico? É obrigatória, com certeza, uma interpretação semântica, a indicação etimológica e, na medida do possível, algum exemplo histórico, se possível a primeira datação.

Este tipo de sobrenome foi objeto das primeiras tentativas patromianas, ainda sem corpus e sem estruturação definida.²² Cada centro devia propor uma amostra de como tratar, num artigo do futuro dicionário, um nome como *Boileau*. Sem entrar em pormenores, eis o resultado. Houve propostas dos centros de França (Marianne Mulon e Roland Berger), Bélgica (Jean Germain), Catalunha (Antoni Badia i Margarit) e do centro coordenador de Tréveris (Dieter Kremer et Holger Bagola). Os centros de Espanha (na altura Santander, Vitoria / Gasteiz, Madrid e Sevilla) e Portugal (Lisboa) não deram resposta por falta de materiais concretos; a Itália foi incluída nas amostras de Lovaina e de Tréveris. Não vou comentar os diversos resultados, nem os dos actuais dicionários e do dicionário americano. No entanto parece-me importante insistir em vários factos: o tipo *Boileau*, *Bevilacqua*, etc. faz parte de uma série com *Boi(s)vin* / *Boilevin* / *Bevivino*, e na documentação histórica também há *bibere* + *cervisiam*, *lactem* e outras formações. Têm de se considerar as formas negativas do tipo *Qui non bibit (de) aquam*. Quanto à explicação morfológica, é importante ter em conta as latinizações medievais do tipo *Bibens* (ou *non bibens*) *aquam*, *qui bibit* (ou *non bibit*) *aquam*, *Bibens-sine-siti*, etc. Estes factos deviam intervir na interpretação semântica. A meu ver, vai longe demais a interpretação favorita de Dauzat, retomada pelos francófonos, quer dizer, considerar muitos destes sobrenomes como «antiphrase»: um bebedor de água seria, na realidade, um bebedor ou borrachão, etc.²³; sem apoio documental esta afirmação parece-me a mim pessoalmente demasiado apodíctica. Esta explicação encontra-se também em De Felice (e seguidores) e mostra a problemática da forma morfológica, neste caso o imperativo aparente, mas contrastada pelas

22 Comp. Badia 1991, 54-65, 84-85, 103-104, 131-132.

23 Cp. «**Boileau**, **Boilleau**, **Boisleau** (Picardie), c.à.d. bois l'eau, sobriquet qui s'est appliqué par antiphrase à un buveur» (DENF), «**Boileau** (...) surnom d'ivrogne: fr. (*qui*) *boit l'eau*, très probablement par antiphrase» (Germain / Herbillon).

latinizações medievais (ver De Felice²⁴, copiado por Minervini²⁵). A informação dos vários dicionários é, segundo a estrutura de cada um, bastante desigual: o italiano insiste na distribuição geográfica, o belga na documentação histórica, e o americano nos aspectos genealógicos.

15. Hoje em dia é fácil, no caso da Espanha, França, Itália e Estados Unidos, precisar as frequências e, em parte, tirar proveito de uma cartografia automática. É, de certa maneira, um dilema para um autor de hoje: como não pode reproduzir todas as informações entretanto tecnicamente acessíveis, devia, talvez, concentrar-se na explicação do nome e na história dele e remeter o leitor aos serviços da internet. Ou então logo proceder a uma exposição interactiva. O meu tema de hoje pode, pois, considerar-se de retrospectivo.

Para a Itália, o projecto *PatRom* pode dispor dos inventários do Ministério das Finanças (que significa na média três vezes mais pessoas em comparação com as listas telefónicas). Na França, o serviço *geopatronyme.com*²⁶ permite, além de uma cartografia automática, ver o número de nascimentos entre 1891 e 1990, divididos em 4 períodos. O melhor dos sítios é, sem dúvida, o do Instituto Nacional de Estadística de Espanha (= INE): Oferece, baseado na população actual total²⁷ e segundo o lugar de nascimento ou de residência, os números exactos dos nomes em primeira ou segunda posição assim como a distribuição correspondente por província administrativa e a cartografia do primeiro apelido, e fornece ainda mais informações.

Aplicado ao nosso exemplo de *Boileau*, só queria ilustrar, sem dar mais comentários, algumas das muitas possibilidades. No caso da Itália, para o dicionário *PatRom* deviam discutir-se todas estas formas que contêm o verbo BIBERE

24 «**Bevilacqua**. VARIANTI: *Beviàcqua*, *Bevacqua* (...) è la cognominazione di un antico soprannome scherzoso, e poi nome, *Bevilacqua*, cioè “bevi l’acqua” (dato prev. a chi era un noto bevitore di vino) (...) In alcuni casi *Bevilacqua*, nel Veneto e nell’Emilia-Romagna, può essere formato dal toponimo lì frequente *Bevilacqua* (VR, BO, FE)», os exemplos que cita são, evidentemente, descritivos: Petrus *bibens aquam* a.1037, Gregorius qui dicitur *bibit aquam* a.1056, *Beagua* a.1160.

25 «**Bevilacqua** (...) è la cognominazione di un antico soprannome con intento scherzoso, divenuto poi nome: *Bevilacqua* “bevi l’acqua”, attribuito a chi era un noto bevitore di vino ed attestato (...)», também cita os exemplos históricos de De Felice.

26 Na origem está o inventário de Laurent Fordant (1999): *Tous les noms de famille de France et leur localisation en 1900*, Paris.

27 Superior a 5 ocorrências, por razões de preservar a privacidade.

(ilustração 19), é claro, com a distribuição no espaço pormenorizada. Os dicionários monolíngues deviam decidir se tratar por entrada individual de cada nome ou por nome representativo ou por categoria. Aqui o dicionário de Caffarelli / Marcato dá, como sempre, uma entrada por orden alfabética.²⁸ Por ordem de frequência, no entanto, a discrepância entre *Bevelacqua* com 123 e *Bevilacqua* com mais de 23 mil ocorrências é enorme.

tipo Bevilacqua		tipos vários:	
Bevilacqua	23.393	Bevigrosso*	9
Bevilaqua	101	Bevelinotti*	13
Bevilacqua*	5	[Bevi*	12
Bivilacqua*	5	[Bebi*	123
Bevelacqua	123	[Bevere	492
		[Beveri*	9

tipo Beviacqua		Bevante*	
Bevacqua	2.917	[Bevone*	8
Bivacqua	167	[Bevoni	202
Vivacqua	948	Bevitore	64
Beviacqua	45	Bevitori	236

tipo Bevilacqua		tipos vários:	
Bevilacqua	23.393	Bevigrosso*	9
Bevilaqua	101	Bevelinotti*	13
Bevilacqua*	5	[Bevi*	12

28 **Bevelacqua, Bevilacqua.** All'origine die cognomi è un soprannome *Bevilacqua*, imposto em modo scherzoso a chi bevesse in modo eccessivo, e dunque con valore di 'ebbro, ubriaco' e al contrario a chi fosse astemio, per indurre a un diverso comportamento (...)» e «*Bevacqua, Beviacqua*. Corrisponde a 'bevi (o beve) acqua' ed è una variante di *Bevilacqua* (...)».

Bivilacqua*	5	[Bebi*	123
Bevelacqua	123	[Bevere	492
		[Beveri*	9
tipo Beviacqua		Bevante*	20
Bevacqua	2.917	[Bevone*	8
Bivacqua	167	[Bevoni	202
Vivacqua	948	Bevitore	64
Beviacqua	45	Bevitori	236
tipo Bevivino			
Bevevino	20		
Bevivino	329		
[Bevini	683		
[Bevinetto*	120		

[= *dudoso*, * = *falta em Caffarelli / Marcato*.

Ilustração 19: O tipo *bibere* (+) nos apelidos da Itália (Materiais *PatRom*, Ministério das Finanças).

Passo por alto as numerosas variantes fonéticas nos nomes franceses²⁹. Enquanto à Espanha e Portugal, os resultados são, claro, mínimos. No entanto me parecem bastante interessantes as informações que se podem tirar da página do INE. O apelido *Bevilacqua*, evidentemente «estrangeiro» e de origem italiana (e a separar do sobrenome português *Bebe-água*, já documentado no séc. xiv, seguramente não se trata de uma «adaptação»³⁰) ocorre à volta de 100 vezes.

29 Seguindo Morlet, trata-se de das seguintes variantes, aqui completadas com as frequências respectivas segundo *geopatryme* (nascimentos entre 1891 et 1990): *Boileau* 5.206, *Boilleau* 187 (Loir > Aisne), *Boisleau* 4 (Centre); *Boilève* 188 (Ouest), *Boislesve* 49 (Ouest), *ØBoislesve*; *Boislaigue* 33 (Indre); *Beulaygue* 92 (Ariège > BdR), *Beolaygue* 2 (BdR), curioso: *Beulaguet* 165 (Lot); *Bevilacqua* 981 (BdR, Isère), *Bevilaqua* 17, *Bevilacque* 1.

30 «**Bebe-Água**, apel. Adaptação port. do apel. it. *Bevilacqua*» e «**Bevilacqua**, apel. (*Tél*). De origem it. Ver *Bebe-Água*».

À primeira vista se trata de italianos residentes e distribuídos por Espanha. Mas consultando a nacionalidade destas pessoas consta que, de facto, há 46 italianos, mas na metade dos casos se trata de espanhóis, eventualmente nacionalizados (ilustração 20). É, pois, *Bevilacqua* um apelido espanhol que devia ser tratado num dicionário? Fique aqui a pergunta.

Bevilacqua:

Total:	102 (86+16) ³¹
Espanhois	48 (34+14)
Estrangeiros	52 (dos quais 46 italianos)

Ilustração 20: O apelido «espanhol» *Bevilacqua*, segundo INE.

No DAFN (ilustração 21) são interessantes as frequências nos censos sucessivos e o talvez previsto câmbio de interpretação. É, aliás, pouco provável uma origem detoponímica, *bevi* não corresponde a *drinks*, e o apelido se encontra, como vimos, em mais países que na Itália ou em França.

	1997	2000	2007
Boileau	477	869	789
Bevilacqua	953	2.389	1.961

Boileau: French: either from *Boileau*, name of several places in various parts of France, or an alteration of *boit l'eau* ‘drinks water’, probably the ironic nickname of a heavy drinker (versão provisória NE).³²

31 Número idêntico de nascidos e residentes em Espanha.

32 Na primeira edição está «**Boileau** (477) French: from the Old French verb *boi(re)* ‘to drink’ + the definite article *l’* + *eau* ‘water’, hence a nickname, perhaps for a teetotaler, perhaps for a drinker, or perhaps for someone who was so parsimonious he was prepared to run the risk of drinking water. Compare DRINK-WATER». Este último corresponde, com *Drinkwine*, à série românica, sem tratar-se, necessariamente, de uma tradução. Em alemão só há exemplos históricos de *Trinkwasser*, **Trinkwein* não é documentado. O acento devia estar no segundo elemento (*Trinkwässer*, **Trinkwēin*) o que permitiria também a interpretação como imperativo, especialmente para distinguir os apelativos correspondentes *Trinkwasser* ‘água potável’ e *Trinkwein* ‘vinho de mesa’.

Bevilacqua: Italian: nickname from the expression *bevi l'acqua* ‘drinks water’, probably applied ironically to a heavy drinker of alcohol. The surname is also found in France.

Ilustração 21: Censos da população dos EUA e comentários no DAFN.

Termino aqui. Apresentar alguns dicionários é, repito, tarefa pouco gratificante, pois cada leitor deve fazer-se a sua própria ideia do valor e da utilidade de um dicionário. Mas está atrás, ou devia estar, todo um raciocínio teórico e prático. Espero ter contribuído pelo menos um pouco para uma discussão geral da nossa temática «dicionário onomástico e lexicografia». E estou curioso das informações sobre a situação mais concreta na Itália e sobre o dicionário galego, em fim de contas uma espécie de rebento do projecto *PatRom*.

INDICAÇÕES BIBLIOGRÁFICAS

- Badia i Margarit, Antoni M. i col-laboradors (1991): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actes del III Col·loqui (Barcelona, 19-21 juny 1989)* (= *Patronymica Romanica* 5), Tübingen.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2002): “Onomástica e dialectoloxía: a propósito de *raposo* e *golpe*”, en Rosario Álvarez / Francisco Dubert / Xulio Sousa (eds.): *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 115-136. <<http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>.
- DAFN = Hanks, Patrick (ed.) (2003): *Dictionary of American Family Names*, 3 vols., Oxford.
- Caffarelli, Enzo / Marcato, Carla (2008): *I cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*, 2 vols., Torino [= DCI].
- Caracausi, Girolamo (1993): *Dizionario onomastico della Sicilia*, 2 vols., Palermo.
- DCVB = Alcover, Antoni M.^a / Moll, Francesc de B. (1968/1975): *Diccionari català-valencià-balear, segona edició, corregida i posada al dia*, 10 vols., Palma de Mallorca.
- DUDEN *Familiennamen, Herkunft und Bedeutung* (2005), bearbeitet von Rosa und Volker Kohlheim, Mannheim e.a.
- Faure, Roberto / Ribes, María Asunción / García, Antonio (ed.) (2001): *Diccionario de apellidos españoles*, Madrid.
- Germain, Jean / Herbillon, Jules (2007): *Dictionnaire des noms de famille en Wallonie et à Bruxelles*, Bruxelles.
- Kremer, Dieter (1991): «Quelques impressions de statistique onomastique médiévale», in: Badia 1991, 175-211.
- Kremer, Dieter (1996): «Le loup dans l'anthroponymie romane», in: *STUDIA EX HILARITATE. Mélanges de linguistique et d'onomastique sardes et romanes, offerts à Heinz Jürgen Wolf*, publiés par Dieter Kremer et Alf Monjour, Strasbourg-Nancy 1996 [= *TraLiPhi* XXXIII-XXXIV], 211-225.
- Kremer, Dieter (coord.) (1997): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom). Présentation d'un projet* (= *Patronymica Romanica* 9), Tübingen: Niemeyer.

- Kremer, Dieter (1998): «Le *Dictionnaire des changements de noms* et son intérêt pour une socio-onomastique et la linguistique» [= XIX International Congress of Onomastic Sciences, Aberdeen 1996], *RION* 4, 407-422.
- Kremer, Dieter (2010): «Familiennamengeographie im romanischsprachigen Kontext, insbesondere am Beispiel Portugal», *Namenkundliche Informationen* 98, 9-52.
- Kremer, Dieter (2011): «Noch einmal zu(m) "Wolf"», in: Burdy, Philipp / Burgmann, Moritz / Horsch, Ingrid (ed.), *Scripta manent. Festschrift für Heinz Jürgen Wolf*, Frankfurt e.a., 191-208.
- Machado, José Pedro ([1984]): *Dicionário onomástico etimológico da língua portuguesa*, 3 vols., Lisboa.
- Materiais Traute Piel = Importante colecção de recortes de jornais (especialmente, participações de morte).
- Michelena, Luís (1973): *Apellidos vascos*, tercera edición aumentada y corregida, San Sebastián.
- Minervini, Pantaleo (2005): *Dizionario dei cognomi pugliesi*, Fasano.
- Moll, Francesc de B. Moll (1982): *Els llinatges Catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística*, segona edició, molt augmentada, Mallorca.
- Morlet, Marie-Thérèse (1991): *Dictionnaire étymologique des noms de famille*, Paris [= DENF]
- PatRom = *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom)*, publié pour le collectif PatRom par Ana María Cano González, Jean Germain et Dieter Kremer, I/1: *Introductions. Cahier des normes rédactionnelles. Morphologie. Bibliographie*, Tübingen 2007, I/2: *Bibliographie des sources historiques*, Berlin / New York 2010, II/1: *L'homme et les parties du corps humain* (première série), Tübingen: 2004, III/1: *Les animaux. Première partie. Les mammifères*, Berlin / Boston 2015.

Anexos

I: a.1781 CorpLisboa 1,339-341: Bandeira de S. Jorge (*barbeiros de barbear*)

	Manoel de Almeida Novaes		Manoel Luiz da Costa da Motta Serrano
	Joze Gonçalves		Manoel da Silva
	Antonio Cordeiro Jordão		Francisco Rodriguez de Salles
	Miguel Antonio Cardozo		Joze Joaquim Rodriguez
	Antonio Rodriguez Pinto		Elleuterio Maximiano
	Francisco Ignacio de Freitas		Diogo Loppes
	Joze Moniz		Joaquim Joze de Lima
	Jose Marques Torão //		João da Cruz
	Joze Simoens da Pinna		Manoel Joze Monis
10	Bento Joze de Mello	50	Manoel Joaquim Simoenz
	Vicente da Silva Valle		Joze Luiz Ferreira
	Luis Antonio Rodriguez		Manoel Mendez de Oliveira
	Joze Correa Vieira		João Couto Monteiro
	Manoel Cardozo		Joze Pedro da Rocha
	Estevão de Sequeira e Serra		Manoel Cordeiro
	Antonio Joze Moniz		Joze Antonio Paes
	Bras Antonio Coelho		Joze Francisco Rodrigues
	Antonio Joze Bernardo		João Antonio Monteiro
	Joze Francisco da Silva		Antonio Joze
20	Matheus Joze de Faria	60	Sebastião Vieira
	Joze Antonio Gonçalves		João Coelho de Freitas
	Agostinho Lopes Correa		Joze Gonçalves Sobrinho
	Manoel da Cunha		Miguel Antonio dos Anjos
	João da Silva Caveira		Manoel da Silva
	Joze Ferreira Machado		Theotonio Gomez Largo
	João dos Santos		Francisco Gomes Largo
	Francisco Joze Gomes da Silva		Manoel da Cunha
	João Mendes		Antonio Ribeiro
	Jacinto Joze Antonio Lisboa [2 pessoas?]		Manoel Rodriguez
30	Patricio da Silva	70	Joze Bernardez
	de Jeronimo de Almeida huma cruz		Manoel João Largo
	João Batista Carneiro		Antonio de Freitas
	João de Deos		Joze Rodriguez Espinho
	Joze Ferreira da Silva e Abreu		Antonio Manoel Lopez
	Joze Diaz		Manoel Caetano Pereira
	Urbano Cardozo da Roza		Joaquim Joze Alvez
	Joze Gomes Pereira		Thome Duarte
	Antonio da Motta e Abreu		Manoel Joaquim
	Izidoro dos Santos		Antonio Caetano
40	Antonio Joze da Trindade	80	Santos Luiz

	Bernardino Thomas de Aquino		Joaquim da Silva
	Pedro Lopes da Silva		Joaquim Joze Barradas
	Manoel Joze Tellez		Luis Freire dos Reys
	Joze Bento		Jacinto Marcelino Paes
	Manoel Gomez		Vicente Antonio de Macedo
	João Batista		Antonio Vieira
	Joze Henriques		Caetano Joze Fernandez
	Joaquim Joze		Vitorino Joze Lamego
	Joze Luiz Guitarra		Joaquim Joze Estevez
90	Montanha	130	Joze Pinheiro da Roza
	João de Souza		Antonio Duarte da Silva
	Domingos de Almeida		Joze de Almeida Ferreira
	Antonio Pereira de Souza		Francisco de Almeida Ferreira
	Antonio Joze		Jullião Francisco
	Antonio Francisco de Jezus		Thomaz Marques Aguiar digo de Aquino
	Antonio Vicente Bernardes		Manoel Francisco Barreto
	de Antonio Duarte huma Cruz		Antonio de Campos e Oliveira
	Manoel Pereira da Silva		Luiz Antonio da Luz
	Felis Jose de Lemos		Antonio da Luz
100	Manoel Ferreira	140	Luis Cardozo de Moraez
	Sebastião Joze Moniz de Carvalho		Antonio de Carvalho
	Antonio Fialho		João Ferreira Viegas
	Francisco Xavier da Costa		Ignacio Rodriguez Duarte
	João Antonio Affonço		Manoel Francisco
	João Pereira		Gregorio de Almeida Coelho
	Francisco Marques de Oliveira		Antonio Joze de Oliveira
	João Antonio Gonçalves		Leandro Gomez
	Jacinto de Carvalho		Joze Joaquim da Silva
	João Alberto Reboredo		Antonio Pedro de Souza Bravo
110	Antonio Manoel dos Santos	150	Feliciano Joze Nunes
	Manoel Alvez da Silva		Francisco // Antonio da Cruz
	Manoel de Almeida Ferreira		de Gabriel Soarez huma Cruz
	Nicolau do Couto		Francisco Xavier
	Joze Alvarez de Carvalho		José Joaquim de Oliveira
	Lourenço Pereira		Joze Pedro de Lara
	Francisco Luiz Joze		João Romero
	de Joze Francisco huma Cruz		Joaquim Antonio
	Joze de Andrade		de Rodrigo Joze huma cruz
	Francisco Xavier Ribeiro		Manoel Correa de Sequeira
120	Luis Antonio da Costa	160	Francisco Diaz Nogueira

	Domingos Joze da Motta Ferreira		Jose Freire
	Joze de Mendonça		Antonio de Moraes
	Gaspar Joaquim de Araujo		Antonio Joaquim Torrez Nobre
	Joze da Silva		Joaquim Joze de Faria
	Manoel Dinis Velho	190	de Bonifacio Joze huma Cruz
	de Manoel Marquez huma cruz		Joze Diaz
	Pedro Evangelista		Thomaz Antonio
	Joze Joaquim Fernandez		Thomaz Joze Joaquim
	Severino <i>Xavier</i> Rodriguez Morgaes		Francisco Xavier dos Reys
170	Francisco Joze dos Reys		Joze Daniel Pessoa
	Diogo de Souza		João Monteiro
	Manoel Joze de Oliveira		Miguel Ramos
	Joze Mathiaz da Silva		Francisco Alvarez Ferreira
	Manoel Caetano dos Santos		Francisco Lourenço Leitão
	Francisco Ferreira de Souza	200	Joze Joaquim de Mello
	Joze Antonio de Mattoz		Manoel Rodriguez
	Manoel Francisco		Antonio dos Santos
	Casimiro Joze Fernandez		Francisco Joze Ferreira
	Luiz Ferreira		Antonio Antunes
180	Joze Caetano Roquete		João Alvez Rigueira
	Manoel Rodriguez Pinto		Joze Antunez
	Matheus de Carvalho		João de Oliveira Freire
	Joze Madeira		Francisco Monteiro Pinto
	Francisco de Almeida		Domingos dos Santos Teixeira
	Antonio Joze	210	Antonio Rodriguez do Resgate

II: a.1788 CorpLisboa 2,410 (*ourives de prata*)

Eu João Criszostomo de Sousa Escrivão do Officio de Ourives de prata que servi os annos de 1785, e 1786, e ao, prezente Sirvo, por Despacho do Senado da Camara, no impedimento do actual Sebastião Lourenço dos Santos os fes, e com todos assignei:

	João Criszostomo de Sousa		Manoel Ribeiro Gomes
	Vicente da Silva e Oliveira		Eugenio Joze Pereira
	Felix Antonio de Bastos		Joze Antonio Vieira
	Joze Luis da Silva		Manoel de Araujo
	Thomas de Aquino Seabra		Placido Antonio Duarte
	Joaquim Nunes Colares		Thimoteo Xavier Calado
	Manoel de Barros		Manoel Joze Duarte
	João da Cruz dos Reis		Antonio Luis Saldanha
	João dos Santos		Joze Torcato dos Santos
10	Antonio Lopes de Azevedo	20	João Pedro da Costa

	João Gonçalves Ribeiro		Joaquim Joze Cardozo
	Ricardo Joze de Souza		João Baptista Pereira
	Joze da Silva		Luis Antonio Telles Pamplona
	Custodio Joze da Cunha		Antonio Nunes de Souza
	Bernardo Joze Pereira		Francisco Joze dos Santos
	Felipe Joze da Silva	60	Francisco Antonio dos Reis
	Antonio Gomes de Matos		Platino Bernardes
	Manoel Ignacio da Terra		Pedro Joze Lisboa
	Joaquim Joze de Almeida		Antonio Luiz Pereira
30	João Joze Vieira da Mota		Francisco Ferreira da Silva
	Domingos Agostinho da Silva		João Pedro de Santa Barbara
	Joze Andre de Oliveira		Joze Joaquim de Azevedo
	Alberto Luiz Brion		Joaquim Niculao Tolentino Mauringle
	Felisberto Joze Sanches		Joaquim Gaspar dos Reis
	Luis Joze Eloy da Silva		Antonio Venancio Quaresma
	Izidoro Joze Rodriguez	70	Antonio Joze de Faria
	Paulo Machado		Joze Lourenço Coelho
	Martinho Dorta Rapozo		Joaquim Joze Rodrigues
	Felizardo Joze Grojam		Joaquim Joze de Azevedo
40	Luiz Antonio de Andrade		Francisco Bernardes
	Agostinho Joze Freire		Joze Baptista do Amaral
	Quintino Joze Rapozo		Joze Maria
	Antonio dos Santos		Francisco Manoel de Paula e Castilho
	Duarte da Costa		Joze Alves Correa
	Joze Antonio dos Santos		Felix Joze Ferreira
	João Duarte da Costa [assim: repetido?]	80	Joze Joaquim de Carvalho
	Joze Antonio do Nascimento		João Baptista Inocencio
	Clemente Vieira		Luiz Xavier
	Luis da Silva e Abreu		Joze Marcelino de Barros
50	Joze Felis Lavage		Pedro Roiz da Silva
	Estevão Joze de Coito		Januario Joze Gorjam
	Joze da Silva Gomes		Agostinho Joze da Silva
	Manoel Antonio da Trindade		Patricio Joze de Seabra
	Antonio Gonçalves Ribeiro		Pedro Lopes Vital

Dizionari antroponimici italiani: problemi e soluzioni

Alda Rossebastiano

Università di Torino

Durante gli ultimi quarant'anni l'attenzione per i dizionari di antroponimia in Italia è stata notevole, sia sul fronte dei nomi individuali che dei cognomi, e ha sollecitato la produzione di una serie di opere che per la prima volta hanno superato l'approccio occasionale e selettivo, spesso legato al gusto e alle scelte personali degli autori.

Di queste opere minori, che pure hanno contribuito e contribuiscono alla conoscenza del tema, non ci occuperemo; ci limiteremo ad offrire una sintetica descrizione dei lavori più recenti di ampia portata, soffermandoci sulla struttura, sui contenuti e sull'organizzazione. Procediamo in ordine cronologico inverso, distinguendo due categorie: i dizionari dei nomi individuali e quelli dei cognomi.

1. DIZIONARI DEI NOMI INDIVIDUALI

Il primo dizionario che ha affrontato lo studio completo dei nomi individuali presenti in Italia è **NPI** (A. Rossebastiano, E. Papa, *I nomi di persona in Italia. Dizionario storico ed etimologico*, Torino, UTET, 2005, 2 voll., pp. XLVII + 1357).

Una delle grandi novità del dizionario è rappresentata dalla fonte: la banca dati del Ministero delle Finanze desunta dal *codice fiscale*, attribuito a *tutti i residenti in Italia* (cittadini italiani o no, indifferentemente). Questo strumento, individuato nel 1973 ai fini fiscali ed amministrativi, è di fatto indispensabile per la vita quotidiana nel nostro paese da molti decenni. Già alla fine del secolo scorso era in possesso di tutti i cittadini fiscalmente attivi presenti sul territorio dello Stato; oltre al controllo degli adempimenti fiscali, la sua applicazione generalizzata consente quello dei dati onomastici della popolazione residente.

Sul materiale ministeriale è stata costruita la banca dati *ArchiPersIt*, organizzata e gestita da Elena Papa. La banca dati si riferisce a tutti i cittadini viventi¹ e

¹ In realtà si trovano anche persone defunte, in quanto la registrazione dei decessi non è (o non era) immediata e gli adempimenti fiscali successivi al decesso possono avvenire anche dopo molti anni (es.:

fiscalmente attivi nel 1994, nati in Italia dal 1 gennaio 1900 al 31 dicembre 1994 per un totale di 59.561.012 individui (29.417.614 M e 30.143.398 F). Entrano a far parte di **NPI** 58.634.744 persone, in quanto sono stati esclusi i nomi testimoniati da meno di 5 occorrenze.² Questa scelta è prudentiale, in quanto generata dalla volontà di ottenere un *corpus* sicuro dal punto di vista grafico, eliminando di fatto, senza tuttavia intervenire sulle forme, la possibilità (piuttosto remota per le ragioni che dirò) dell'errore grafico.

Fonte: codice fiscale

Numero di nomi (entrate): circa 29.000

Soglia minima: 5 occorrenze

1.1. Normalizzazione

Questa prima questione ci consente di entrare nel tema del convegno, precisando che **NPI** accoglie tutti i nomi individuali esattamente come sono riportati nel codice fiscale, che riflette puntualmente l'anagrafe. L'eventualità di errore di trascrizione nel passaggio dall'anagrafe al codice fiscale è eliminata dal controllo dell'interessato stesso, al quale viene chiesto di confermare la correttezza dei dati riportati.

In conseguenza di questo fatto, tutti i nomi, sia che si presentino in forma standard o in forma corrotta (i casi sono molti, soprattutto per i nati nei primi anni del xx secolo) vengono mantenuti, in quanto *filologicamente* rappresentano una *scelta d'autore*, peraltro sostenuta dalla legge: la forma registrata, anche quando palesemente errata, è quella voluta o accettata da chi ha attribuito il nome e per cambiarla occorre una sentenza di tribunale.

La soglia 5 fissata per le occorrenze impedisce però che le forme peregrine, generate da influenze dialettali o da interferenze di altre lingue, ma soprattutto da errori materiali, riescano a diventare lemmi, aumentando impropriamente il numero dei nomi del patrimonio onomastico; restano però come varianti, preziose, tra l'altro, come testimonianza del mutamento nella conoscenza della lin-

questioni ereditarie, magari con intervento dei tribunali), protraendo il momento della cancellazione del contribuente.

² Con qualche eccezione, tra cui la necessità di documentare un eventuale etimo discutibile o un fatto anomalo; questi nomi tuttavia compaiono eventualmente tra le varianti e mai tra i lemmi.

gua, avvenuto nel corso del secolo: le varianti corrotte, infatti, risultano per lo più reperibili nei primi anni del Novecento, quando la scolarizzazione era bassa, soprattutto nel Sud d'Italia.

Qualche esempio:

Giacomo (147.152). Varianti *Giocomo* (15 occorrenze, attestate tra 1901 e 1976), *Gioacomo* (5, attestate tra 1936 e 1975); [...]

Alterati: [...] F *Giocomina* (8).

Le forme sono irrazionali ma non sono *hapax*. L'allontanamento dalla norma si manifesta anche sulla vocale tonica ed una delle varianti si presenta addirittura come probabile forma di passaggio intermedio. Sorvolando sull'esplicito divieto della legge, credo che *intervenire non sia ammissibile* né sul piano *filologico*, né su quello della *storia del nome*, in quanto si cancellerebbero le tracce di dati reali.

Giovanni (1.006.732). Varianti: *Giovanno* (7), *Giuovanni* (8), *Giuovanni* (6), *Gioanni* (103); al F *Giovana* (61), *Gioanna* (80) [...]

In questo caso le varianti, tutte lontane dallo standard italiano, documentano per lo più l'interferenza del dialetto, ma in un caso anche la reazione ipercorrettiva ad esso.

All'interferenza dialettale saranno da attribuire la chiusura di *o* in *u* (*Giuovanni* ~ dial. *Giuan*), lo scempiamento della geminata (*Giovana*), la mancata introduzione di *v* epentetica presente in italiano (*Gioanni*, *Gioanna*).

Reazione al dialetto sarà *Giuovanni*, che può essere forma di trapasso tra *u* dialettale ed *o* italiano, se non addirittura dittongo irrazionale nell'atona, generato dall'assenza di dittongamento di *o* aperta nel dialetto, contro la dittongazione italiana.

L'ipercorrezione si manifesta inoltre in *Giovanno*, che presenta *-o* finale come regolare segnale di genere in italiano, contro l'eccezione *Giovanni*. Il dialetto non può guidare la scelta, perché la finale cade e quindi si deve ricorrere all'analogia, che in questo caso allontana dalla norma.

Risulta evidente che una normalizzazione in questo caso cancellerebbe importanti tracce della storia linguistica del territorio, che, ancora sostanzialmente dialettale all'inizio del secolo, acquisirà sempre più speditamente la lingua italiana.

Alcune delle incertezze che generano forme corrotte segnalate per i nomi citati si trovano anche in

Giuseppe (1.556.821). Varianti: *Giusseppe* (12, di cui 8 tra Campania, Puglie e Sicilia), *Giuseppo* (9), *Giuseppoe* (5), *Giuseppi* (5), *Giusep* (5), *Giusepe* (150), *Giusepa* (9), *Guiseppe* (54), *Guiseppa* (6), *Guseppe* (102), *Guseppa* (19), *Gioseppe* (7), *Gioseppa* (8).

Sorvolando sui fenomeni già discussi, meritano un commento *Giusseppe*, che con il raddoppiamento della *s* segnala un tratto dialettale meridionale, confermato dalla localizzazione delle occorrenze; *Giusep*, che conserva la soluzione dialettale piemontese; *Guiseppe*, *Guiseppa* e *Guseppe*, *Guseppa*, che nella realizzazione dell'affricata palatale sonora mostrano incertezza grafica condivisa su tutto il territorio nazionale. Il tipo *Giuseppi* è forse prodotto dal richiamo di *Giovanni*.

Nel caso di «**Giulio** (98.586). Varianti: *Giuglio* (15), *Giuglia* (19)», la variante manifesta altra cronica incertezza grafica degli Italiani nella resa dell'esito di *-lj-*. Il medesimo tipo di variante ricorre in **Emilio** (91.676), che al F presenta, accanto al regolare **Emilia** (98001), la forma *Emiglia* (8).

Per quanto riguarda la forme straniere, per facilitare il reperimento si è ritenuto utile distinguere i casi in cui esse avessero lettera iniziale identica in italiano, da quelle in cui il cambio di lingua comportava il cambiamento dell'iniziale. Nei casi in cui l'iniziale resta uguale, le varianti straniere vengono collocate sotto il lemma italiano, dopo le varianti italiane, nell'altro caso si crea un nuovo lemma.

Per la prima serie citiamo il caso di *Emil* (696), che abbiamo collocato sotto *Emilio*, contrariamente a quanto accade per **Jean** (965), con epicentro nella Valle d'Aosta, che diventa invece lemma a sé, come **Johann** (7158), quasi esclusivo del Trentino Alto Adige.

Nel rispetto assoluto della fonte, che non riporta accenti ma segna eventualmente l'ossitonia (unico caso di necessità di accento in italiano) attraverso un apostrofo finale, abbiamo evitato ogni nostra intrusione, conservando solo il segno ufficialmente usato, quando presente. Es. **Mimi'** non *Mimi*, come invece sarebbe ragionevole. Abbiamo evitato di trasformare questo segno che evidenzia la sillaba tonica, perché le *e* ed *o* toniche nelle varie regioni italiane non presentano il medesimo timbro (a volte sono aperte, a volte sono chiuse, a dispetto dell'etimo). Modificare il segno che rende il timbro, da una parte creerebbe un'incongruenza con la situazione reale del paese, dall'altra potrebbe talora addirittura cancellare le tracce del suffisso presente nel nome.

Per quanto riguarda l'etimologia, per ragioni di praticità e come contributo alla divulgazione, gli etimi greci vengono riportati in caratteri latini. Altrettanto vale per i nomi arabi.

1.2. Selezione del lemma

Siccome **NPI** intende offrire un quadro dei nomi individuali presenti sul territorio e si è deciso di accogliere tutti i nomi dei nati in Italia nel Novecento, va da sé che per la scelta del lemma non si può fare riferimento né alla forma della lingua comune, né alla frequenza. Scartata l'ipotesi della partenza dall'etimologia, che avrebbe prodotto entrate lunghe e complesse, si è deciso di fare *principale* riferimento alla coincidenza con la forma propria dell'italiano standard, *sostenuta dal predominio numerico*, ma di riconoscere come lemmi anche i nomi che non potevano trovare posto sotto un lemma italiano, in quanto esotici o comunque stranieri privi di corrispondenza in lingua italiana. Tra gli esempi possiamo portare l'arabo **Habib** (5) o l'indiano **Krishna** (13).

A questi si sono aggiunte, come già detto, le versioni straniere di nomi esistenti in italiano, quando il cambio di lingua produce cambio di iniziale (questione di praticità nella ricerca).

Sono stati collocati a lemma anche ipocoristici aferetici, soprattutto quando sostenuti da una solida tradizione medievale. Ne è un esempio **Cia** (17), attestata a Pistoia già nel sec. XIII, che nella ricerca si sarebbe persa sotto **Lucia** (402.959), di cui rappresenta una forma aferetica.

Costituiscono lemma anche alcune varianti particolarmente diffuse e sostenute da antica consuetudine, spesso territorialmente caratterizzata. È il caso di **Piero** (70.012), variante di **Pietro** (415.203), attestata fin da epoca medievale e attualmente caratteristica dell'Italia settentrionale e centrale (epicentro in Toscana).

A creare il diritto di entrata come lemma gioca un ruolo anche il sostegno agionimico. **Bernardino** (9.680), alterato di **Bernardo** (15.992) e che pertanto dovrebbe collocarsi sotto quest'ultimo, assume autonomia onomastica in quanto fa riferimento a S. Bernardino di Siena e non a S. Bernardo di Chiaravalle o a S. Bernardo d'Aosta.

Le entrate sono al M quando il nome è ambigenere o originariamente M, ma al F quando il M risulta un'estensione del F. Un esempio è offerto da **Rosa**

(563.663), nome chiaramente F, da cui dipende l'estensione M Roso (11). Altrettanto vale per **Caterina** (284.103), affiancata da **Caterino** (395), **Cristina** (179.858), cui si affianca **Cristino** (366), mentre **Cristiano** (28.105) prevale su **Cristiana** (17.540). La scelta è del resto significativamente sostenuta dai numeri.

Relativamente ai criteri per la selezione del lemma possiamo dunque dire che si sono fissati alcuni punti fermi, ma non si è utilizzato mai uno schema rigido, che non consentisse deroghe. Poiché **NPI** è elaborato ancora da esseri umani, abbiamo pensato di lasciare spazio alla possibilità data al pensiero di valutare caso per caso.

1.3. La scheda

La scheda è così organizzata:

Lemma (M o F) - **lemma corrispondente** (F o M)

Varianti

Forme e varianti straniere

Alterati

Ipocoristici

Composti

1.4. Contenuti

I contenuti della scheda, disposti in formazione variabile, coerentemente con l'impostazione del discorso, riguardano sistematicamente l'*etimologia*, la *documentazione storica* (tendenzialmente dall'epoca romana, ma con particolare attenzione al periodo medievale), la *distribuzione sul territorio*, l'individuazione del centro di probabile diffusione. Per i nomi più diffusi compaiono anche il *rango nazionale* e quello *regionale*.

Quando si tratta di agionimi, vengono citati i principali santi di riferimento, quando si tratta di nomi laici, si cercano motivazioni dell'origine e della diffusione. Quando esiste, si evidenzia anche il collegamento con la letteratura.

Quasi sempre vengono nominati i personaggi importanti, portatori del nome.

Per i nomi più diffusi o particolarmente rilevanti, vengono costruiti grafici sia della diffusione cronologica che di quella regionale (in valori assoluti).

Grafico 1. Diffusione cronologica del M *Carmine*

L'esempio mostra l'andamento della diffusione di un nome tradizionale, la cui curva accompagna senza troppe divergenze la crescita demografica del Paese fino agli anni Sessanta; contestualmente ne attesta il successivo declino, determinato da un forte cambiamento culturale.

Grafico 2. Diffusione cronologica del F. *Cristina*

L'esempio documenta il cambiamento delle tendenze onomastiche a partire dagli anni Sessanta, testimoniato da alti picchi improvvisi che tendono ad esaurirsi velocemente.

Grafico 3. Diffusione regionale del M *Carmine*

L'esempio mostra la netta caratterizzazione meridionale del nome, che ha epicentro in Campania.

A documentare la ricchezza del patrimonio onomastico italiano si riporta qui l'esempio dei dati relativi alle forme nominali che fanno capo a **Carmine**:

Carmine (M 112990) - **Carmina** (F 11140). Varianti: *Carmino* (M 51), *Carmene* (M 7) - *Carmena* (F 92). Alterati: *Carminino* (M 8) - *Carminina* (F 7), *Carminella* (F 414), *Carmenella* (F 11), *Carminetto* (M 15) - *Carminetta* (F 159), *Carminuccio* (M 54) - *Carminuccia* (F 64). Composti: *Carminantonio* (M 452), *Carmineantonio* (M 42), *Carminantonia* (F 14).

Grafico 4. Diffusione regionale del F *Cristina*

L'esempio mostra la diffusione diversificata del nome su tutto il territorio, con localizzazione prevalentemente settentrionale, ma, rispetto al precedente, differenziazione minore tra Nord e Sud, come accade per la maggior parte dei nomi di moda recente.

1.5. Esempi di schede

Si riportano qui di seguito alcune schede come esempio dell'impostazione del lavoro, atte, tra l'altro, a documentare l'importanza dei santi locali nelle scelte onomastiche fino alla metà del Novecento³ e il loro calo successivo dell'incidenza, la ricca documentazione medievale che contribuisce a delineare la storia del nome, la ricaduta della letteratura.

³ Come noto, l'importanza della componente agiografica nell'onomastica italiana, come in quella di tutti i Paesi prevalentemente cattolici, è legata alle disposizioni del concilio di Trento. Per approfondimenti cfr. A. Rossebastiano, D. Cacia, *Rinnovamento onomastico e riforma cattolica*, in corso di stampa.

Bonaria (F 4065) - **Bonario** (M 12). Varianti: *Buonaria* (F 35). Alterati: *Bonarina* (F 119) - *Bonarino* (M 44).

Ormai ridotto a pochissime attestazioni (dal 1981 oscilla tra 1 e 2 attestazioni all'anno), è un nome tradizionale sardo che ha avuto in passato una discreta diffusione. Concentrato per quasi due terzi in provincia di Cagliari, il nome riflette la devozione per la vergine di Bonaria, patrona di vari centri dell'isola e venerata nel santuario della Bonaria a Cagliari. Il santuario, eretto tra il 1324 e il 1326 dagli Aragonesi sul colle da cui portarono l'assedio a Cagliari pisana, accoglie una statua lignea della Madonna, miracolosamente approdata ai piedi della collina di Bonaria il 25 marzo 1370: secondo la leggenda una tempesta aveva sorpreso in mare una nave in viaggio dalla Spagna all'Italia. I marinai, per evitare il naufragio, iniziarono a liberarsi dal carico e gettarono in acqua anche una cassa contenente una statua della Madonna. Nel momento preciso in cui la cassa toccò le onde, la tempesta si placò e la nave fu risparmiata. La statua raggiunse la costa dove fu raccolta dai frati Mercedari che la portarono al santuario con grandi onori. Ancora oggi davanti alla chiesa una colonnina ricorda il punto del miracoloso ritrovamento.

Da allora la vergine di Bonaria viene venerata come protettrice dei naviganti e in molte feste locali (per es. a Terralba, Or) la statua viene portata in processione sul mare con un corteo di barche. La vitalità di questo culto è ulteriormente confermata dal gran numero di ex-voto conservati presso il museo del santuario.

Va segnalato che alla base del nome non è l'agg. *bonario*, come potrebbe all'apparenza sembrare nell'estensione maschile, bensì il catalano *Bonaire* 'buona aria'. E. P.

Gavino (M 7048) - **Gavina** (F 3293). Varianti: *Gavin* (M 8). Alterati: *Gavinuccio* (M 97) - *Gavinuccia* (F 133), *Gavinella* (F 19).

Tipico della Sardegna, dove è attestato con 6452 occorrenze, per lo più concentrate in provincia di Sassari, è sostenuto dal culto locale per S. Gavino, soldato romano che la tradizione vuole martirizzato a Porto Torres nel IV secolo, insieme ai suoi compagni: Proto e Gennaro. Con questi ultimi è compatrono, oltre che di Porto Torres, di Sassari e dell'intera sua diocesi, di Elini, Monti (Ss), Gavoi (Nu), Camposano (Na). S. Gavino Monreale è comune in provincia di Cagliari, sviluppatosi intorno alla trecentesca chiesa dedicata al santo.

Il suo culto si diffonde intorno all'anno Mille, testimoniato dai *Condaghe di S. Gavino di Porto Torres* (XI sec., Dettori 1994, 487), narrazione agiografica su cui si fonderà il poema quattrocentesco *Sa Vittu et sa Morie, et Passione de sanctu Gavinu, Prothu et Januariu* di Antonio Cano (ivi). L'importanza di questo santo in Sardegna è sottolineata dalla denominazione di *santugaini*, *santugavini*, *santuaini* attribuita al mese di ottobre, quello in cui, al 25, si celebra la sua festa. Riconosciuto protettore dei raccolti, viene invocato in particolare il 25 aprile, giorno delle 'rogazioni'. Un'imponente processione in onore suo e dei suoi due compagni si svolge il 3 maggio a Porto Torres, partendo dalla basilica di S. Gavino per raggiungere la chiesetta di Balai, accanto alla quale, in una grotta che si riconosce come luogo della loro prima sepoltura, vengono depositate le tre statue dei santi, che un'altra processione, in ricordo della traslazione, preleverà il lunedì di Pentecoste per riportarle nella basilica.

Dal punto di vista etimologico le possibilità derivate sono due. L'alternanza frequente tra *-b-* e *-v-* nel tardo latino consente il collegamento con il nome personale romano *Gabinus*, tanto più che nelle carte sarde più antiche si rileva oscillazione tra quest'ultimo e il più frequente *Gavinus*. In tal caso si tratterebbe di un nome etnico, utilizzato per indicare la provenienza da *Gabii* o *Gabium*, due località del Lazio. Se invece si pensa ad un originario *Gavinus*, *Gavinus*, si dovrà prevedere un collegamento diretto con gentilizi latini, di tradizione etrusca come *Gavenius*, *Gavinna* (Tagliavini 1972, I, 363). *Gavinus* e *Gavinia* risultano bene attestati soprattutto nell'Italia meridionale, a partire da Roma, con qualche presenza anche in Emilia (CIL).

In uso senza interruzione per tutto il secolo (1900: 15; 1994: 5), presenta apice nel 1949 con 146 attestazioni. Lo sviluppo della curva di diffusione è sostanzialmente analogo per l'estensione F, che tocca il culmine nel 1952 con 78 occorrenze.

È di origine sarda Gavino Ledda, autore di *Padre padrone*, romanzo che ottenne un deciso successo anche nella versione cinematografica dei fratelli Taviani (1977). A. R.

Guiscardo (M 113). Continua il soprannome di Roberto I, figlio di Tancredi d'Altavilla, duca di Puglia, Calabria e di Sicilia dal 1059, detto appunto 'il Guiscardo', cioè 'l'astuto'. Si afferma in Italia dal XII secolo, sebbene un *Guichardus* risulti attestato a Camerino, nelle Marche, nell'811 (MOR). Le fonti medievali registrano il nome sotto varie forme: *Guiscardus* a Lucca nel 1103 (Brattò 1953, s.v. *Guicciardus*), ad Anagni nel 1104 (MOR), a Camaldoli nel 1133, a Firenze nel 1151 e in numerosi altri documenti di area toscana (Brattò 1953); *Viscardus* ad Amalfi nel 1102-1108 (Brattò 1953); *Wiscardus* nel 1153 (MOR) e ad Arezzo nel 1177-1180 (Brattò 1953, s.v. *Guicciardus*). In Piemonte si registrano *Guiscardus*, *Guiscardinus* a partire dal 1203 (BSSS 180), *Gbiscardus* nel 1253 (BSSS 161), *Viscardus* dal 1226 (BSSS 5). Di tradizione normanna, vede alla base il normanno **Wiscard* o **Whiskard*, dove s'individuano il nordico *viskr* 'pronto, scaltro' e **hardbu-* 'forte'. Cfr. anche l'a. fr. *guischart*, *guichart*, aggettivo del lessico comune che conserva il significato di 'sagace' (REW 9558, dall'a.nord. *Wisker*).

Il nome piacque al Boccaccio, che lo attribuì all'amante infelice di Ghismonda, ucciso dal padre di lei, Tancredi, principe di Salerno, nella prima novella della quarta giornata del *Decamerone*.

Oggi meno vitale di un tempo, si disperde sul territorio, con maggiore concentrazione nelle aree centro-settentrionali: Veneto 19, Emilia Romagna 18, Toscana 17, Lombardia 14, Piemonte 10. Ultima registrazione nel 1983.

A. R.

Ramiro (M 237) - **Ramira** (F 22). Varianti: *Remiro* (M 62) - *Remira* (F 18).

Nome spagnolo d'impronta germanica, risale all'unione di due elementi, di cui il primo non facilmente individuabile. Le attestazioni antiche di area iberica che conoscono *Rademimirus*, *Ragimirus* (Viejo Fernández 1998) giustificano due diverse interpretazioni che pongono alla loro base rispettivamente **rē-dba-* 'consigliere saggio' o **ragina-* 'consiglio'. Il secondo elemento è invece sicuramente **mērija-* 'illustre, famoso'. Secondo De Felice 1986 il nome è documentato in testi medievali sotto varie forme latinizzate: *Ranimirus*, *Ranmirus* e poi *Ramirus*. Tuttavia i documenti medievali di area centrale raccolti dal MOR attestano una sola volta la forma *Ramiro* (ma secondo altri *Rainerius*), precisamente nel 1060 in Sabina (MOR). Segnaliamo l'esistenza di *Ramerius* a Romagnano Sesia nel 1228 (*ArchMediOn*).

Nel VI secolo visse S. Ramiro, monaco del monastero di S. Claudio, presso Léon in Spagna, martirizzato dai Visigoti. È festeggiato l'11 settembre.

Il nome divenne popolare in Italia soprattutto per motivi artistici più che per motivi religiosi, grazie al principe Don Ramiro, protagonista de *La Cenerentola* di Rossini (1817).

Presente su tutto il territorio nazionale, ad eccezione del Molise, prevale nettamente nel nord-est, tra Veneto (48 occorrenze maschili, 5 femminili) e Friuli Venezia Giulia (28 M, 6 F). Seguono la Campania (28 M), la Toscana (22 M, 4 F), la Lombardia e il Lazio (18 M per regione). Saltuariamente imposto lungo tutto l'arco del Novecento, raggiunge l'apice delle presenze nel 1931: in quell'anno 8 bambini furono chiamati *Ramiro*. Il femminile vive dal 1906 al 1965, sempre come *apax* annuale. La variante, in uso al maschile dall'inizio del secolo al 1989 e al femminile dal 1904 al 1958, si distribuisce soprattutto in Veneto (37 M, 2 F) e nelle regioni settentrionali (Emilia Romagna 5 M, 2 F; Friuli Venezia Giulia 4 M, 2 F; Lombardia 3 M, 5 F; Piemonte 3 F). *Remiro* registra però 6 presenze anche in Sicilia.

D. C.

NPI è cronologicamente preceduto da **DNI** (E. De Felice, *Dizionario dei nomi italiani*, Milano, Mondadori, 1986, pp. 410), che, anticipato a sua volta da numerosi lavori fondamentalmente divulgativi e di contenuto molto più limitato, ha di fatto attirato l'attenzione sul tema in prospettiva nazionale.⁴

La fonte dell'opera è costituita dagli elenchi degli abbonati al telefono nel 1981, che ovviamente si riferiscono solo a una parte (piuttosto limitata) dei residenti e risentono di una disomogenea distribuzione che rende prevalente la città sulla campagna, il repertorio maschile su quello femminile, il mondo dei benestanti sulla massa popolare.

Il dizionario comprende circa 10.000 forme nominali, cioè, come chiarisce l'autore, le unità onomastiche «che, pur avendo lo stesso etimo e la stessa tradizione e motivazione di una o più altre, si distinguono da queste per proprie caratteristiche fonetiche e/o morfologiche, o anche semplicemente grafiche» (DNI,

⁴ I precedenti sono segnalati nell'*Introduzione* a NPI.

12). Nel conteggio entrano, quindi, non solo i lemmi ma anche le varianti, gli alterati, i derivati e i composti citati sotto il medesimo lemma.

Dal repertorio vengono inoltre esclusi tutti i nomi stranieri, eccetto quelli che risultano avere alta diffusione anche tra i residenti italiani.

Fonte: elenchi telefonici del 1981

Numero di nomi (entrate): non indicato

Soglia: non indicata

La struttura del dizionario prevede l'indicazione del lemma con il numero di occorrenze, seguito da varianti, ipocoristici, alterati (tutti con relativo numero di occorrenze), abitualmente prima nella serie M, poi in quella F. Seguono poi indicazioni sulla distribuzione nello spazio, l'etimo, la storia del nome, riferimenti storici o letterari.

2. DIZIONARI DEI COGNOMI

Come noto, i cognomi, salvo i patronimici e i toponimici, hanno origine dal nome aggiunto medievale, che può essere basato su soprannomi (caratteristiche fisiche, morali, etnia, metafore...), attribuiti per distinguere un individuo da altri che portavano il medesimo nome individuale. La formazione è popolare e si esprime nella lingua localmente utilizzata, vale a dire nel dialetto dell'area di germinazione.

La forte diversificazione linguistica sul piano dei sostrati, degli adstrati e dei superstrati che investe il territorio nazionale rende insidiosa l'interpretazione unilaterale dei cognomi, che per etimo, significato e storia possono avere valenze molto diverse nelle varie zone. Per una corretta valutazione dei cognomi italiani occorre, a nostro avviso, partire dai dizionari regionali e solo successivamente realizzarne la sintesi nazionale, evidenziando le differenze.

Per questa ragione, affrontando l'analisi dei cognomi abbiamo ritenuto opportuno cominciare con quelli di una singola regione: il Piemonte. Nella nostra intenzione lo schema in formazione servirà come modello per la successiva estensione alle altre regioni italiane.

Dal 2015 sulla rivista «Studi Piemontesi» è cominciata la pubblicazione a puntate (due all'anno) a cura di A. Rossebastiano, E. Papa, D. Cacia delle schede

di *Onomastica piemontese*, destinate a formare **DCP**, cioè il *Dizionario dei cognomi piemontesi*.

Con questo lavoro s'intende approntare un repertorio dei cognomi con epicentro in Piemonte. La moderata (anche se non esigua) estensione territoriale consente un esame approfondito della variazione nelle subaree, dei valori semantici acquisiti, spesso non condivisi da tutta l'Italia, e della significatività delle diverse forme cognominali, oltre ad una dettagliata documentazione del processo formativo attraverso le testimonianze medievali, ricavate dalla banca dati *Archi-MediOn*⁵ e da una lunga serie di tesi di laurea e di dottorato realizzate negli ultimi cinquant'anni da allievi dell'Università di Torino, dapprima sotto la direzione di Giuliano Gasca Queirazza, poi di Alda Rossebastiano, Elena Papa, Daniela Cacia.

Proprio l'impronta dialettale, la diversificazione possibile di etimo e di significato nelle varie zone, la necessità di particolare approfondimento hanno suggerito alcuni cambiamenti di struttura rispetto al citato **NPI**, relativo invece a tutto il territorio nazionale.

La fonte di **DCP** è la medesima utilizzata per **NPI**, vale a dire l'archivio del Ministero delle Finanze, dal quale è stata estratta la banca dati *ArchiCoPie* (Archivio Cognomi Piemontesi).⁶

Nel **DCP** ciascuna forma cognominale diversificata sul piano morfologico o su quello fonetico costituisce un'entrata di cui vengono offerti sia i dati di consistenza generale in Piemonte che della distribuzione nelle singole province. Di seguito vengono elencati i composti.

Quest'ultimo dato risulta importante in Piemonte, in quanto la regione è in gran parte montana e quindi conosce insediamenti minimi all'interno dei quali le forme cognominali hanno avuto necessità di un'aggiunta con funzione di determinante per il riconoscimento dei nuclei familiari e quindi delle persone.

La soglia minima per il momento non è stabilita: probabilmente si manterrà intorno alle 5 occorrenze, ma è possibile che si possa abbassarla ulteriormente.

Fonte: codice fiscale

Numero di cognomi (entrate): da definire

Soglia minima: 5 occorrenze nella prospettiva attuale, ma eventualmente modificabile

⁵ La banca dati, organizzata e gestita da Elena Papa, contiene al momento 110.000 entrate, ricavate dallo spoglio di documenti editi ed inediti relativi al Piemonte.

⁶ Organizzata e gestita da Elena Papa.

Qui di seguito riportiamo la parte iniziale della scheda dedicata a **Barbero**.

Antroponimia piemontese

BARBERO 7300 (CN 2738, TO 2016, AT 1236, VC 615, NO 389, AL 306)

Composti:
 Barbero Falchetto 24 (VC 23, TO 1)
 Barbero Piantino 14 (VC)
 Barbero Vignola 36 (VC 35, CN 1)

Cognome di tipo soprannominale, derivante da una indicazione di mestiere.

Alla base si pone il lat. *barbarius* «chirurgus sic dictus a tondenda barba» (DC), nell'Italia settentrionale divenuto *barberius* «barbitonsor» (DC), corrispondente all'it. *barbiere*. Da ricordare che nei secoli passati il barbiere praticava anche la bassa chirurgia.

La forma in lemma è quella maggiormente attestata in Piemonte e riflette l'adattamento italiano, con appoggio vocalico finale, del dialettale *barber*, presente in diverse aree della regione (Tonso 2008), in alternativa al più diffuso *barbè* 'quegli che rade la barba e tosa i capelli: voce oggi pressochè confinata in contado' (DSA).

Come si può osservare, la scheda di **Barbero** non comprende le varianti morfologiche **Barberis**, **Barbera**, **Barberi**, **Barberio**, alle quali sono riservate singole entrate.

Del cognome si offrono i seguenti dati:

- categoria di appartenenza
- eventuale rango (solo per i cognomi a più alta diffusione)
- etimo
- significato
- documentazione medievale
- segnalazione dell'eventuale presenza del cognome nelle aree extra-europee interessate dalla emigrazione piemontese
- eventuali personaggi celebri portatori del cognome.

Le schede sono corredate di istogrammi che presentano la frequenza assoluta del cognome secondo le province e da cartine che evidenziano la frequenza relativa rapportata al numero degli abitanti. I due dati possono risultare molto discrepanti, in quanto il Piemonte comprende province di grande estensione, come quella di Cuneo (che noi chiamiamo 'la provincia granda'), accanto ad altre molto esigue, come ad esempio, quella di Asti.

Si osservi ad esempio l'istogramma relativo a **Barbero**.

Grafico 5. Diffusione per provincia del cognome *Barbero*

L'analisi separata delle diverse forme morfologicamente differenziate consente di collocarle esattamente sul territorio regionale, mettendo in evidenza le zone d'uso prevalente del M, della soluzione notarile in *-is*, di quella più prossima al lat. medievale, di quella in *-i*.

Considerando questi dati, sarà poi possibile evidenziare specifiche tendenze, che in qualche caso si sono già ampiamente rivelate nelle subaree (ad esempio la collocazione in provincia di Novara, già lombarda sul piano linguistico, dei cognomi in *-i*).

Grafico 6. Carta della distribuzione del cognome *Barberis* in Piemonte Grafico 7. Diffusione per provincia del tipo cognominale *Barber-*

Come si può osservare, restano escluse tutte le forme in *-iere /-ieri*, in quanto risultano non tipiche del Piemonte.

Per il controllo dell'epicentro nazionale si utilizza la banca dati *gens.labo.net*

Alla fine dell'esame dettagliato delle forme dipendenti dalla medesima base trovano posto le osservazioni generali, consistenti in un commento sulle valutazioni storiche, linguistiche e distribuzionali dei vari cognomi.

Nella medesima collezione di cui fa parte **NPI** è collocato **CI** (E. Caffarelli, C. Marcato, *I cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*, Torino, UTET, 2008, 2 voll., pp. L + 1822), il più completo studio dei cognomi italiani al momento realizzato. La fonte utilizzata, ancora individuata negli elenchi telefonici, mantiene la criticità di fondo delle opere che di essa si sono servite, tra cui il **DNI**, di cui si è parlato, e il **DCI**, di cui si dirà.

Fonte: utenze telefoniche 1999/2000 (*non rappresentano la realtà del territorio italiano*)
Numero cognomi: circa 35.000 articoli (*sono escluse le forme straniere moderne, salvo eccezioni*)
Soglia minima: 200 occorrenze (*mancano moltissimi cognomi*)

2.1. La scheda:

- lemma
- etimologia
- eventuali attestazioni storiche
- rango, frequenza assoluta e relativa
- distribuzione areale

Lemma: una o più voci, senza indicazioni quantitative (**Arrèsta; Asinari, Asinaro; Avellina, Avellini, Avellino**). L'assenza delle occorrenze crea molti problemi d'interpretazione dei flussi.

Consistenza numerica: solo saltuariamente presente nel commento, soprattutto in relazione ai ranghi, è frutto di stima e di proiezioni.

Accenti: vengono introdotti dagli autori, sistematicamente sulle voci tronche e proparossitone; per facilitare la lettura agli stranieri vengono talora applicati anche sui parossitoni dove la lingua italiana non li prevede (*Buràglia, Ghìggia*). Sui monosillabi la presenza dell'accento è oscillante: *Del Pra / Del Prà; Bo / Bò*.

L'introduzione dell'accento crea molti problemi, come evidenzia il caso dichiarato di «Àspesi. D'etimo e d'accentazione incerta...».

Nel caso di cognomi che terminano in *o* oppure *e* toniche, l'accento che segna il grado di apertura risponde alle regole dell'italiano di tipo toscano, ma siccome

i cognomi sono di origine dialettale e quindi necessariamente riflettono anche la fonetica locale, questo intervento altera la situazione reale. Es.: **Néro**, con riferimento a chi ha capelli o colorito scuro, porta correttamente una *é*, ma, considerato che l'epicentro del cognome si trova nell'estremo Sud d'Italia, dove non esistono vocali toniche di timbro chiuso, l'indicazione confonde più che aiutare.

Varianti: vengono abitualmente soppresse le innumerevoli varianti fonetiche e quindi scompaiono le particolarità, che sono sempre molto importanti sul piano linguistico e utili per la storia della lingua. Restano solo le varianti morfologiche.

Quando le varianti compaiono – raramente e senza che ne emergano le ragioni – generano spesso dubbi lasciati aperti. Es.: **Avantaggiati**, **Avantaggiato**, **Aventaggiato**, **Avvantaggiato**. Le varianti presenti sono facilmente giustificabili sul piano linguistico, ma la mancanza di numeri non consente di valutare, ad esempio, se la forma **Aventaggiato**, che viene rilevata a Castrignano de' Greci, con le migrazioni del secondo dopoguerra si sia spostata ad Alessandria, dove, come risulta dalla nostra banca dati, si trovano 3 portatori, o se il processo migratorio è invece inverso (e più antico), come probabile, considerato il prevedibile scempiamento delle geminate (o, se si vuole, l'assenza di raddoppiamento fonosintattico) nel Nord e non nel Sud.

CI è cronologicamente preceduto da un altro importante lavoro, noto come **DCI** (E. De Felice, *Dizionario dei cognomi italiani*, Milano, Mondadori, 1978, pp. 351).

Come nel caso dei nomi individuali, a De Felice dobbiamo il primo dizionario che intende offrire una raccolta corposa «dei cognomi abitualmente in uso in Italia» (DCI, 12).

La fonte è ancora una volta l'elenco telefonico, relativo però al 1974-75 «completo e sistematico per le città capoluogo di provincia, parziale e limitato a casi particolari... per i centri abitati secondari» (DCI, 13).

Lo spoglio ha consentito di raccogliere circa 100.000 forme cognominali (varianti grafiche comprese), tra le quali ne sono state scelte e studiate 15.000, raggruppate in 1776 lemmi.

Fonte: elenchi telefonici 1974/75

Numero di cognomi (entrate): 1776

Soglia: non indicata

Il *lemma* (privo d'indicazione del numero di occorrenze) è seguito da varianti, derivati, alterati.

La scheda prevede indicazione sintetica della distribuzione territoriale, etimo, significato, eventuali dati storici e culturali, opportuni commenti linguistici.

3. CONCLUSIONI

Il quadro qui evidenziato, necessariamente parziale, dei grandi dizionari dedicati all'onomastica in Italia sottolinea l'interesse suscitato dal tema e le risposte degli ultimi decenni.

L'analisi ha messo in luce problemi e difficoltà ai quali i diversi autori hanno dovuto fare fronte, superandoli più o meno brillantemente. Alcuni punti deboli restano, come inevitabile di fronte a lavori di consistenza importante.

Nell'insieme la più grande novità ci pare resti il superamento dell'uso di una fonte come gli elenchi telefonici, che in passato, pur nei suoi evidenti limiti, poteva essere significativa, ma che col trascorrere degli anni e la diffusione della telefonia mobile diventa sempre meno rappresentativa. Il passaggio ai dati estratti dal codice fiscale, che raggiunge sostanzialmente tutta la popolazione residente, consente un panorama più aderente alla realtà. I dati ovviamente aumentano esponenzialmente e ciò genera problemi di gestione di non poco conto, che tuttavia la moderna tecnologia consente di dominare.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- CI = Caffarelli, Enzo / Marcato, Carla (2008): *I cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*. Torino: UTET, 2 voll., pp. L + 1822
- DCI = De Felice, Emidio (1978): *Dizionario dei cognomi italiani*. Milano: Mondadori.
- DCP = Rossebastiano, Alda / Papa, Elena / Cacia, Daniela (eds.) (2015-): «Onomastica piemontese», *Studi Piemontesi* 44, (1), 47-68; (2), 393-404; 45, (1), 593-602; (2), 595-602.
- DNI = De Felice, Emidio (1986): *Dizionario dei nomi italiani*. Milano: Mondadori.
- NPI = Rossebastiano, Alda / Papa, Elena (2005): *I nomi di persona in Italia. Dizionario storico ed etimologico*. Torino: UTET, 2 voll., pp. XLVII + 1357.
- Rossebastiano, Alda / Cacia, Daniela: "Rinnovamento onomastico e riforma cattolica", in *Bibbia e scrittura letteraria tra Renovatio Ecclesiae e Riforma cattolica in Italia nel sec. XVI*.

New Directions in the Study of Family Names

Patrick Hanks

University of Wolverhampton

ABSTRACT

This paper explores and explains recent radical developments in resources and methodology for studying the origins, cultural associations, and histories of family names (also called ‘surnames’). It summarizes the current state of the art and outlines new resources and procedures that are now becoming available. It shows how such innovations can enable the correction of errors in previous work and improve the accuracy of dictionaries of family names, with a focus on the English-speaking world. Developments such as the digitization of archives are having a profound effect, not only on the interpretation and understanding of traditional, ‘established’ family names and their histories, but also of names in other languages and other cultures. There are literally millions of different family names in the world today, many of which have never been studied at all. What are good criteria for selection of entries in a dictionary of family names, and what can be said about them? What is the nature of the evidence? How stable (or how variable) are family names over time? What are the effects of factors such as migration? What is the relationship between family names and geographical locations, given that people can and do move around? What is the relationship between traditional philological and historical approaches to the subject and statistical analysis of newly available digitized data? The paper aims to contribute to productive discussion of such questions.

1. GOALS OF GENEALOGICAL RESEARCH AND SURNAME LEXICOGRAPHY

It is important to recognize at the outset that the goals of research and the goals of lexicography can be – and often are – different. Academic researchers in the humanities typically choose rather a narrow topic and aim to present new find-

ings, while saying everything that can reliably be said about the points presented. In other words, typically they aim at depth and certainty, even if what they have to say is of interest only to a very limited audience. In genealogy this tends to manifest itself as the study of one name (or even one family) at a time. Lexicographers, on the other hand, typically aim at breadth; that is, they tend to want to create works of reference that have the Benthamite goal of being of greatest usefulness to the greatest number of users. For this reason, among others, they often have to be satisfied with statements that do no more than summarize the probabilities. Nowhere is this more true than in the study of family names. A dictionary of surnames aims to say something about every name selected by systematic criteria. It comes as a shock, therefore, to discover how many names in a community are omitted from traditional dictionaries of surnames. If the author has failed to find an etymology he (for in the past such authors were always male) simply left it out.

This is in line with a general rule of scholarly behaviour. Scholars confronted with an inconvenient fact (such as a name about which they have nothing to say and about which they can find out nothing) can quietly ignore it. Conscientious lexicographers, on the other hand, will note the existence of such names, even if they can say no more about it than that it is “unexplained”. Surnames lexicographers in the past, including the great P. H. Reaney, simply omitted hundreds of names for which they could find no historical evidence. Modern surnames lexicographers, by contrast, attempt to reconcile the scholarly goal of depth of treatment with the lexicographic goal of breadth of coverage. If, as sometimes happens, nothing can be said about the etymology of a modern surname, its existence and location can at least be noted, for the sake of completing the inventory and possibly prompting future research.

The lexicographic goal of presenting a complete inventory is hampered in Britain and Ireland, not only by the absence of digitized early records – a deficiency that is now gradually being remedied – but also by the legal requirement imposed on the Office of National Statistics (and its Irish counterpart) not to release census data until 100 years after a census has taken place. Fortunately, Professor Richard Webber of the University of Newcastle has been able to construct an inventory of contemporary surnames from files from a variety of public sources together containing the names of 48 million different adults in the UK.

The tension between research goals and the goals of lexicography is palpable in the study of family names. Lexicography is necessarily selective; genealogy less so. Genealogical studies typically aim to collect as much data as possible about the history of a single name or a small cluster of names and to show whether a family relationship exists among bearers of the same name, past and present. Genealogical research is a very popular pastime in the 21st century. The Federation of Family History Societies has over 160 member societies worldwide. Recognition of the fact that a surname may be borne by several different families led to the establishment of the Guild of One Name Studies. Typically, a genealogical or one-name researcher works backwards from the present day through records of past centuries. A few such researchers are lucky enough to find records of a target surname as early as the 16th century in Parish Registers, which began in England in 1538. Records from before that date are plentiful, but sporadic, offering little hope of a genealogical link to the present day. By contrast, a lexicographer compiling a dictionary of family names typically tries to find the earliest records of the target surname and to link these to an etymon (a vocabulary word, place name, or personal name from which the family name was or could have been derived).

Thus, there is a need to bridge the gap between the goals of genealogically motivated research and the goals of historical surnames lexicography. Two recent dictionaries of surnames in Britain have aimed to reconcile these goals. Redmonds' *Dictionary of Yorkshire Surnames* (2015) aims to say as much as can reliably and succinctly be said about the family names that have a historical association with that large county, including surnames that originated outside the county. If a surname has an established relationship with Yorkshire, Redmonds records its existence, even if he is obliged to acknowledge that it is unexplained. In many cases, the evidence that he has collected enables him to propose an original and convincing explanation.

An even more ambitious project is a national dictionary of family names in not one but two countries – Britain and Ireland – which have been exchanging populations for over eight hundred years. This is the *Oxford Dictionary of Family Names in Britain and Ireland*, alias *FaNBI* (Hanks, Coates, McClure and others, 2016). It is a 4-volume dictionary, also available on line. It aims to have an entry for every surname known to have more than 100 bearers in modern Britain and Ireland (using figures compiled by Professor Webber). Inevitably, given this goal,

the editors have occasionally been forced to admit that a few names are ‘unexplained’. A second edition of *FaNBI*, already in preparation, will contain an entry for every ‘established’ family name with more than 20 bearers in the 1881 UK census, together with every recent immigrant name that has more than 100 bearers in modern Britain, using figures compiled by Richard Webber. *FaNBI* makes a distinction between ‘established’ family names and ‘recent immigrant’ names. The latter are, typically, names that have come to Britain in substantial numbers since 1945. Recent immigrant names are rare or non-existent in the 1881 census.

Each explanation in *FaNBI* is supported by statistical analysis of geographical and historical records, in particular parish registers. *FaNBI*’s goal was to summarize what is known or could be discovered about family names in Britain and Ireland, thus providing a reliable framework for future genealogical, historical, demographic, and philological research. This goal has been achieved.

Still, much remains to be done by way of analysing old records, for example the systematic and comparative statistical analysis of names in taxation records, insofar as these have been digitized, as has been done by Carolyn Fenwick (1997–2005) for 14th-century Poll Tax returns. Among the ludicrosities of modern scholarly publishing is the fact that Fenwick’s superbly well-organized database has not yet been made publicly available. She generously shared it with the *FaNBI* team, but it has been published only in printed-book form, not as an electronic product.

FaNBI has developed a number of new directions for surnames research and prefigured others. It has superseded the work of P. H. Reaney (1957, 1997), which itself was a pioneering work of scholarship in its day. In recent years in Britain and Ireland, large quantities of data (hundreds of millions of historical records) from sources such as parish registers have been transcribed and made available on line, not by national record offices, which have been slow to take advantage of new technology, but by volunteers working under the auspices of organizations such as the Federation of Family History Societies and the Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints (Mormons). Such people are to be commended for their enthusiasm, although, if they do not have training in palaeography (and even if they do, insofar as they are human and therefore fallible), they are liable to make transcription errors. Such errors are problematic for researchers only if they are systematic. In other words, a single error in among millions of accurate tran-

scriptions does not normally matter much, but regular and repeated misreadings of one letter for another may have a serious effect on statistical analysis and hence on interpretation of the data. For example, the supposed English surname *Weaves* turns out to be a systematic misreading of records in the 1881 census for *Weaver*.

Examining Reaney's explanations in the light of newly available evidence, the *FaNBI* team coupled expertise in historical linguistics with statistical and geographical studies and recently developed computational techniques for studying large collections of data in machine-readable form. This resulted in procedures that clarified many fudges, corrected many downright errors – seemingly plausible explanations that have turned out to be untenable in the light of the newly available evidence – and filled in a surprisingly large number of gaps in earlier works. To be explicit: *FaNBI* has explained the origins of several thousand family names that had never been explained before. In a few cases, after painstaking and often time-consuming examination of the available evidence, some family names were noted as unexplained.

FaNBI recognized that the study of family names in Britain requires competence, not only in the history of the English language, but also in Anglo-Norman French, Old Norse, Irish and Scottish Gaelic, Manx, Welsh, and Cornish. The *FaNBI* team has made contributions to scholarship in all these languages. Furthermore, influxes of economic migrants and refugees in the 19th and 20th centuries meant that additional expert consultants were needed for language and cultures as diverse as Yiddish and Hebrew, Chinese, Hindi, Urdu, Tamil, Yoruba, and Ibo, among others. In these areas, the *FaNBI* editors obtained expert advice from leading scholars.

2. THE EUROPEAN AND WORLD CONTEXT

In most countries of Europe the binomial system of naming for individual persons (a system consisting of two elements: one or more given names plus a hereditary surname) was gradually adopted between the 11th and 15th centuries. Some places, notably Scandinavia and Welsh-speaking parts of Wales, adopted the binomial system later than others, while others, notably Ireland, were ahead of the field, having already got a system that looks remarkably like a binomial one well before the 11th century.

In some countries the study of surnames continues to be neglected even now, but in many others important new initiatives have taken place. An excellent example is the German Surname Atlas project at the University of Mainz (see Dräger and Schmuck 2009). Similar initiatives elsewhere will no doubt follow.

In today's world, human beings live in a global community. They would be well advised to accept the inevitability of this fact, with mutual respect for differences of culture and belief and (preferably) some enthusiasm for the benefits that such cultural variety brings. Among other things, a by-product of this simple fact is that the binomial system of personal naming (given name + inherited surname) is becoming a worldwide norm. In recent decades it has even begun to be adopted among people from places where different naming systems are in use, especially those who have migrated away from their place of origin. For example, some people from the Arabic-speaking world, which traditionally has a much richer system of personal naming than Europe, are now adopting something that looks remarkably like a binomial system. Immigrants to Europe from far-away places tend to select part of their traditional name as if were a surname and – lo and behold! – in the second and subsequent generations of such migrant families, the 'surname' comes to be regarded as hereditary. Something similar is happening with migrants coming to other parts of the English-speaking world from southern India, which traditionally does not have a binomial system for naming individuals.

Interest in family names and family history has never been higher in Europe and countries of large-scale immigration from Europe, such as America, Canada, Australia, and New Zealand. But sadly, this interest has, on the whole, not been well served by the available reference works. This prompts an evaluation of traditional dictionaries of surnames, along with an evaluation of future possibilities.

To deal with the first question first: as on-line publishing became popular towards the end of the 20th century and the public thirst for knowledge about personal names showed no sign of abating, a very large number of web sites began to appear, purporting to explain the origin and meaning of personal names (forenames and surnames). Many of these sites are inaccurate (to say the least). Some contain little more than fantasy based on guesswork.

It therefore seems desirable to mention here, before moving on, the most reliable traditional printed dictionaries that explain the origins of surnames in European languages. These works have laid foundations for future research. During the 20th century (the period before corpus tools became available to surnames researchers), a few dictionaries of surnames in some European language appeared, based on philological scholarship. Such dictionaries typically aimed at breadth of coverage (large numbers of entries), rather than depth (detailed analysis of the historical evidence for each name). The main traditional dictionaries of this kind are:

- For English: Bardsley (1901); Reaney (1958; third edition 1997)
- For Irish: Woulfe (1923)*; Maclysaght (1957, 1985)*
- For Scots and Scottish Gaelic: Black (1946)
- For Welsh: Morgan and Morgan (1985)
- For French: Morlet (1991)*
- For Flemish and Belgian French: Debrabandere (1993)
- For Italian: de Felice (1978); Cafarelli and Marcato (2008)
- For Spanish: Faure, Ribes, and García (2001)*
- For Portuguese: Machado (1984)
- For German: Brechenmacher (1960); Bahlow (1967; English translation 1993); Kohlheim and Kohlheim (2005).

Full titles and publication details for these books are given in the references at the end of this paper. However, it must be said that the quality is somewhat variable, and explanations in even the best of these works are not supported by statistical analysis of the evidence of early bearers, for the simple reason that very little if any historical data had been digitized (i.e. put into machine-readable form), let alone analysed at the time they were compiled. Some of these dictionaries – those marked with a star – contain no citations at all for early bearers. This means that their etymologies are typically speculative – that is, they are supported by little or no evidence in the form of records of early bearers, nor are they based on geographical or statistical analysis of data.

3. MARRYING GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION TO HISTORICAL AND LINGUISTIC SCHOLARSHIP

3.1. Surnames and Locations in England

The history of dictionaries of family names in Britain is discussed in Hanks (2009) and Hanks and Parkin (2016). Data for the historical development of surnames is exceptionally unstable, compared with data for the development of place-names or words in the general vocabulary. People – the bearers of surnames – not only move around and die; they also change their surnames, sometimes as a result of marriage or inheritance, but more often as a result of illiteracy (which, up to the mid 19th century, was the norm in most places) and clerical ignorance or interference. The surviving records of taxation, legal proceedings, and suchlike are voluminous – unmanageable without the aid of a very large computer, and such resources have only recently begun to become available.

In the absence of large-scale volumes of evidence in machine-readable form – so-called ‘big data’ – the only option available to 20th-century scholars was to use their scholarly expertise (which in many cases was profound) to make the best guesses they could. In other words, when in doubt, they fudged. The dangers of fudging can be illustrated with an example from Reaney and Wilson (1997), where there is an entry for the following cluster of surnames (alphabetized at *Ravenshaw*), supposedly from a place-name meaning ‘the raven wood’:

Ravenshaw, Ravenshear, Ramshaw, Ramshire, Ramshaw, Ramshire, Ranshaw, Renshaw, Renshall, Renshell

The first point to note is that Webber’s data shows that *Ravenshaw* itself is apparently extinct. The Mormons’ International Genealogical Index shows that it was thriving in the 17th and 18th centuries, but by the time of the 1881 census it was down to 6 bearers. Evidently, it died out at the beginning of the 20th century. The phenomenon of surname obsolescence and death has been insufficiently studied. The death of a surname is not a rare event. Sturges and Haggett (1987) predicted, on the basis of a simple statistical model based on reasonable assumptions about the number of male children per family in each generation, that out of every surname borne by one individual in 1350, over half would have

died out by 1950. Of course, reality is hugely more complex than a simple statistical idealization, and Sturges and Haggett's starting point took no account of a variety of factors such as the number of bearers of each surname already extant in the 14th century. Nevertheless, their prediction is a stark reminder of the caution needed by anyone trying to get to grips with surnames data. It has now become clear that many surnames recorded in previous centuries have not survived, while others have inexplicably flourished.

Let us return for a moment to Reaney and Wilson's *Ravenshaw* cluster. Weber's figures show that a rare variant, *Ravenshear*, is recorded with just 23 modern bearers, while on the other hand *Ramshaw* is thriving, with 1445 modern bearers in England.

Mention of *Ramshaw* brings us to a more serious problem with this cluster, namely the false assumption of common origin. Clusters of surnames that seem to be similar do not necessarily all have the same etymology. Recent research has shown that in this case (as in many others) lumping them all together is a mistake. Wilson's assumption that *Ramshaw* is a variant of *Ravenshaw* is phonologically plausible but wrong. *Ramshaw* is from a place of that name in County Durham, in north-east England, which was named in Old English as *hramsa halh* 'wild-garlic nook'. Nothing to do with ravens or woods. A similar problem arises with *Renshaw*. This has been shown to be from a minor place called *Renishaw* in Eckington (Derbyshire), which was named in Middle English as *Reynold's shaw* (= 'Reynold's wood or copse'). That this is the correct etymology is confirmed by a record of it as *Reynalddeschawe* in 1281 in the Assize Rolls for Derbyshire.

The geographical distribution of surnames was first studied systematically by H. P. Guppy (1891). Guppy compiled a county-by-county table of frequencies of the surnames of farmers in Kelly's directories. He noted that there is generally a strong statistical association between a surname and a locality. Of course, farmers are only a tiny subset of the population, but Guppy believed (rightly) that farming families tend to stay in one place for generations. We now know that the geographical stability of families applies to many other classes, too, while at the same time, the geographical distribution of a few names throws up some tantalizing puzzles. Guppy's methodology was impeccable. Having identified the county with which a surname is most associated, he went on, in many cases, to study the family history associated with the name.

Unfortunately, Guppy's insights were disregarded for almost a hundred years by leading surnames scholars, who took the views that the only sound methodology for studying surnames was to collect historical records, especially medieval records, without reference to the statistics of geographical distribution. For example, the English Surnames Series, founded by Richard McKinley, consists of books with the titles such as *The Surnames of Oxfordshire* (1977), *The Surnames of Lancashire* (1981), and *The Surnames of Sussex* (1988) works contain important insights and record large numbers of facts drawn from medieval and later records, but they cannot be said, by any reasonable definition – statistical, historical, linguistic, or other – to contain an account of the surnames particularly associated with the counties mentioned in the titles. All too often, the names discussed are more associated with some county other than the one named in the title, while many of the names that we now know to have a statistically significant association with the named county are not mentioned at all. More accurate titles would have been something like “Some facts about historical records noticed while examining surnames in [the county named]”. These deficiencies, reinforced by the disregard of distributional data by England's greatest surnames scholar of the period (P. H. Reaney), had far-reaching deleterious effects on the understanding of matters such as the relationship between names and dialect – and on family histories.

Literally thousands of surnames in Britain, especially locative surnames, show a strong statistical association with a particular locality. But such an association does not yield certainties of interpretation. In some cases, this statistical association may shift from one locality to another, as a cadet branch of a family thrives and multiplies while another branch (which may have been the senior line) withers and dies. But such cases are the exception rather than the rule. More often than not, a place (often a minor place such as a farm or even a single building) bearing the relevant name or something like it is found in or near the locality where the surname is most frequent today. Still more so, if the geographical data analysed is a 19th-century census. In most families, up to two dozen generations have left home and moved away since the surname was first recorded – but mostly they did not move very far. One example (one among thousands) is the surname *Copplestone*, which has been strongly associated with the county of Devon since medieval times. Bearers of this name are found scattered all over

southern England, but it is still more common in the county of Devon than any other. There is a tiny place of this name in central Devon, notable for its impressive granite cross, mentioned as *Copelan Stan* in a pre-Norman charter. This tiny place is without doubt the source of the surname.

On the other hand, occasionally a surname may survive but may break away and establish itself, perhaps with a change of form, in a far-away location. An example is *Whistlecraft*, a surname that has been strongly associated with the county of Suffolk in East Anglia since at least the 16th century. What is its origin? Assiduous searching for a suitable possible source in East Anglia yielded nothing. FaNBI asserts that this name is one of several variants of the Cheshire place-name *Wolstoncroft* ‘Wulfstan’s enclosure’. At first sight this may seem like a wild speculation, not least because Cheshire is on the other side of the country from Suffolk. However, closer examination reveals supporting evidence for this derivation: in South Lancashire, which is next door to Cheshire, there is a surname *Whistlecraft*, which is known to be an altered form of *Wolstoncroft*. *Whistlecraft* is of course strikingly similar to *Whistlecraft*. The most plausible explanation of the Suffolk surname is that at some date before 1524 (when the surname was first recorded in Suffolk), a bearer of the name *Whistlecraft* migrated from South Lancashire or Cheshire to Suffolk. This early migrant has not yet been identified, and may never be. Such is the case with regard to evidence for the origin of the majority of surnames: usually, no records of the very first bearer(s) of a surname exist. They may have been lost, but more often than not such records never existed.

Occasionally, evidence of such early migrations survives. For example, William de Wrotham is known to have come to Bedfordshire from Wrotham in Kent in 1206. His modern descendants bear the surname *Rootham*, which is particularly associated with Bedfordshire and Northamptonshire.

An impressive demonstration of what can be achieved by way of creating a resource showing the geographical distribution of surnames is the *Surnames Atlas of Great Britain* (Archer 2003-2015). The input data consists of all the surnames and forenames, together with their locations, recorded in the 1881 census, which had been painstakingly transcribed and digitized over several years towards the end of the 20th century by members of the LDS Church (Mormons) and the Federation of Family History Societies. Archer wrote computer programs which,

among other things, map the geographical distribution statistically (in 1881) of every surname in Britain recorded in the census. The mapping is done at two levels of delicacy: by counties and by Poor Law Unions (groups of parishes), which were salient at the time of the census. The Surnames Atlas shows at a glance the geographical distribution of each surname recorded in the 1881 census. A future challenge for Archer and his ilk is to map changes in the distribution of each surname over time. Meanwhile his Surname Atlas enables researchers, among other things, to compare clusters of differently spelled surnames and to evaluate the hypothesis that they all have the same origin.

As an example of a cluster of surnames, we may take the cluster of surnames derived from the village of *Fosdyke* in South Lincolnshire, which is located near the Wash, a broad, shallow inlet of the North Sea. Two families bearing this surname are recorded in the 1381 Poll Tax, but *Fosdyke* has not survived as a surname in Lincolnshire. However, it is not extinct – far from it! Instead, it merely moved gradually away from its source, acquiring several different spellings and pronunciations along the way.

Only 42 bearers of the surname *Fosdyke* (the original place-name spelling) are recorded in the 1881 census, and almost all of them are in East Suffolk – quite a long way across East Anglia from South Lincolnshire. The most common spelling in 1881 is *Frostick*, with 202 bearers. It may not be immediately obvious that *Frostick* is a variant of *Fosdyke*, but comparison with other surnames of the region in the light of known facts about East Anglian dialects, sound changes, and spellings provides convincing evidence that this is the case. An intermediate form is *Forsdyke*, which likewise has a strong association with the county of Suffolk. In this form, the name has 147 bearers in the 1881 census. It is clearly a variant of *Fosdyke* with an intrusive orthographic *-r-*. How is this apparent oddity of spelling to be explained? The first point to note is that the dialects of south-east England (including the standard middle- and upper-class accent of Southern British English known as RP – ‘Received Pronunciation’) do not pronounce pre-consonantal and word-final *-r-*. Pre-consonantal and final *-r-* was lost in these dialects of English at some period between the 14th and 18th centuries, so that the word spelled *farmer* is now pronounced /'fa:mə/. A second point is that in stressed syllables the East Anglian dialect has a characteristic long back vowel. One result of this was that the surname *Atherton* came

to be written in East Anglia as *Arthurton* and was associated by folk etymology with the given name *Arthur*. Another result was that the pronunciation of the first syllable of *Fosdyke* was indistinguishable from that of the word *force*. Hence the intrusive *-r-*. This change of spelling, coupled with geographical distance, meant that *Forsdyke* lost its association with the Lincolnshire place-name; the second syllable was shortened, so that the name acquired a variant spelling, *Forsdick*. This was further altered to *Frosdick* and *Frostick*. A further complication is that the form *Fosdick* (on record in 1553 in Suffolk) is now rare in Britain but has thrived and multiplied in the USA: the 2010 census records 1359 bearers of the surname *Fosdick* in America.

The hypothesis that for several centuries *Fosdyke* and its variants were surnames borne by families of coastal fishermen or seaborne carriers is supported by close study of the variant spellings, which reflect reasonable attempts by ordinary people and clerics alike to record East Anglian dialect pronunciations.

Alongside these maps, analysis of the historical records in the light of modern scholarship shows that this little cluster of East Anglian surnames do indeed all share a common origin, even in cases where the derivation is not immediately apparent. The relevant entries in *FaNBI* (taken from the Research Database, not from the published text) are as follows:

Forsdyke

Frequencies: GB 1881: 147; GB 2011: 319.

Main GB location, 1881: Suffolk.

Variants: Forsdick, Fosdyke, Fosdike, Fosdick, Frostick, Frosdick, Forsdike.

English locative name from Fosdyke (Lincs), which is recorded as *Fotesdic* in 1183, *Fotesdich* in 1196, and *Fotesdik* in 1202. The place-name derives from the Old Scandinavian personal name *Fótr* (with the Middle English genitive inflection *-es*) + Old English *dīc* or Old Scandinavian *dík* 'ditch, water-channel'. *Early Bearers*: Walter *de Fotesdik*, 1202 in Assize Rolls (Lincs); Robertus *de Fossedike*, 1381 in Poll Tax (Moulton, Lincs); Emma *Fossedik*, Emma *Fosdik*, 1381 in Poll Tax (Whaplo-de, Lincs); John *Fosdyke*, 1524 in Subsidy Rolls (Suffolk); Margaret *Fosdyke*, 1557 in IGI (Wingfield, Suffolk); John *Frosdicke*, 1581, John *Frosdyke*, 1591, Thomas *Frostick*, 1620 in

IGI (South Walsham, Norfolk); Johis *Frosdick*, 1610 in IGI (Horstead, Norfolk); Samuel *Fosdike*, 1661 in IGI (Shotley, Suffolk); Robert *Forsdick*, 1669 in IGI (London); Robert *Forsdike*, 1757 in IGI (Levington, Suffolk); Mary *Forsdyke*, 1760 in IGI (Filby, Norfolk).
References: Ekwall, DEPN, p. 185; Lincs Place-Names, pp. 45-6.

Forsdike

Frequencies: GB 1881: 171; GB 2011: 235,

Main GB location, 1881: Suffolk.

English; see **Forsdyke**.

Forsdick

Frequencies: GB 1881: 155; GB 2011: 202.

Main GB location, 1881: E Anglia, Herts, and London.

English; see **Forsdyke**.

Fosdick

Frequencies: GB 1881: 48; GB 2011: 16.

Main GB location, 1881: London and E Anglia.

English; see **Forsdyke**.

Fosdike

Frequencies: GB 1881: 44; GB 2011: 52.

Main GB location, 1881: Suffolk and Cambs.

English; see **Forsdyke**.

Fosdyke

Frequencies: GB 1881: 42; GB 2011: 0.

Main GB location, 1881: Suffolk.

English; see **Forsdyke**.

Frosdick

Frequencies: GB 1881: 187; GB 2011: 354.

Main GB location, 1881: Norfolk.

English; see **Forsdyke**.

Frostick

Frequencies: GB 1881: 204, GB 2011: 460.

Main GB location, 1881: Norfolk; Essex.

English; see **Forsdyke**.

A measure of the variability of form for surnames can be judged in this small sample by the fact that the most frequent forms (*Frostick* and *Frosdick*) are the two spellings that are furthest removed from the etymologically ‘pure’ form, *Fosdyke*, which appears to have died out completely in the 20th century.

3.2. Surnames Research in Ireland

In Ireland, where almost the entire population is (or was, until recently) stable and homogeneous, the effects of immigration from anywhere other than nearby parts of Britain on the stock of family names are so far negligible. Whether that will still be the case in 20 or 30 years’ time remains to be seen. Ireland (unlike, say, Hungary) is clearly determined to play its part in building the emergent ‘global village’, not only by exporting family names to distant climes, but also by accepting incomers.

Native Irish surnames are generally more ancient than English surnames, in many cases denoting clans that already existed in Ireland early in the first millennium AD. Clan names are generally derived from traditional Irish Gaelic personal name and nicknames. Irish surnames also denote roles within a clan. For example, the surname *Ó Bairdín* means ‘descendant of the bard’. Irish-language surnames are prefixed by *Ó* ‘descendant of’ or *Mac* ‘son of’. In Tudor times, Irish Gaelic surnames regularly acquired an Anglicized form. Subsequently, in some but not all cases the patronymic prefix was dropped. Thus, *Ó Bairdín* became *Bardeen* or *Barden*.

The phonologies of Irish and English respectively are very different, and the spelling of Irish surnames is typically influenced by the etymology. As a result the English and Irish forms of a name may be very different. An extreme example is *Corish* and *Corris*, which are Anglicized forms of *Mac Fheorais* ‘son of *Piers*’.

The main challenge for 20th-century Irish surname researchers was to identify the Irish-language source of each Anglicized Irish surname and to separate fact from fiction in the traditional etymologies that had been handed down in the families themselves. To this end, a magnificent job was done by two scholars in particular: Padraic (Patrick) Woulfe and Edward Maclysaght.

Woulfe’s dictionary (1923) is based on deep knowledge of the history and dialects of the Irish language and the processes of Anglicization (some would say,

garbling), which account for the modern Anglicized forms of many surnames of Irish origin, which have since spread to Britain, America, Australia, and elsewhere.

Several medieval documents that shed light on early Irish surnames have survived; some have been digitized. Chief among them is the Annals of Ulster (*Annála Uladh*), which record in the Irish language events throughout Ireland from AD 431 to 1540.

The most valuable resource that sheds light on the Anglicization of Irish surname is known as the Tudor Fiants. From 1521 to 1603, a record was kept of the administrative decisions (issued as ‘letters patent’) by the government in Dublin, affecting all Ireland. The letters patent themselves have not survived, but the brief record of decisions has, in the form of Fiants (meaning roughly, ‘let these things be done’). The names of over 120,000 individuals in Ireland in the Tudor period were recorded, generally along with their status and location. Fortunately, at the end of the 19th century, the Fiants were painstakingly translated into English, which what is believed to be a reliable transcription of the names of the Irish individuals, some of which seem to have baffled the Tudor clerks in Dublin, who evidently did their best to record phonetically the names that they heard. The Fiants were an invaluable resource for the *FaNBI* team, who cite them often. A decision was taken at the outset that *FaNBI* should include Irish family names as well as those found in Britain, as the two are inextricably intermingled.

Maclysaght was a historian and genealogist, who rose to be Chief Herald of Ireland. He died in 1985 at the age of 99, having just completed the fourth edition of his *Surnames of Ireland*. Maclysaght’s work in particular is suitable for the general reader, being crisp, clear, and readable. However, both these works are marred by a fault that is characteristic of surnames dictionaries in some other languages too: they do not publish evidence of early bearers in support of their explanations. This defect and others will no doubt be remedied in a forthcoming dictionary of Irish surnames, being edited by Muhr and Ó hAisibeil.

Ireland and Britain have been exchanging surnames for almost as long as surnames have existed – certainly since the ‘invasion’ of south-east Ireland in 1170 by forces commanded by a Norman warrior lord bearing the nickname ‘Strongbow’. This was Richard de Clare, Earl of Pembroke. The city of Pembroke lies at the extreme south-western tip of Wales. Its magnificent castle is of considerable

strategic importance, as it controls the western approaches to the Bristol Channel and one of the two major routes between Wales and Ireland. In 1169 Diarmid, king of Wexford, who had temporarily been ousted from his kingdom, appealed to Strongbow for support, offering as an incentive the hand of his daughter in marriage. Strongbow took the bait and duly organized an invasion, taking control (with the blessing of King Henry II) of the affairs of south-east Ireland in a characteristically Norman way. (It has been said that the Normans treated warfare as a kind of joint-stock enterprise.) One effect of these events was that *Clare*, *Fitzgerald*, *Fitzmaurice*, *Bermingham*, and several other names borne by Norman barons and other aristocrats became established as Irish hereditary surnames.

- *Clare* is derived from a town of this name in Suffolk, eastern England, where William the Conqueror granted an estate to one the family that bore Strongbow. *Fitzgerald* is now a very common name in Ireland; it is derived from the Norman French given name *Gerald*. (*Fitz* in Norman French means 'son'.) Gerald was the constable of Pembroke Castle in 1169; he played a major role in Strongbow's invasion, as did his son *Maurice*, who founded a separate Irish dynasty.
- The surname *Bermingham* was brought to Ireland from England in 1170 by another follower of Strongbow, Robert de Bermingham, whose son Piers became conqueror of Connacht and lord of Athenry. In this spelling, the surname is typically Irish, rather than from the English West Midlands. From Piers another branch of the family derives the surname *Corish*, mentioned above.
- The surname *Walsh*, meaning 'Welshman', has a strong statistical association with Ireland. The family name does not merely denote anyone with Welsh ancestry, but is strongly associated with Ireland. Often (but not necessarily) it denotes someone descended from one of the Welsh soldiers who followed Strongbow and his commanders on their expedition into Ireland in 1170, and who ended up settling in the country.
- *Butler*, in addition to being an English surname, is also the name of a historically important family in Ireland, where it was Gaelicized as *de Buitléir*. In origin it is a Norman status name, denoting an officer of highest rank

in a Norman household, nominally connected with managing the supply and importation of wine. But the butler's power and influence extended far beyond the wine cellar. As head of the royal household, the chief butler of England had the ruler's ear and could be very influential. In or about 1185 Theobald FitzWalter (1165-1206) was appointed Chief Butler of Ireland by Prince John, favourite son of King Henry II, who was leading an expedition in Ireland aiming to impose royal authority on both the Norman barons and the Irish chieftains. However, there are about 47,000 bearers of the surname *Butler* in Britain and a further 7,600 in Ireland, not to mention over 200,000 in the USA and many thousands more elsewhere in the English-speaking world. No doubt only a small number of these bearers of the name, even in Ireland, are descended from Theobald FitzWalter.

To summarize the position of Irish family names: the majority of longest-established surnames in Ireland are of either native Irish or Norman origin. To these must be added surnames brought in from Wales (since the 12th century), England (especially Tudor adventurers), and Scotland – especially the names of Border families and others who were beneficiaries of 'plantations' (lands confiscated in the 16th and 17th centuries from native Irish chieftains and given to incomers whose loyalty to the English crown was believed to be more reliable). A future dictionary of surnames in Ireland must not only focus on names of Irish Gaelic and Norman French origin, but must also take account of the long and often troubled relationship with the English Crown.

3.3. Surnames Research in Scotland

Like Ireland and Wales, Scotland's family names are listed in explained in *FaNBI*, and much of what has already been said about English names applies equally to Scottish family-names research. Here, therefore, I shall add only a few paragraphs commenting explicitly on the Scottish situation.

Scotland is a small country of remarkable linguistic diversity in terms of language history. The complexity and importance of its history (including the history of its languages) is out of all proportion to its size. In 2010 it had a population of 5.3 million, which is almost exactly one tenth of that of England.

Scotland does not have a large-scale digitized resource similar to the English Parish Registers or the Irish Fiants, which would support research with copious computerized medieval and later records. Nevertheless, some early Scottish administrative documents have been digitized, and these were consulted by the compilers of *FaNBI*. Scotland also has a superb reference work, namely George F. Black's *Surnames of Scotland* (1946). Black spent many years combing through Scottish historical documents, extracting citations for events, and arranging them under the names of the participants. *FaNBI* was able to add some early records and improve his philology, but without Black's pioneering efforts, the interpretation of Scottish family names would have been even more difficult than it was.

The historic languages that have affected the formation of family names in Scotland are Pictish, Cumbric, Scottish Gaelic, Old Norse, and a form of English known as Scots or Lallans (i.e. the language of the Lowlands). A few words about each of these will explain something about the linguistic context in which Scottish family-name research has to be conducted.

Pictish: There are just 45 mentions of 'Pict' or 'Pictish' in *FaNBI*. Since no records in the Pictish language have survived, there is little that can be said about it in a surnames dictionary beyond the speculation that a few surnames such as *Ogilvie* may be of Pictish origin. Perhaps the most interesting of these references is at the surname *McAlpine*. Modern bearers of this surname sometimes claim, with only orally transmitted legends as supporting evidence, to be descended from a certain *Cionadh mac Ailpein* (known in English as *Kenneth McAlpine*), who died in 858. He was a king who, if the legends are to be believed, briefly united the Picts and the Gaels. The surname *McAlpine* was well established in Perthshire by the 13th century, but it never established itself as a coherent clan, analogous to other Scottish clans – although in recent years there have been attempts in Canada and elsewhere to revive (or create) one.

An almost equally obscure lost language was that spoken by the Strathclyde Britons, who had their capital at Dumbarton on the Firth of Clyde up to about the 9th century. This language was **Cumbric**, a Brythonic language more closely related to Old Welsh than Gaelic. Traces of it are found in place-names such as *Abernethy* (which gave to a surname) and surnames such as *Galbraith*, which is a Gaelic term meaning 'British foreigner', referring to the Strathclyde Britons.

Scottish Gaelic is spoken today by only a few thousand people in Scotland (mainly in the Highlands and Islands), though there are also speakers of Gaelic in Canada and New Zealand, loyal to their ethnic roots. In the 10th-12th centuries it was widely spoken throughout most of Scotland. Historically, the language was brought to Scotland by settlers from Ireland in about the 5th century. The two languages have since diverged considerably. Both have a rich variety of dialects, some of which are the source of distinctive surnames. For example *Carson*, *Cavens*, *Sorbie*, *McIlwrick*, *McToldridge*, and *Galloway* itself come from the region of Galloway in the extreme south-west of Scotland. Indeed, it would be a mistake to think of a sharp geographical distinction between the realms of Irish and Scottish Gaelic. There was in the Middle Ages a Gaelic-speaking dialect continuum extending from the southwest of Ireland to the north of Scotland. In the 6th-8th centuries a shadowy confederation of kingdoms called Dalriada existed, with member kingdoms on both sides of the Irish Sea.

In some cases, the Anglicized form of a surname of Gaelic origin differs in Scotland from that in Ireland. For example, the Irish Gaelic surname *Ó Dochartaigh* ‘descendant of the hard-hearted one’ has yielded Irish (*O’*)*Doherty* and Scottish *Docherty*. The Irish Gaelic patronymic *Mac Amhalghaidh* ‘son of *Amhalghadh*’ is normally written *McAuley* in Ireland but *Macaulay* in Scotland. This surname came to be confused with *Mac Amhlaoibh* ‘son of *Amhlaobh*’, the Gaelic form of the Old Norse personal name *Óláfr* (*Olaf*).

The latter example serves as a reminder that in a few areas of Scotland, notably the Outer Hebrides, Shetland, Orkney, and Caithness, **Old Norse** was spoken – in many places alongside Gaelic, with which it appears to have co-existed harmoniously. This bilingualism affected surname development. For example the Old Norse personal name *Sumarliðr* ‘summer warrior’, denoting a viking, was adopted in Scotland and England (where its Norse origin was forgotten and it gave rise by folk etymology to the surname *Summerland* (which has nothing to do with either summer or land)). The personal name was common in Scotland, where it yielded a widespread Gaelic personal name *Somharle* and the surname *Mac Somhairle*, which was Anglicized as *McSorley*.

Another Scottish name of hybrid etymology is *McLeod*, which is from Gaelic *Mac* ‘son’ + Old Norse *Liótr* ‘the ugly one.’ *McLeod* is well known as the name of a Scottish clan, with over 26,000 bearers in Britain alone. The clan system is unique

to Scotland, with the result that a few surnames (originally clan names) are borne by very large numbers of people, not necessarily related to one another by blood. Not only are descendants of the original progenitor regarded as being entitled to claim clan membership, but also retainers, servants, tenants, and others. These very common Scottish clan names are mostly of Gaelic etymology (but also Old Norse, as in the case of *McLeod*, and Old Norman French, as in the case of *Sinclair*).

Finally, in the lightning tour of the historic languages of Scotland, we come to the language that was to become dominant in Scotland for most of the period for which historical records exist in abundance. This was a northern dialect (or rather, cluster of dialects) of **English** (sometimes called **Inglis** in Scotland). This dialect is generally called **Scots** or **Lallans** (i.e. the language of the Scottish Lowlands, as distinct from Gaelic, which was seen as the language of the Highlands). Scots itself exists in a rich variety of local dialects. It achieved dominance largely for political reasons, as it was the language of the administration in Scotland from the 12th century onwards and was spoken at the royal court alongside Anglo-Norman French.

The key figure here is King David I (reigned 1124-53), who introduced Norman bureaucracy to the kingdom of Scotland. He had spent a considerable part of his youth at the court of the English king. While in England, he married the Countess of Huntingdon. When he became king of Scotland, at the age of about 40, he set about instituting a number of changes in the administration of his kingdom, sometimes referred to as the 'Davidian revolution'. One consequence of the Davidian revolution was that, during and after his reign, a number of surnames of English origin (borne, no doubt, by his retainers and those of his successors) established themselves as typically Scottish surnames from an early date: names such as *Lindsay*, *Ramsay*, *Hamilton*, *Coventry*, *Sinclair*, *Ainslie*, *Laidlaw*, and many others. In some cases, prosopographical research may be able to establish who brought each of these surnames to Scotland, when, and why. This was done in *FaNBI* for some names, but not systemically. For example, at *Ainslie*, *FaNBI* says:

The family first appears in Scotland attached to the church establishment of Glasgow during the episcopate of Walter of Saint Albans (1208-32). William of Ainslie was a steward and clerk of Bishop Walter. The first lay member of the family in Scotland was one Aymer of Ainslie, a knight, in the 1240s, and a John of Ainslie apparently held land at Crossford, Lanarks, in the 1290s; however, the family seem to have mainly been active in Roxburghs and Fife in the Middle Ages.

3.4. American Family Names

This section of this article is based on research carried out for *the Dictionary of American Family Names* (DAFN; Hanks, Hardcastle, and others 2003). At the time of writing (April 2018), a second, enlarged edition of this 3-volume work is in preparation. The number of entries is planned to increase from 70,000 to over 80,000. It is expected to be published in four volumes in 2022.

Some case studies of American family names are summarized in §3.4.6 below.

3.4.1. *Where did each name originate?*

The USA is a nation of immigrants. Almost the entire population consists of immigrants or descendants of immigrants, who arrived from somewhere else in the world. The first task, therefore, for a student of surnames, is to identify the source language, culture, and locality of origin for each surname being studied. Within that culture, an etymology can be sought.

In many cases, the origin appears to be obvious. *Smith* appears to be straightforwardly English. However in America it has also absorbed several other names, some of which are cognates (e.g. German *Schmidt*, Dutch *Smit*) while others are linguistically unrelated but have the same meaning (e.g. Italian *Ferraro*; Czech *Kovář*). Over 100 different source names meaning ‘smith’ are found in European languages, and several hundred more with meanings like ‘silversmith’ and ‘goldsmith’. Of course, not all immigrants to the USA bearing the names *Schmidt*, *Smit*, *Ferraro*, or *Kovář* adopted the English translated surname *Smith*. Some families prefer to keep the surname in its original form. Others try to keep their original surname but have accepted that American English does not have diacritics, so *Kovář* is Americanized in some families as *Kovar*.

Where a regular pattern of Anglicization or Americanization has been observed, DAFN says so. For example, the English surname *Hearst* in America has absorbed at least one like-sounding Jewish name, namely *Hirsch*. However, it must be recognized that many other names have been Americanized in unexpected and unrecorded ways.

Genealogical web sites and discussion forums occasionally provide useful information of this kind. For example, the following explanation of the American surnames *Delashmit* and *Shumate* was based on a posting in a genealogical forum:

Americanized form of French *de la Chaumette* ‘from La Chaumette’, name of several places in the central part of France. Pierre de la Chaumette (born 1673) came from Rochouard, France, via England to Gloucester, NJ, in about 1698; in NJ he became known as Peter Delashmet. Later he was joined by his brother Jean de la Chaumette, a wealthy colonist from Martinique and VA. Either this Jean or his nephew (Pierre’s son) became known as John Shumate.

Such information is like gold dust to the onomastic lexicographer, but extremely hard to find.

Genealogical web sites need to be reorganized so that historical and linguistic information contributed by researchers is stored accessibly and separately from the vast numbers of genealogical inquiries, announcements of reunions, and general chitchat that inevitably characterizes genealogical forums. The information archived in this way would then need to be assessed for reliability – historical and linguistic reliability, not just genealogical interest.

Such an archive could beneficially be linked to a digitized archive of passenger lists, recording the names, dates, geographical places of origin, and North American destinations of every recorded passenger on the vast numbers of ships that have brought immigrants to North America since the 17th century. Such records exist in profusion (though inevitably some have been lost). Those that survive need to be transcribed, digitized, databased, and analysed – an unimaginably vast undertaking, requiring a large team to work for decades. Which may explain why so little has been done.

3.4.2. Correlation of surname with diagnostic forenames

Hanks and Tucker (2000) noticed that there is sometimes an interesting correlation between forenames that are ethnically and linguistically distinctive and particular surnames. Accordingly, we compiled a small database of ‘diagnostic’ forenames – forenames that are uniquely identified with just one particular culture. Accordingly, we got the computer to correlate surnames of ‘unknown’ origin with diagnostic forenames, and to our delight, the number of surnames of unidentified origin was reduced by half. Practices of giving names to children, even in the US, are clearly remarkably conservative, insofar as a source culture is known to and treasured by parents selecting a name for a child. Armed with this information, in many cases we were able to obtain etymologies from relevant experts.

The correlation also prompted some surprising results. For example, we had assumed that, as a family name, *Barabas* is widely distributed in Europe, especially Spain. However, a statistically significant correlation (in a US telephone directory of 73 million entries) with the forenames *Attila*, *Zoltan*, *Akos*, *Bela*, *Gabor*, *Istvan*, *Miklos*, and *Sandor* prompted us to give greater prominence to the Hungarian origin of the American family name *Barabas*.

3.4.3. Selection of entries for the Dictionary of American Family Names (DAFN)

A few years after each census, when the data has been digitized and processed, the US Census Bureau publishes a list of frequently occurring surnames (defined as all surnames found with 100 or more bearers), together with their frequencies and certain other information. Information from the 2010 census, immensely valuable to genealogists and lexicographers alike, is publicly available on line at https://www.census.gov/topics/population/genealogy/data/2010_surnames.html.

The census bureau is careful not to release any information that could lead to the identification of individual people.

There are 162,253 surnames with 100 or more bearers in the 2010 US census. Anyone setting out to compile a dictionary of American family names must decide on criteria for selection of entries. More than one criterion can be used. The obvious criterion is frequency, but explaining over 160,000 surnames was far more than *DAFN*'s limited resources could accommodate. Moreover, it became clear that, as the frequency of a surname decreased, the likelihood of it being unexplained – and given current resources, unexplainable – increased.

In the end it was decided to set a threshold of 300 bearers in the census. In other words, the second edition of *DAFN* (in progress) will include an entry for every name with more than 300 bearers in the census.

Other criteria for selecting a family name as an entry in the dictionary include historical importance of the family or of a particular member of the family, or the philological or other interest of the name itself. Examples are given in the case studies in section 3.4.b below.

Scribner's *Dictionary of American Biography* (1928-36) often gives information about the ancestors, including immigrant ancestors, which can shed light on sources of family names. Unfortunately, the more recent *Oxford Dictionary of American Biography* does not do this.

3.4.4. *Immigration and American family names*

It is the common fate of all human being that they die. Before they die, they may or may not move around, sometimes from one county, city, or village to another – often a nearby one, in other cases from continent to another (as happened with almost all present-day American family names). These simple facts are among several that contribute an element of instability to the study of surnames. Sometimes a whole family dies out, and the last member may take a surname with him or her. Such an event poses a dilemma for the lexicographer. Should some names be included in the dictionary for historical reasons, even if they no longer exist? A handful of case studies will illustrate the point.

In the 17th century Britain and the Netherlands competed for colonial settlements on the eastern seaboard of North America. The Dutch settlements of New Netherland were successful for a time, but eventually (in 1664), the Director General of New Netherland, Peter Stuyvesant, recognizing the futility of resistance without support from the other side of the Atlantic, surrendered peacefully to the British. New Amsterdam was renamed New York. At the same time, to the north of New Netherland and New England, the French were busy colonizing Québec, while far to the south, the Spanish had already established a vast empire stretching from Mexico to Argentina. The principal colonists' languages of North America in the 17th century were therefore English, Dutch, French, and Spanish. Each of these has left a profound impression on the surnames of the USA. Americanization was common in the 17th and 18th centuries. So, for example, *Updike* is an Americanized form of Dutch *Opdijk*, denoting someone who lived 'beside the watercourse'.

The first German settlement in North America was founded in 1683. The heyday of German-speaking settlement did not really get under way until the early 18th century. It continued in full force until the mid-20th century, when it started to slow down. According to the US Census Bureau there are approximately 44 million people of German ancestry in modern America, the largest single ethnic group.

In the 18th century, it was common practice for German immigrants to have two surnames: one being the original German version and the other being an Americanization. This has yielded hundreds of American names that look as if they might have an English origin but are actually German. The main patterns of

Americanization of German family names are described in more detail in Hanks (2003 and 2016). Three examples out of several hundred may be given:

A famous example is *Cashdollar*, which has nothing to do with money, despite its modern form, which is due to folk etymology. It is an Americanization of the German surname *Kirchthaler* ‘person from a place called Kirchthal’.

This situation regarding French in North American is more complex. The British colonial authorities discouraged immigration by Roman Catholics, with the result that French Catholic immigrants were confined mainly to Québec and adjacent regions (from where they made war with considerable enthusiasm but less success on their English-speaking neighbours for most of the 18th century) – and to Louisiana. Bearers of French family names are also found in New England – especially Maine and Vermont – from an early date. A feature of Canadian French names is the existence of so-called ‘dit’ names or ‘secondary surnames’. These originated as nicknames for soldiers. An example is *Jean Lefevre dit Leborgne*, literally ‘John the smith called the cross-eyed’ (or ‘the one-eyed’). His descendants could bear either of two surnames: *Lefevre* or *Leborgne*.

A completely different class of French immigrants to North America were the Huguenots. Huguenots were French-speaking Protestants. The sect originated in Geneva in the 16th century, and rapidly gained massive popularity throughout the French-speaking lands. In 1598, after several massacres of Huguenots in Paris and elsewhere, King Henry IV of France signed the Edict of Nantes, which allowed freedom of conscience in matters of religion. But in 1685 his successor Louis XIV revoked the Edict in an attempt to impose Roman Catholic orthodoxy on his subjects. Huguenots were once again the victims of murderous persecution. They fled in their thousands to Protestant states in Europe, including England, where the government encouraged them to emigrate onwards to colonial North America. There, they settled mainly on the eastern seaboard and among the Dutch-speaking Protestants of the Hudson Valley.

Surnames from the Iberian Peninsula are plentiful in North America. They arrived in the Caribbean, Mexico, and South and Central America decades before the French, British, and Dutch started to colonize North America. A disproportionately large number of them came from Galicia and the Basque Country. Many modern American surnames are of Iberian origin, often having undergone some changes of spelling. Some surnames associated with Spanish-language fore-

names are from a native language of Latin America. For example, *Sinchi* is from the Quechua adjective *sinchi* ‘strong, brave, courageous’.

However, it must be said that the state of knowledge about Hispanic American family names at the present time is pitiful. Very little work has been done; an enormous amount is needed. The surnames of very large numbers of Hispanic people remain to be investigated and explained. Even the most basic resources (historical records, for example) exist throughout Latin America, but remain to be transcribed and digitized.

3.4.5. Future directions for American surnames research

Perhaps the biggest need in American surnames research is to create databases of searchable, analyzable historical records (including, but not limited to digitization of Spanish-language records in Mexico and Latin America as well as the United States). What would be a satisfactory US equivalent of IGI’s transcriptions of English parish records and Ireland’s Tudor Fiants, both of which adduced as evidence in FaNBI? The most obvious candidates are passenger lists – records of the names and other details concerning the passengers on ships that brought them to North America, from the 17th century onwards. Unfortunately, little systematic work has been done to date on the transcription and digitization of passenger lists, although they are regular ‘ports of call’ for genealogists.

In a few happy cases, study of existing dictionaries of surnames in European languages lead the researcher to a reliable etymology in an onomastic dictionary in the source language itself. But such is the lamentable state of surnames studies in almost every country in the world that, even if an etymology can be found, it must be treated with scepticism and re-evaluated in the light of more recent evidence. Quite often it happens that no entry for an unexplained name can be found in even the best local surname dictionary. Scholars are reluctant to admit ignorance, so, rather than admitting that their best efforts have resulted in failure, they prefer not to acknowledge the existence of unexplained names. They simply leave them out and say nothing about them. This is a dereliction of duty, if only because the acknowledgment that a name is unexplained can serve as an incentive to future researchers. Even more lamentably, there are some language and cultures which have no surname dictionary at all.

These immigrants come from almost anywhere else in the world. American surnames for various parts of Europe are comparatively well understood.

Italian surnames in North America tend to preserve their original spelling, although Anglicized pronunciations are now widely heard, so that, for example the common Italian-American *Abate* is pronounced as two syllables (ə'beit), although in Italian it has three. Likewise, Polish surnames tend to preserve their original spelling in America, although spelling pronunciations according to some approximation to English text-to-sound rules. For example, the Polish American surname *Krzewicki* (Polish /krʒɔ'vitski/) is often pronounced as if it were spelled *Krizwicky*. Unexpected puzzles arise even with regard to English surnames. For example, the surname *Greenwich* is sometimes given the traditional English pronunciation /'ɡrɛnɪdʒ/ but also is heard with the spelling pronunciation /'ɡri:nwɪtʃ/. However, the pronunciation of American surnames is beyond the scope of this chapter.

3.4.6. Some case studies of American Family Names

- Despite claims by the film director Sam Peckinpah (1925-84), *Peckinpah* (more commonly but less famously, *Peckinpough*) is not an American Indian name. It is an Americanization of German *Bichenbach*, the name of three places in Germany.
- The rare American family name *Knockstead* puzzled family members and professional genealogical researchers alike. It looks like an English surname, but it isn't. No such surname is known in England. The family has a strong statistical association, historically, with Pennsylvania, a state that is known to have been an area (among other things) of German immigrant settlement in the 18th century. Almost certainly, this name is an Americanized variant of the more common German American surname *Knackstedt*. This is of North German origin, probably an altered form of *Knackster(d)t*, which is known to be a nickname from Low German *Knack* (High German *Knochen*) 'bone' + *Stert* 'tail', presumably a nickname for a bony lad.
- *Stuyvesant* is a comparatively rare Dutch surname, but of great historical importance, as Petrus (Peter) Stuyvesant (c. 1611-72) was director general of New Netherland in 1647-64. He came from Friesland and was born in 1611 or 1612 in Peperga, where the old reformed church recently has been renamed

Pieter Stuyvesant Church. He entered the service of the Dutch West India Company in or before 1635 and served as governor of Curaçao in 1643-47. He was famous for his silver leg, the original having been amputated after it sustained a gunshot wound during a siege in 1644. In 1664 he was compelled to surrender New Netherland to the British, and thereafter he lived quietly until his death on his farm (Dutch *bouwerij*) on the East River, in what is now the Bowery in Lower Manhattan.

- A similar case, though the statistics are even more pronounced, is that of *Brattle* in Cambridge, Massachusetts. This was an important name in the 17th century. It comes from the village of Brattle, near Ashford in Kent, England. Captain Thomas Brattle (c.1624-83) was a seaman and ship-owner, one of the first to ply between England and the colonies in New England. By the time of his death he was reckoned to be the wealthiest man in New England, where he and his family eventually made their home. His son, also called Thomas Brattle (1658-1713), was a learned, astute, and influential man – though not influential enough, alas, to counteract an outbreak of mass hysteria. He was appointed treasurer of Harvard College at the age of 35 (in 1693) and was noted for his rationality and humanism, which included opposition to the Salem witchcraft trials of 1692. The last known bearer of the surname in North America died in the 1990s. The dilemma facing that onomastic lexicographer is whether to include this name, for historical reasons, in a dictionary of American surnames, or whether to exclude it, on the grounds that it no longer exists in the USA.
- *Throckmorton* is an English habitational name from the tiny village of Throckmorton in Worcestershire. The place-name is derived Old English *throc* ‘beam bridge’ or ‘drain’ + *mere* ‘pool’ + *tūn* ‘farm’. The Throckmorton family was powerful and influential in Tudor England, but the surname seems to have died out in Britain in the 20th century. Only six bearers are recorded in the 1881 census, and Richard Webber records no bearers at all in Britain in the 21st century. The variant *Throgmorton* has fared slightly better in Britain: Webber records 14 modern bearers in the UK. However, in the USA, the situation regarding this name is very different. According to figures released by the U.S. census bureau, 3238 bearers of the name *Throckmorton* are recorded

in the 2010 census. Two 17th-century migrants from England are recorded: John Throckmorton (1601-1684) in New England and Robert Throckmorton (1609-63) in Virginia. In the 18th century the surname became established in Texas (among other places). James Webb Throckmorton (1825-94) was Governor of Texas from 1866 to 1867.

- *Griswold* has only 11 bearers in UK the 1881 census. However, there are 10,417 bearers in the US 2010 census. *Griswolds Farm* in Snitterfield (Warwicks), with its apparently possessive -s, sounds as if it might be one of the many farm names in England derived from the name of a family, but in fact the final -s in the farm's modern name is intrusive. The place is recorded as *Groswold* in 1280 and *Grusewold* in 1321. The place-name derives from Old English *weald* 'woodland' with a first element that is disputed: probably Old English *grēosn* 'gravel'. It is very unlikely to be Norman French *gris* 'grey', since such a mixture of French and English sources in the etymology of English place-names is not found elsewhere. DAFN's story: Edward Griswold (1607-91) and his family were Puritans who came to the American colonies from Wootton Waven, Warwickshire, England, on the *Mary and John*, arriving on 30 May 1630. They settled first in Dorchester, MA, and in 1639 moved to Windsor, VT. Their relative, Matthew Griswold, came to New England in 1639, settling eventually in Lyme, CT.

4. COMPUTER TOOLS; CORPUS TOOLS; DATABASE

Ambitious surnames research projects such as *FaNBI* and *DAFN* are dependent on computerization. Without the computer, they could not exist. Digitization of raw material and use of large databases of historical records, editing tools, statistical analyses, and validation are all essential components of the armoury of the modern surnames researchers. An account of the tools used by *FaNBI* is given separately in Rambousek, Parkin, and Horak (2018). There is no need to repeat it here.

5. CONCLUSION

In this paper, I have attempted to summarize several very different kinds of research procedures, each of which is determined by the nature of the available

data. *FaNBI* is an analysis of the copious evidence that is now available, in the form of digitized records of early bearers and their locations for the origins, history, and geographical distribution of family names in Britain and Ireland. As a result, it was able to provide an account of most of the ‘established’ (traditional) family names in Britain and Ireland, together with supporting evidence in the form of selected records of early bearers, building on foundations laid fifty years earlier by P. H. Reaney. *FaNBI* has somewhat lighter coverage of the family names of recent immigrants, often stating a geographical and linguistic source (country and language of origin) and in many cases providing an etymology, but little else. It contains, for example, no supporting evidence of early bearers – neither in the source country nor of immigrants. Such tasks are for the future. The research time for the first edition of *FaNBI* was limited to four years, enough to establish the efficacy of the new research model and to make significant corrections to many previous explanations, but also revealing the size of the task if all traditional and established names were to be given equivalent research time. Two and a half further years were devoted to preparation of a second edition, extending the coverage of family names in Britain and Ireland from 45,000 entries to 60,000 entries, but with no significant changes to principles and policy.

DAFN has a much broader canvas than *FaNBI*, supported by much less satisfactory evidence. Its main task has been to identify the language and locality of origin for every name that met its criteria for entry. This itself is a new direction, which would not have been possible until much before the start of the new millennium. *DAFN*, in an American context, summarizes the best available information in traditional reference works in many languages, adding a unique contribution of its own. It can serve as a foundation for a possible future dictionary of surnames of the world, serving the ‘global village’ that is today’s world.

Both approaches (*FaNBI* and *DAFN*) differ from traditional approaches, which were typically starved of data and tended to be reliant on guesswork as a consequence. The main difference has been the advent of computer technology, which has had two principal effects. First, it has enabled the creation of very large databases – databases containing millions (and eventually, billions) of transcribed historical records, allowing genealogists and onomasticians to consult vast numbers of historical records very rapidly and as a result to make increasingly reliable generalizations. The second main effect of computer technology has been lexico-

graphic: compiling a major new dictionary of surnames, which previously would have taken many decades, can now be completed in a few years.

To explain the origins and history of family names in any community, competences in several different disciplines are required. Foremost among them is comparative and historical linguistics, which entails a deep knowledge of the history of the languages in which the surnames being studied originated and in particular the dialect differences affecting those languages. To this must be allied competence in other disciplines, including history, demography, geography, computer science, and statistics.

History is, of course, not just a single unified academic discipline. Many different kinds of history are needed if family names are to be adequately and accurately explained. These include not only political and social history but also local history (including a clear distinction between the origins of place names and the origins of family names). Equally important are family history and genealogy. At the present time, family history and genealogy are pre-eminently fashionable as topics of public interest in the English-speaking world, but the interaction of social and political history with family history can be regarded as equally important. Family names such as *Cecil*, *Cavendish*, and *Bentinck* are intimately interwoven with the political history of England, and Norman names such as *Agnew*, *Charters*, *Charteris*, and *Sinclair* with that of Scotland. Correct understanding of family names such as *Ackerman*, *Bond*, *Burgess*, *Butler*, *Reeve*, *Batchelor*, *Knight*, *Halfknight*, and *Squire* requires an understanding of medieval social structure.

Another aspect of history that is of the greatest importance to the student of family names is migration – both from country to country and (especially in the more distant past) within a country. Having said that, we should never allow ourselves to forget that modern boundaries and frontiers in most cases are of comparatively recent origin. For example, during the critical period of surname formation large parts of eastern France were under the rule of the English crown while during the same period, the usual language of the English aristocracy and royalty was Norman French. Territorial divisions between national groups in continental Europe were equally confused, with many localities being inhabited by diverse groups of speakers of Romance, Germanic and/or Slavic languages.

The student of family names does not have to be an expert in paleography (the interpretation of historic handwriting), but he or she must at least be aware

of the problems that may have arisen in the course of transcribing and digitizing old documents.

Finally, the 21st-century anthroponomastician (the student of family names) needs either to have expertise using a computer as a tool for processing very large quantities of data, or to be well supported by an expert with these skills. Above all, he or she must not always certainty. Part of the skill of the modern anthroponomastician is to know how to interpret probabilities and when to call for statistics and more statistics in order to investigate a surname. Also, he or she should be able to decide when to give up on an investigation and move on. All too often I have witnessed well-intentioned scholars ‘flogging a dead horse’, investigating more and more data, in the hope that certainty lies ‘just around the corner’. Usually, it doesn’t.

Of course, it is too much to expect that all this great variety of expertise could be united in the person of a single polymath. Modern family-names research is best carried out by a team of people with different skills, integrated by mutual respect.

* * *

Surnames research has been a ‘poor relation’ of other kinds of research in the humanities (including place-name research) for far too long. It is not clear why this is. Perhaps scholars have been deterred by the complexity of the subject, by the instability and variability of the data, or by an obsessional desire for certainty, to which the study of surnames does not always lend itself.

Now, however, there does not seem to be any good reason why the study of surnames should not take its place alongside more hard-nosed empirical sciences that assign a clear theoretical role to the notion of probability. With the digitization of data and the development of techniques for analysing ‘big data’, we can hope to do better than our predecessors. But their concern for scholarly standards must not be disregarded. To take just one example, examination of early records was once regarded as the be-all and end-all of onomastic scholarship. We can now see that collection and analysis of early records is indeed a necessary **condition** for good surname research. But it is not sufficient. It must be teamed up with statistical and geographical analysis, as this paper has attempted to show.

REFERENCES

- Archer, Steven (2003, updated 2015): *The British 19th Century Surname Atlas*. CD-ROM. Deptford, Kent: Archer Software.
- Bahlow, Hans (1967; translated into English by Edda Gentry 1993): *Dictionary of German Names*. Madison: Max Kade Institute, University of Wisconsin-Madison.
- Bardsley, Charles Wareing (1901): *A Dictionary of English and Welsh Surnames, with Special American Instances*. London and New York: H. Frowde.
- Black, George F. (1946): *The Surnames of Scotland*. New York Public Library. Reissued 1993 by Birlinn Limited, Edinburgh.
- Brechenmacher, J. K. (1960): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*, Görlitz: C. A. Starke Verlag.
- Caffarelli, Enzo, and Carla Marcato (2008): *I cognomi d'Italia: dizionario storico ed etimologico*. 2 volumes, Torino: UTET.
- Debrabandere, Frans (1993): *Verklarend Woordenboek van de Familienamen in België en Noord-Frankrijk*. Brussels: Gemeentekrediet.
- De Felice, Emidio (1997): *Dizionario dei cognomi italiani*. Milan: Mondadori.
- Dräger, Kathrin, and Mirjam Schmuck (2009): "The German Surname Atlas Project: Computer-based surname geography". In Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, and André Lapierre (eds): *Names in multi-lingual, multi-cultural and multi-ethnic contact. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences. August 17-22, 2008, York University, Toronto, Canada*. Toronto: York University, 2009.
- Fenwick, Carolyn (ed., 1998-2005): *The Poll Taxes of 1377, 1379, and 1381*. 3 volumes. Oxford: Oxford University Press for the British Academy.
- Faure Sabater, Roberto, María Asunción Ribes, and Antonio García (2001): *Diccionario de apellidos españoles*. Madrid: Espasa Calpe.
- Guppy, H. B. (1890): *The Homes of Family Names in Great Britain*. London: Harrison and Sons.
- Hanks, Patrick, and Flavia Hodges (1988): *A Dictionary of Surnames*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanks, Patrick and D. Kenneth Tucker (2000): "A diagnostic database of American personal names", *Names* 48 (1).
- Hanks, Patrick (2003): "Americanization of European Family Names in the 17th and 18th Centuries", *Onoma, the International Journal of Onomastic Sciences* 38.
- Hanks, Patrick, Kate Hardcastle, and others (2003): *Dictionary of American Family Names*. New York: Oxford University Press.
- Hanks, Patrick (2006): "Personal Names". In K. Brown (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics, Second Edition*, volume 9, pages 299-311. Amsterdam: Elsevier.
- Hanks, Patrick, Flavia Hodges, and Kate Hardcastle (2006): *The Oxford Dictionary of First Names*, fourth edition. Oxford: Oxford University Press.
- Hanks, Patrick (2009): "Dictionaries of Personal Names". In A. P. Cowie (ed.): *The Oxford History of English Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanks, Patrick (2016): "German Family Names in North America". In Dieter Kremer (ed.), *Fremde Namen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.

- Hanks, Patrick, Richard Coates, and Peter McClure (2012): "Methods for studying the origins and history of family names in Britain: philology meets statistics in a multicultural context". In L.-G. Larsson and S. Nyström (eds.), *Facts and Findings on Personal Names: Some European Examples. Proceedings of an International Symposium in Uppsala, October 20-21, 2001*. Uppsala: Kungliga Vetenskapssamhället.
- Hanks, Patrick, Richard Coates, Peter McClure, and others (2016): *The Oxford Dictionary of Family Names in Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanks, Patrick, and Harry Parkin (2016): "Family Names". In C. Hough (ed.) *Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: Oxford University Press.
- Kohlheim, Rosa, and Volker Kohlheim (2005): *Lexikon der Familiennamen*. Berlin: Duden Verlag.
- Machado, José Pedro (1984): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*, 3 vols. Lisboa: Confluência.
- MacLysaght, Edward (1957; 5th edition 1985): *The Surnames of Ireland*. Dublin: Irish Academic Press.
- McKinley, Richard (1977): *The Surnames of Oxfordshire*. London: Leopard's Head Press.
- McKinley, Richard (1981): *The Surnames of Lancashire*. London: Leopard's Head Press.
- McKinley, Richard (1988): *The Surnames of Sussex*. Oxford: Leopard's Head Press.
- Morgan, T. J., and Prys Morgan (1985): *Welsh Surnames*. Cardiff: University of Wales Press.
- Morlet, Marie-Thérèse (1991): *Dictionnaire étymologique des noms de famille*. Paris: Perrin.
- Rambousek, Adam, Harry Parkin, and Ales Horak (2018): "Software Tools for Big Data Resources in Family Names Dictionaries", *Names: A Journal of Onomastics*, On line at <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00277738.2018.1453276>.
- Reaney, P. H. (1958): *A Dictionary of British Surnames*, London: Routledge and Kegan Paul. Third edition (1997) revised and expanded by R. M. Wilson and published under the title *A Dictionary of English Surnames*.
- Redmonds, George (2015): *Dictionary of Yorkshire Surnames*. Stamford: Paul Watkins Publishing.
- Sturges, C. M., and B. C. Haggett (1987): *Inheritance of English surnames*. London: Hawgood Computing.
- Woulfe, Patrick (1923): *Sloinnnte Gaedheal is Gall: Irish Names and Surnames*. Dublin: M. H. Gill and Son.

Relaciones entre la antroponimia y la deonomástica: los casos de *María* y *Maruja*

Consuelo García Gallarín

Universidad Complutense de Madrid

INTRODUCCIÓN

Los diccionarios de antropónimos no contemplan las posibilidades de lexicalización de ciertos nombres propios, aun siendo dicho fenómeno un recurso de la lexicogénesis muy productivo. Esta limitación impide ver la conexión entre antroponimia, toponimia y deonomástica¹; para superarla, los diccionarios de antropónimos tendrían que dar cuenta de la recategorización de ciertos nombres propios en nombres comunes, y a la vez explicar las consecuencias del fenómeno, como pueden ser los cambios de frecuencia de los antropónimos que admiten el doble uso. Las obras que engloben los dos procesos, la antroponimización del apelativo y la apelativización del nombre propio, no solo facilitarán el estudio de la gramática del nombre propio sino también el de la antroponimia en general, lo que conlleva ofrecer información sobre los aspectos etimológicos, morfofonológicos, semánticos y pragmáticos². Son estos dos últimos los que han quedado relegados en los diccionarios de antropónimos, a pesar de ser determinantes en la historia de algunos de ellos. Si el diccionario de una lengua proporciona información gramatical, incluidos los cambios categoriales, deben incluirse los casos de lexicalización que a continuación se comentarán.

El principal objetivo de este estudio es hacer una propuesta más abarcadora, que consiste en ir más allá de la antroponimización o toponimización de los apelativos, puesto que el nombre propio es una fuente de neología léxica³, y esta puede influir muy directamente en la reducción o el incremento de la frecuencia de un antropónimo; el segundo objetivo es demostrar la validez de la propuesta

1 Término creado por La Stella, autor del *Dizionario Storico di Deonomastica* (1984), lo han mantenido otros investigadores europeos: Eva Büchi (2002) y Wolfgang Schweickard (1997-2013).

2 Las obras de Marie Nöelle Gary-Prieur (1994) y Kerstin Jonasson (1990) explican con rigor los principales aspectos de la gramática del nombre propio y su conversión en nombre común.

3 Bruno Migliorini (1968 [1927]) fue el primero en ofrecer una obra monumental desde la perspectiva de la lingüística comparada sobre este recurso de la neología léxica.

analizando distintos procesos de lexicalización en los que participan dos antropónimos emparentados: *maría* y *maruja*.

1. RELACIONES ENTRE LA DEONOMÁSTICA Y LA ANTROPONIMIA

El léxico de origen onomástico se encuentra parcialmente en diccionarios especializados:

- Diccionarios del vocabulario científico y técnico: *vatio*, *belio*.
- Diccionarios de argot: *catalina*, *minga* (eufemismos y disfemismos).
- Diccionarios del léxico dialectal: *toña* (Murc.)

Del mismo modo, algunos diccionarios de antropónimos deberían incluir suficiente información para el estudio de la eponimia, además de ofrecer una serie de historias atribuidas a personajes homónimos, reales o de ficción, y que sirven de base para la creación de prototipos tras el reconocimiento de rasgos prominentes; este enfoque permitiría ver cómo un referente inicial llega a convertirse en modelo de una clase, bien por el reconocimiento de similitudes con otras entidades de distintos dominios (metáfora), bien por relaciones de contigüidad (metonimia). Cuando los homónimos comparten rasgos prominentes (sexo, edad, clase social, lugar de nacimiento, religión, etc.) la coincidencia facilita el diseño de nombres genéricos (las marías, las marujas); por ello, se hace necesario que los diccionarios de antropónimos describan las relaciones entre las dos categorías implicadas, el nombre propio y el nombre común, e incluso señalen las diferencias etimológicas entre sustantivos de la misma base antroponímica.

Las obras de estas características se beneficiarán del doble análisis de nombres propios y nombres comunes formalmente coincidentes, pues los cambios de tendencia en la elección de un nombre personal se deben en parte a la relevancia que alcanzan personajes homónimos en un periodo determinado, contribuyendo estos al aumento o a la decadencia del antropónimo. Pero la homonimia puede ser una marca de clase cuando este, por su frecuencia en el conjunto de los miembros de un grupo social, se convierte en rasgo distintivo

de ese grupo; así mismo, pone de manifiesto las tradiciones locales que han podido influir en la idiosincrasia de un núcleo de población. Los sustantivos de origen antroponímico remiten a figuras destacadas de la historia y la literatura en unos casos y a colectivos de homónimos en otros. Sin su identificación no sería posible interpretar correctamente la relación entre un referente inicial y la clase que recibe su nombre (NP > NC)⁴, y estos contenidos son igualmente fundamentales en los cambios de rumbo de la antroponimia de una comunidad. Ambas subdisciplinas comparten la misma información: Celestina → *una celestina*.

¿Influyó la caracterización del personaje literario en la decadencia del antroponímico?

En ningún periodo de la antroponimia hispánica se encuentra este nombre entre los más frecuentes, sin embargo, no descartamos el efecto disuasorio del personaje de Fernando de Rojas en los electores de un nombre personal, por su papel mediador de intereses espurios. Es evidente que en la elección influyen los atributos físicos o morales de los referentes iniciales, pero también el hecho de que el antroponímico se asocie con una clase de persona, con una clase de persona, por ello no es necesario explicar la ausencia de los nombres *Judas* y *Caín* en el repertorio onomástico o la presencia de *Magdalena* y *Marta*, cuyos referentes iniciales destacaron por su ejemplaridad, reconocida internacionalmente y a través de las instituciones religiosas. La mitificación dota de rasgos distintivos al referente inicial sobre el cual se asienta una clase, a menudo reforzada a través de la literatura y la paremiología,⁵ verdaderas fábricas de remodelación de personajes históricos.

2. MODELOS DE LA LEXICOGRAFÍA ANTROPONÍMICA

2.1. El modelo unidireccional

Hasta ahora, los especialistas han seguido un modelo unidireccional, que ha integrado en cada artículo los contenidos siguientes:

⁴ NP (nombre propio), NC (nombre común).

⁵ Le debemos a Ángel Iglesias Ovejero un trabajo muy completo sobre el árbol paremiológico de Pedro (2015).

- a. La etimología del antropónimo y los procesos de antroponimización. Ejemplo: *Liduvina* procede del NP germánico **leutwin*, formado por **leut*, **liut* ‘pueblo’ y *win* ‘amigo’.
- b. Variación y cambio antroponímicos (reducción y disociación de variantes): *Luz Divina* es etimología popular del germanismo *Liduvina*. Son nombres independientes.

- c. Algunos diccionarios incluyen información sobre las rutas antroponímicas, y marcan los focos desde los cuales han ido desplazándose a otras comunidades.

En la provincia de Jaén se encuentran algunos focos de nombres hoy anticuados, entre ellos *María Cuadros*, *María Villa* o *Capilla*, todos aluden a leyendas locales y se tomaron de advocaciones marianas: Nuestra Señora de los Cuadros (patrona de Bedmar), Nuestra Señora de la Villa (venera en Martos) y Nuestra Señora de la Capilla (patrona de la capital) respectivamente.

- d. Uno de los principales objetivos de los diccionarios históricos es mostrar el cambio de tendencia en la elección de un antropónimo, señalando los periodos de auge y de decadencia –en el caso de producirse– o los desplazamientos hacia otras subclases de nombres propios.

El nombre *Sancho* ilustra la distinta suerte que puede correr un antropónimo a lo largo de la historia: es frecuente en la Edad Media, pero en el siglo xvii era minoritario en Madrid. Pervive en el patronímico *Sánchez*.

Los avances que hasta ahora se han producido en la lexicografía antroponímica han consistido en:

- el descubrimiento de la elevada variación formal de los nombres tradicionales,
- la constatación de la coexistencia de diferentes tendencias antroponímicas por tradición e innovación,
- el descubrimiento de las rutas antroponímicas, por ejemplo, España → América y América → España.

2.2. El modelo bidireccional

Es posible la implantación de un modelo lexicográfico bidireccional que sume a los contenidos mencionados en 2.1. más información sobre el doble proceso de antroponimización del apelativo y de apelativización del antropónimo.

Juan es uno de los nombres masculinos más universales, por ser forma del español equivalente a *Giovanni, Jean, John, Johann, Johannes, Ivan*, etc.; pero también uno de los más productivos, pues de él proceden varios sustantivos, que, sin embargo, no han alterado la estable continuidad de este antropónimo en la historia del español. Desde nuestro punto de vista, consideramos que un diccionario de estas características debe mostrar la productividad del antropónimo por su uso como apelativo, lo que llevaría a indagar si el grado de polisemia del nombre lexicalizado es proporcional a su frecuencia como nombre propio en un determinado periodo; por ejemplo, *Catalina, Juan* o *María* eran muy frecuentes en el periodo clásico, y al mismo tiempo eran nombres idóneos para designar clases de personas, animales, vegetales y otras realidades inanimadas.

No se descarta en estas obras integradoras la múltiple recategorización, así se concibe la de los antropónimos *Camelia, Dalia* o *Magnolia*, derivados de fitónimos, y estos de nombres propios.

1. ANTROPÓNIMO → 2. NOMBRE COMÚN → 3. ANTROPÓNIMO⁶

Camelia: procede de J. J. *Kamel*, 1661-1706, botánico moravo.

Dalia: procede de A. *Dahl*, 1751-1787, botánico sueco.

Magnolia: procede de P. *Magnol*, 1638-1715, botánico francés.

2.3. La selección del léxico deonomástico

La validación del modelo lexicográfico más integrador no implica la inclusión indiscriminada de nombres propios recategorizados. En los diccionarios de nombres personales (nombres de pila) quedarán excluidos:

- Los topónimos lexicalizados: *holanda* ‘tejido’.
- Los apellidos lexicalizados: *dos vatos*.

6 NP: *Camelia*. Número de personas: MUJERES: 1.804 (edad media: 39,5 años).

NP: *Dalia*. Número de personas: MUJERES: 1.570 (edad media: 30 años).

NP: *Magnolia*. Número de personas: MUJERES: 457 (edad media: 45,4 años).

- Los nombres de personajes históricos que no pertenecen a la tradición antroponímica: el *anfitrión*.
- Los antropónimos recategorizados en usos discursivos: ser un *mariano* (por alusión a un político).

En los diccionarios de nombres de pila sí se podría introducir información sobre las lexicalizaciones que implican distinta valoración:

- Las motivadas por la identificación de homónimos con clases de personas dignas de admiración o de reprobación.

Seguirás antes adonde te guiare la purísima Virgen que la sucia tentación; y tendrás en más al que ella te hiciere amigo, que no al que te trae la trafaguera alcahueta y no romperás las leyes de la iglesia por guardar las de los lugares deshonestos. Querrás antes ser contada entre las *Catalinas*, *Ineses*, *Claras*, *Teclas*, *Agatas*, que no entre las deshonestas mujeres, cuyos nombres están tan lejos de la noticia de las gentes como sus vidas de la de Dios. Lo uno y lo otro tiene el diablo muy sabido como suyo (1528, Juan Justiniano, *Instrucción de la mujer cristiana*, de J.L. Vives).

- Es conveniente que este tipo de diccionario indique el grado de productividad del antropónimo como recurso de lexicalización y cuándo se habilita como ludónimo en referencias a clases de personas, animales, vegetales, objetos, etc. Generalmente son los hipocorísticos los más adecuados para las designaciones eufemísticas y disfemísticas, y para lograr otros efectos de atenuación: *perico* ‘orinal’ (1997, Seseña, Natacha, *Cacharrería popular*, apud CORDE).
- Los diccionarios de estas características deberían distinguir entre referentes reales y referentes de la ficción; por ejemplo, los apelativos tomados de nombres de personajes grecolatinos se incrementan en el periodo clásico de la historia del español a la vez que se produce la tematización de los mitos: *los adonis*, *los hérocles*, *los narcisos*, *las ateneas*, *las circes*. Esta tendencia se invierte en tiempos más recientes con la llegada de referentes más próximos y reales, pero al mismo tiempo el repertorio de antropónimos se diversifica y seculariza, al competir los tradicionales hagiónimos o las advocaciones marianas con los nombres inspirados en los mitos griegos y latinos, de manera que estas referencias se pierden o reducen en la nominalización deonomástica, pero se

recuperan en la antroponimia; así, en las dos últimas décadas ha aumentado el número de niñas llamadas Diana, y han aparecido otras portadoras de nombres mitológicos, tales como *Dafne*, *Nereida*, *Minerva* o *Héctor*.

3. DEL USO DISCURSIVO A LA LEXICALIZACIÓN

Quienes opten por seguir el modelo bidireccional, deberán separar previamente los usos transitorios o discursivos de los que han alcanzado un valor lexical codificado. Entendemos por usos discursivos aquellos que no se podrían interpretar sin información enciclopédica; estos se sitúan al comienzo del proceso de lexicalización y no han pasado a los diccionarios, no obstante, estas metáforas y metonimias onomásticas pueden ganar autonomía con el tiempo, lo que implica la consecución de un valor lexical sin necesidad de conocer el étimo. Las bases referenciales que han servido de soporte para la innovación han ido renovándose con el paso del tiempo, y por las razones aducidas han podido repercutir en la suerte del antropónimo originario.

Se ha visto que el uso referencial del NP implica la designación e identificación de un ser único e inclasificable: “*María* tiene una hermana llamada Ana”, pero el uso no prototípico ha contribuido a la evolución del vocabulario de una lengua. Resulta evidente este desarrollo en el apelativo *maría* y sus derivados.

Ayer fue uno de esos días. Es deplorable que ocurran hechos como el rapto y asesinato de Anabel Segura, pero mucho más lamentable que convirtamos a España entera en un velatorio, y que *las marías* lloren de congoja por las arradidos cuando le dan el pésame a la familia (1995, *El Mundo*, 30/09/1995).

La nominalización no ha sido determinante en el cambio de tendencia de la elección de este antropónimo, sin embargo, los compuestos con *mari* (*marimandona*) sí podrían haber influido en la decadencia del hipocorístico –raro en la actualidad– por haberse cargado de connotaciones ambientales. Por el contrario, las metáforas y metonimias discursivas que se sustentan en historias y leyendas individuales no han llegado a provocar cambios de tendencia:

El que más nuestro honor precia/ quiere a la mujer que ame / que hasta gozalla sea infame / y, gozada, una *Lucrecia* (a1602, Lope de Vega, *La famosa comedia de la escolástica celosa*).

Admitimos la posibilidad de que las metáforas y metonimias lexicalizadas hayan influido favorable o desfavorablemente en el elector del nombre del recién nacido, y quizás estos cambios semánticos hayan sido el motivo por el que ciertos antroponimos se combinan con otros para evitar mofas, formando nombres múltiples o simplemente quedando condenados al olvido, ese ha sido el destino de *Dominga*, pluralizado cuando se emplea vulgarmente como sinónimo de ‘pechos’, y sobre todo de su hipocorístico *Minga*, transformado en nombre común ‘pene’ (DRAE).

Y luego ese descote grande con las domingas p’alante (1979, Quiñones, Fernando, *Las mil noches de Hortensia Romero*). *Las domingas* de las féminas, tan apetecibles (1992, Usúa, Alfonso, *Tratado de las buenas maneras*).

El motivo de la decadencia de *Dominga* y su hipocorístico *Minga* parece encontrarse en las connotaciones de esta metáfora disfemística; desde luego, antroponimia y deonomástica se condicionan mutuamente.

4. UNA PROPUESTA DE INTEGRACIÓN DEL LÉXICO DEONOMÁSTICO EN LA LEXICOGRAFÍA ANTROPONÍMICA: LOS CASOS DE MARÍA Y MARUJA

El redactor de un diccionario bidireccional debe conocer la gramática del nombre propio, para estar en disposición de explicar cambios de tendencia que no solo se deben a factores externos, por ello deberá identificar:

- a. Los nombres que facilitan el cumplimiento de la unirreferencialidad por su originalidad, sean únicos o múltiples.

En la actualidad, *Mateo* es más original que *Pablo*, frecuentísimo entre los nacidos en la España de finales de los setenta y principios de los 80. En el ámbito de la política, los militantes de un partido son designados con el nombre personal y el apellido, pero este identificador resulta imprescindible cuando se hace referencia a los Pablos que militan en el mismo partido.

- b. Los nombres que se prestan a la lexicalización y aquellos que rara vez se emplean lexicalizados.

Es inferior el número de nombres múltiples sustantivados; por ejemplo, se han recogido usos de *manolo* ‘hombre del pueblo llano de Madrid’ en

textos de los siglos XVIII y XIX, sin embargo, otras modalidades antroponímicas se resisten a someterse a dicho procedimiento (*los Juan Marcos, *los Manuel Antonio), aunque ha de tenerse en cuenta que la lexicalización de un nombre simple apelativizado puede ampliarse con fórmulas que siguen el modelo de los nombres múltiples o de los compuestos: *maría espesa*, *marimandona*.

- c. Entendemos por productividad el resultado de la influencia de varios factores: la frecuencia, la predecibilidad, la transparencia semántica, la versatilidad, la escasez de restricciones, la oponibilidad y las condiciones sociolingüísticas y sicolingüísticas (Almela, 1999: 45-46). La productividad de *María* como recurso de lexicalización es superior a la de *Maruja*, por admitir aquella base la adhesión de diferentes sufijos (*mariquita*, *marica*) y cierta recursividad con los apreciativos (*maricón*), lo que ha facilitado la multiplicación del léxico, a diferencia de las escasas posibilidades formativas de *Maruja*. Es neológico *marujito* ‘delantal’.

María y sus derivados se igualan más con *maruja* en la verbalización: de *maruja* deriva *marujear*, de donde *marujeo*, y el español de América también conoce el verbo *mariquear* (Col., Ve, en CORPES) ‘comportarse como un mariquetas’ (Dicc. Americanismos), entre otros derivados emparentados con *María*.

Referidas a tipos de personas, las formaciones que han integrado el antroponimo *María* suelen ser transparentes: *maría espesa* ‘mujer sucia’, *marisabidi-*

lla, *marimoco*, etc.; no así las metáforas antropomórficas por las que clases de personas, animales, vegetales y cosas comparten nombre. Este recurso tropológico es apto para denominar distintas realidades de un mismo género, pero también contribuye a la extrema polisemización, por haberse habilitado para designar realidades animadas e inanimadas.

En la escala que marca el grado de polisemia de una palabra, *María* se encontraría en el nivel más alto, seguido de nombres muy frecuentes en el periodo clásico, tales como *Perico*, *Catalina* o *Juan*. Este tipo de formaciones basadas en las características de los homónimos plantea problemas etimológicos por la imposibilidad de que el referente inicial sea identificado; se producen así falsos epónimos. A diferencia de los *quijotes*, *romeos* o *maritornes*, la nominalización de *María* ha sido intensa, pues este antropónimo ha producido nuevas palabras mediante los procedimientos de derivación y de composición, tanto léxica como sintagmática. Interviene en la formación de numerosas piezas léxicas, según el DRAE (2014), unas derivan de referentes individuales: *baño maría*, *galleta maría*, pero la mayor parte alude a personajes imaginarios, ya que el nombre se ha considerado un rasgo distintivo del colectivo que mantiene una relación onomástica, en este caso las mujeres en general o los hombres afeminados (*maría*, *marica*, *mariquita*), ciertos animales (*maría*, *maría garcía*, *maría-palito*, *maría-seca*, *maría-teresa*) y ciertas plantas (*maría* o *palo maría*, *cardo de maría*, *árbol de maría*)⁷, al igual que el hipocorístico *Mari*, primer elemento de compuestos que dan nombre a clases de mujeres: *maribobales*, *marimacho*, *marimoño*, *marisabidilla*, *marisingusto*, *marivén*, *marizápalos*, *marisingusto*, etc., vegetales: *marisalada* (Alcalá Venceslada: 1980), *mariprieta* (Malaret: 1970), *marilópez* (Morínigo: 1985), animales: *mariposa*. Sin duda la composición es un procedimiento productivo, pero han sido más duraderos y versátiles los derivados *marica* y *mariquita*.

En la siguiente tabla se muestra el desarrollo de *María* y su hipocorístico *Mari*, así como las posibilidades de lexicalización como nombre simple (*maría*), compuesto léxico (*marimoño*), y compuesto sintagmático (*maría espesa*). Se ha tenido en cuenta si existe correspondencia cronológica entre las distintas nominalizaciones.

⁷ Datos del DRAE, DCECH y Academias, *Dicc. de Americanismos*.

	Personas	Animales	Vegetales	Alimentos	Juegos	Objetos
Baño de María (DRAE)				X		
Mari de Brasil (Colmeiro)			X			
María 'galleta' (CREA)				X		
María 'vela' (DRAE)						X
María 'colectivo'	X					
María de Nueva Granada (Colmeiro)			X			
María Escoba (Rohlf, DPA)			X			
María Espesa (VencesladaVA)	X					
María García (VencesladaVA)		X				
María Gorda (Sta Mª Mex)				X		
María la Cucaña (VencesladaVA)					X	
María Prieta (MalaretLexFF)			X			
María Seca (MalaretLexFF)		X				
María Teresa (Rohlf, DPA)		X				
Marianca (Serna, DMan)	X					
Maribarbás (AlonsoH)	X					
Marica (NTLLE)	X					
Marica 'animal' (Sánchez, DLA)		X				
Marica 'planta' (VencesladaVA)			X			
Marico (Haensch-Werner, NDCol)	X					
Maricueca (Alemany, apud NTLLE)	X					
Marichico (IribarrenVN)	X					
Marichu (Lex98)	X					
Maricuela (Lex98)	X					
Maricón (NTLLE)	X					
Marifulana (Quevedo)	X					
Marijuana (IribarrenVN)						X
Marilópez (Colmeiro)			X			
Marilourdes	X					
Marimacho (NTLLE)	X				X	
Marimandona (DRAE)	X					
Marimoco (IribarrenVN)	X					
Marimonia (Colmeiro)			X			
Marimoño (IribarrenVN)	X					
Marinievas (Bernis)		X				
Mariposa (DRAE)		X				

	Personas	Animales	Vegetales	Alimentos	Juegos	Objetos
Mariquita 'hombre afeminado' (DRAE)	X					
Mariquita (DRAE)		X				
Mariquita (Colmeiro)			X			
Mariquita la Castañera (VencesladaVA)					X	
Marisabidilla (DRAE)	X					
Marisalada (VencesladaVA)			X			
Mariseca 'horca'(AlonsoH)						X
Marisingusto (Andolz)	X					
Palo María (Sta Mª Mex).			X			

Las metáforas de un antropónimo tan común como *María* no provienen de hablantes con un nivel de conocimiento especializado sino de gentes sencillas, incluso de analfabetos que han alimentado su creatividad con la experiencia cotidiana y que ponen a prueba su capacidad comunicativa, cuando necesitan denominar realidades novedosas o expresar con ingenio nuevos matices e ideas.

- d. En el diccionario que se propone debe constar que *Maruja* es hipocorístico de *María* y que en la actualidad el uso apelativo es inversamente proporcional a la frecuencia del antroponímico, rarísimo entre las niñas españolas del siglo XXI, sin embargo, las *marujas* de edad avanzada siguen prestando el nombre al conocido prototipo femenino, que, por otra parte, se ha distanciado mucho de *maría*. El hipocorístico se ha ido popularizando desde abajo, así lo indica la historia del sufijo y el hecho de que los primeros testimonios (ss. XV-XVII) correspondan a mujeres de baja extracción social.

Sufijo despectivo de productividad limitada. Como faltan derivados latinos que hubiesen podido motivar su creación, lo más probable es que haya surgido por el proceso de variación vocálica, basándose en los demás sufijos en -Vjo, a saber, -ajo, -ejo, -ijo y -ojo (Pharies, DESE, 2002).

Y también *cantó Maruja*;

“Gran plazer cuando éste empuja,

mas sino es como la cuja

no le tengo yo en un pelo,

Matihuelo! (c 1445-1519: anónimo, *Cancionero de obras de burlas provocantes a risa*).

Otras fuentes confirman los orígenes humildes de las portadoras: c 1610 - a 1645, Quevedo y Villegas, Francisco de, *Jácaras*; 1615-1644, Antonio Hurtado de Mendoza, Poesías; 1766, Ramón de la Cruz, *La comedia casera*; 1886, Núñez de Arce, *Maruja*; Juan Marsé, Últimas tarde con Teresa. Las Marujas más refinadas aparecen en la literatura del siglo XIX y primera mitad del siglo XX: 1828-1870, Bretón de los Herreros, *Poesías*; 1916, Carlos Arniches, *La señorita de Trevélez*.

Se ha podido constatar el avance de *Maruja* a partir del siglo XVIII, cuando los textos literarios proporcionan testimonios de portadoras de la clase media; el ascenso es evidente en las obras dramáticas, no obstante, este hipocorístico no se despojará nunca de esa connotación de llaneza que alberga⁸, por ser característico de mujeres muy cercanas y alejadas de la esfera laboral, lo que explica el significado actual (*maruja* ‘mujer de escasa formación’) y el subsiguiente declive del antropónimo. Los desarrollos por derivación y composición son casi inexistentes, o más reducidos cuando la base es el mencionado hipocorístico.

Los diccionarios históricos de antroponimia deberán clarificar estas diferencias y explicar por qué han prosperado los modelos lexicales: *mari* + o *maría de*, entre otros, a la vez que se implantaban los nombres múltiples. Los datos que proporcionan los libros de bautismo de la primera mitad del siglo XVII confirman el éxito de *María* + : *María Alfonsa*, *María Ana*, *María Andrea*, *María Antonia*, entre muchos nombres (DHNAE), coincidiendo con la aparición de neologismos que reproducen la antroponimia de los nombres dobles (*maría escoba*, *maría seca*), con frecuencia en designaciones disfemísticas: *mari-barbas* ‘hombre cobarde’, *mariderecha* ‘horca’, *mariseca* ‘horca’ (AlonsoHLéx); así mismo imitan otras fórmulas denominativas (*maría de Brasil*).

	Siglos IX-XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Baño de María				X				
Mari de Brasil							X	
María								X
María ‘galleta’								X
María ‘vela’							X	
María ‘colectivo’								X

8 En el INE, Maruja es el nombre oficial de 476 mujeres (Edad media 62,5 años).

	Siglos IX-XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
María de Nueva Granada							X	
María Escoba							X	
María Espesa								X
María García								X
María Gorda								X
María la Cucaña								X
María Prieta								X
María Seca							X	
María Teresa								X
Marianca								X
Maribarbas					X			
Marica				X				
Marica 'animal'								X
Marica 'planta'								X
Marico								X
Maricueca								X
Marichico								X
Marichu								X
Maricuela								X
Maricón				X				
Marifulana					X			
Marijuana								X
Marilópez							X	
Marilourdes								X
Marimacho					X			
Marimandona							X	
Marimoco				X				
Marimoño								X
Marinievas								X
Mariposa			X					
Mariquita 'hombre afeminado'				X				
Mariquita 'animal'							X	
Mariquita 'plantas'								X
Mariquita la Castañera								X
Marisabidilla						X		
Marisalada								X
Mariseca 'horca'					X			
Marisingusto								X
Palo María							X

En este gráfico se representa la continuidad y el grado de lexicalización del NP *María* como nombre y las posibilidades de lexicalización como nombre simple (*maría*), compuesto léxico (*marimoño*) y compuesto sintagmático (*maría espesa*). Se ha procedido a observar si existe correspondencia cronológica entre las distintas nominalizaciones.

Simple: 1, *maría* (siglo xx)

Derivados: 7 *marica* (xvi), *marico* (xx), *marichu* (xx), *maricón* (xvi), *maricuela* (xx), *mariquita1* (xix), *mariquita2* (xx).

Compuestos léxicos N+N, N+A: 14, *marianca* (xx), *maribarbas* (xvi), *maricueca* (xx), *marichico* (xx), *marifulana* (xx), *marilópez* (xix), *marilourdes* (xx), *marimacho* (xvii), *marimandona* (xix), *marimoco* (xvi), *marimoño* (xx), *marisabidilla* (xviii), *mariseca* (xvii), *marisingusto* (xx).

Compuestos sintagmáticos: 6, *maría espesa* (xx), *maría seca* (xix), *palo maría* (xx), *baño maría* (xvi), *mari de Brasil* (xix), *maría teresa* (xx).

e. Deonomástica contrastiva: dialectalización e internacionalización

Cada país, cada territorio cuenta con una galería de héroes y antihéroes, de lugares míticos, de figuras extraordinarias, de ellos surgieron epónimos pertenecientes al léxico panhispánico y que coexistieron con otros exclusivos de una comunidad. Los datos indican la conveniencia de emprender el estudio

histórico de la eponimia desde la perspectiva del pluricentrismo y de las variedades del español. El investigador también deberá resolver la cuestión de la direccionalidad de la transmisión, que implica identificar las voces del español que transitaron desde América a España y aquellas que siguieron la dirección opuesta, de España a América. El corpus con el que se ha trabajado plantea el problema de las equivalencias: *mariseca* ‘horca’ (España), *maría seca* ‘animal’ (América), *marica* ‘animal’ (Asturias), *marica* ‘hombre afeminado’; *maría garcía* ‘zorra’ (Andalucía), *marigarcía* ‘urraca’ (Asturias, en DLA).

El grado de polisemia de nombres propios lexicalizados difiere de unas variedades del español a otras. Basta revisar repertorios como el de Malaret (1946) sobre el léxico de la fauna y flora americanas para constatar el elevado número de acepciones de *maría*, muchas no compartidas por las distintas variedades del español. Pero también existen concomitancias con otras lenguas iberorrománicas, en el caso del gallego son evidentes, lo que nos plantea la posibilidad de abordar las relaciones entre antroponimia y deonomástica de una forma contrastiva e internacional. Basta reunir unas muestras de la información que ofrece el *Dicionario da dicionarios da lingua galega* (DdD).

María ‘especie de araña’

Maricada ‘acción propia de maricas’

Marica ‘urraca’

Maricallo 1. ‘hombre afeminado’. 2. ‘hombre de modales y ademanes femeninos’

Maricamontón ‘mujer alta, gruesa, hombruna’

Maridanza ‘vida de casados’. 2. Vida que da el marido a la mujer’.

Maridolas ‘marido que se deja dominar’.

Marimanta ‘mujer de pocos escrúpulos’

Maripepa ‘**órgano sexual femenino**’.

Mariquiña ‘insecto coleóptero’, xuaniña, xoaniña, juaniña; 2. ‘sábalo hembra’.

5. CONCLUSIONES

- a. En los diccionarios de antropónimos no se mencionan las posibilidades de lexicalización de ciertos nombres propios. Esta limitación impide ver la conexión entre antroponimia, toponimia y deonomástica; por ello es conveniente que estas obras contemplen los dos procesos posibles, la antroponimización del apelativo y la apelativización del nombre propio, porque de este modo no solo se avanzará en el conocimiento de la gramática del nombre propio sino también en el de la antroponimia en general.
- b. Antroponimia y deonomástica comparten parcialmente la misma información, sin esta no sería posible interpretar correctamente la relación entre un referente inicial y la clase que recibe su nombre.
- c. Hasta ahora, los especialistas han seguido un modelo unidireccional, pero se ha demostrado que es posible la implantación de un modelo lexicográfico bidireccional, que sume a los contenidos de los tradicionales diccionarios de antroponimia más información sobre los dos procesos mencionados.
- d. La implantación del modelo lexicográfico bidireccional se fundamenta tanto en el conocimiento de los factores internos de los cambios onomásticos como en los factores externos.
- e. Desde la perspectiva de la lexicogénesis, se ha podido comprobar el diferente grado de productividad de los antropónimos susceptibles de lexicalización. Respecto de los casos analizados, resulta evidente que la productividad de *maría* en la formación de palabras es superior a la de *maruja*. Los derivados y los compuestos que designan tipos de personas suelen ser transparentes, a diferencia de las metáforas antropomórficas. *María* plantea al investigador el problema de la identificación del étimo, que puede ser el nombre de un referente individual identificable o el de un referente no identificable por su condición de miembro de un conjunto de homónimos.
- f. Las metáforas de *María* o *Mari* evocan una relación más cercana y afectuosa con la realidad designada que la de *Maruja*, creada desde la discrepancia.
- g. Tanto los antropónimos como el léxico que deriva de ellos son representativos de las distintas variedades que constituyen el diasistema del español, por ello el

investigador deberá profundizar en la dialectalización de los derivados de *maría*, frente a la exclusividad y modernidad de la antonomasia *maruja*. El grado de polisemia de nombres propios lexicalizados difiere de unas variedades a otras.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Asociación de Academias (2015): *Diccionario de americanismos*, por Asociación de Academias de la lengua española, Barcelona: Penguin Random House.
- Alcalá Venceslada, Antonio (1998, facs.): *Vocabulario andaluz*. Jaén: Universidad de Jaén / Caja Sur [AVenceslada].
- Almela Pérez, Ramón (1999): *Procedimientos de formación de palabras en español*, Barcelona: Ariel.
- Alonso Hernández, José Luis (1979): *El lenguaje de los maleantes españoles en los siglos XVI y XVII: la germanía (Introducción al léxico del marginalismo)*. Salamanca: Univ. de Salamanca [AlonsoH].
- Andolz, Rafael (1984²): *Diccionario aragonés*. Zaragoza, Librería General [Andolz].
- Bernis, Francisco (1996): *Diccionario de nombres vernáculos de aves*, Madrid: Gredos.
- Büchi, Eva (2002): “Réflexions sur l’apport de la déonomastique pour la théorie du nom propre: le cas des éponymes à article intégré (domaine roman)”, en J.P. Chambon (ed.) *et al.*, *Onomastik und Lexikographie, Deonomastik*, Tübingen: De Gruyter. *Patronymica Romanica*, 171-189.
- Casado Velarde, Manuel (2015): *La innovación léxica en el español actual*, Madrid: Editorial Síntesis.
- Centre National de Recherche Scientifique. *Le Trésor de la langue française informatisé (TLFi)* [en línea] <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>.
- Consiglio Nazionale delle Ricerche: *Il dizionario storico della lingua italiana (TLIO)* [en línea] <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/ricindex.html>.
- Corominas, Joan y Pascual, José Antonio (1984-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos.
- Cuenca, María Josep y Hilferty, Joseph (1999): *Introducción a la lingüística cognitiva*, Barcelona: Ariel.
- Fernández Naranjo, Nicolás (1980⁴): *Diccionario de bolivianismos*. La Paz-Cochabamba: Los amigos del libro [DBoliv].
- García Gallarín, Consuelo y Celeste (1997): *Deonomástica hispánica. Vocabulario científico, humanístico y jergal*, Madrid: Editorial Complutense.
- García Gallarín, Consuelo (1998): *Léxico del 98*, Madrid: Editorial Complutense [Lex98].
- García Gallarín, Consuelo (2012): “Deonomástica del español de América”, en *La suerte de los nombres propios: léxico y ortografía*, coord. Jorge Braga Riera, Madrid: Sílex Ediciones, 65-87.
- García Gallarín, Consuelo (2014): *Diccionario histórico de nombres de América y España*, Madrid, Sílex.
- Gary-Prieur, Marie Noëlle (1994): *Grammaire du nom propre*, Paris: PUF.
- Goicoechea, Cesáreo (1961): *Vocabulario riojano*. Madrid, BRAE, Anex. IV [VocRioja].
- Haensch, Günther y Werner, Reinhold (1993): *Nuevo Diccionario de americanismos. Nuevo diccionario de argentinismos*, por Claudio Chuchuy y Laura Hlavacka. Santafé de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, vol. II [NDArgent].
- Haensch, Günther y Werner, Reinhold (1993): *Nuevo diccionario de americanismos. Nuevo diccionario de colombianismos*. Santafé de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, vol. I. [NDCol].

- Haensch, Günther y Werner, Reinhold (1993): *Nuevo Diccionario de americanismos. Nuevo diccionario de uruguayismos*, por Úrsula Kühl de Mones. Santafé de Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, vol. III [NDUrug].
- Iglesias Ovejero, Ángel (2015): “El árbol paremiológico de Pedro”, *Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística*, 5, 79-108.
- Instituto da Lingua Galega: *Diccionario de dicionarios da lingua galega* (DdD <http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>).
- Iribarren, José María y Ollaquindia, Ricardo (1984): *Vocabulario navarro*. Pamplona: Comunidad Foral. Instituto Príncipe de Viana [IribarrenVN].
- Jonasson, Kerstin (1990): *Le nom propre. Constructions et interprétations*, Louvain-la-Neuve: Duculot.
- La Stella, Enzo (1984): *Dizionario storico di deonomastica*, Bologna: Zanichelli/ Olschki.
- Lakoff, George y Johnson, Mark (1985): *Metaphors we live by*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Malaret, Augusto (1946): *Diccionario de americanismos*, Buenos Aires: Emecé Editores.
- Malaret, Augusto (1970): *Lexicón de fauna y flora*, Madrid: C.P. Academias.
- Migliorini, Bruno (1968³): *Dal nome proprio al nome comune*, Firenze: Leo S. Olschki.
- Real Academia Española: *Nuevo Tesoro Lexicográfico* (NTLE). <http://www.rae.es/recursos/diccionarios/diccionarios-antiores-1726-1992/nuevo-tesoro-lexicografico>.
- Real Academia Española: *Corpus Diacrónico del Español* (CORDE). <http://corpus.rae.es/cordenet.html>.
- Real Academia Española: *Corpus de Referencia del Español Actual* (CREA). <http://corpus.rae.es/creanet.html>.
- Real Academia Española: *Corpus del Español del Siglo XX* (CORPES). <http://web.frl.es/CORPES/view/inicioExterno.view>.
- Rohlf, Gerhard (1985): *Diccionario dialectal del Pirineo Aragonés*. Zaragoza, Dip. Provincial, Inst. Fernando el Católico. [Rohlf, DPA].
- Sánchez, Xuan Xosé (1988): *Diccionariu de la llingua asturiana*. Gijón: GHEditores [DiccLA].
- Santamaría, F. J. (1978³): *Diccionario de mejicanismos*. México: Porrúa [Sta MªMex].
- Serna, J. S. (1983): *Cómo habla la Mancha. Diccionario manchego*. Ciudad Real [DiccMan].
- Schweickard, Wolfgang (1997-2013): *Deonomasticon italicum (DI). Dizionario storico dei derivati da nomi geografici e da nomi di persona*, 4 vols. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Valls, Manuel (1981): *Diccionario de la música*. Madrid: Alianza Editorial [DiccMús].

A estrutura do *Dicionario dos apelidos galegos*

Ana Isabel Boullón Agrelo

**Instituto da Lingua Galega - Universidade de
Santiago de Compostela**

INTRODUCCIÓN

Os estudos de antroponimia experimentaron no ámbito europeo un significativo crecemento nos últimos anos, en boa medida como resultado do proxecto europeo PatRom (*Patronymica Romanica*) que puxera en marcha o profesor Dieter Kremer na década de 1990. O PatRom supuxo a coordinación de diversas Universidades europeas e a creación dunhas bases metodolóxicas de actuación comúns ante un elemento tan específico do léxico como son os apelidos; tívose en conta a composición etimolóxica, a documentación histórica, a motivación semántica, os diversos procesos de derivación e outras posibles peculiaridades románicas. Entre as diversas consecuencias a máis longo prazo, fóra das publicacións directamente derivadas del, aínda en marcha (véxase Kremer, neste mesmo volume), encóntranse outros proxectos liderados por antigos membros, como o DÉRom (*Dictionnaire Étymologique Roman*), codirixido por Éva Buchi, que ten como obxectivo elaborar un novo dicionario etimolóxico panrománico; dicionarios antroponimicos italianos (como o de Caffarelli / Marcato 2008, ou o proxecto do *Diccionario dei cognomi piemontesi*: véxase Rossebastiano, tamén neste volume); ou, no ámbito hispánico, diversos dicionarios de nomes de persoas dirixidos por Consuelo García Gallarín (2014). Fóra do ámbito románico cómpre mencionar o DAFN (*Dictionary of American Family Names*) de Patrick Hanks (véxase tamén aquí), que agora prepara unha segunda revisión actualizada e con máis datos.

O *Diccionario dos apelidos galegos* (en diante, DAG) entronca con esta tradición do PatRom. O Instituto da Lingua Galega (ILG) foi unha das sedes desde o primeiro momento, o que permitiu que na súa Sección de Onomástica se recadasen os materiais esenciais para a pescuda antroponímica e se sentasen as bases metodolóxicas que finalmente albergaron o proxecto do dicionario, que contou coa axuda dun convenio coa Real Academia Galega entre os anos

2010 e 2015¹. Actualmente contamos, ademais, con datos estatísticos fiables, que proporcionan unha preciosa información sobre a cantidade e a extensión xeográfica das formas, o que mellora substancialmente o corpus da maior parte dos dicionarios anteriores, que adoitaban partir, no mellor dos casos, de datos telefónicos.

1. PRECEDENTES NO ÁMBITO GALEGO E PORTUGUÉS

Para o noso ámbito lingüístico, contamos con algúns precedentes de diversa consideración, alcance e utilidade. Os apelidos clasifícanse en tres grupos principais: os patronímicos (derivados dun nome persoal), os detoponímicos e os delexicais. Para este último contamos xa na lexicografía galega non só con variados dicionarios comerciais, senón tamén co *Diccionario de dicionarios* (DdD) e o *Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (TILG), utilísimas ferramentas creadas por Antón Santamarina no ILG, amais dos *corpora* históricos que despois mencionaremos, o dicionario da Real Academia Galega (DRAG), e o repertorio bibliográfico BILEGA. Para os nomes propios, a fonte máis útil é o *Diccionario dos nomes galegos* (DNG), que segue a ser unha referencia fiable para as etimoloxías e a historia dos nomes, ben que necesite unha posta ó día. Tamén están as interesantes achegas de Méndez Ferrín (2007) para nomes e apelidos, con intención divulgativa e rigor filolóxico a un tempo, e dúas obras de tipo diacrónico: un dicionario da antroponimia histórica, restrinxido ós séculos VIII-XIII², e o repertorio de Elixio Rivas (2001), que inclúe unha gran cantidade de información procedente de moi diversas fontes³.

1 O equipo está integrado por Ana Boullón, Luz Méndez, Gonzalo Navaza e Antón Palacio. O convenio ILG-RAG permitiu contar con persoal en formación (Gonzalo Hermo González, 2011-2013, Eduardo Louredo Rodríguez, 2013, e Sandra Beis Silva, 2013-2015) para consolidar e aumentar as bases de datos antroponímicas e bibliográficas da Sección de Onomástica do ILG.

2 Boullón (1999): véxanse aí as recensións que o avalían.

3 Ten varias eivas que minguan a súa utilidade: aínda que inclúe atestacións históricas en case tódolos nomes, non sempre se identifica a procedencia deses datos; cómpre precaución perante as súas explicacións etimolóxicas, por veces confusas; finalmente, a ordenación do material fai difícil a consulta, posto que non é un repertorio alfabético, senón que está distribuído en 16 capítulos temáticos onde se mesclan criterios cronolóxicos, morfolóxicos e tipolóxicos, entre outros (“Onomástica prerromán” (sic), “Onomástica román”, “Onomástica romance”, “Patronímicos de xenitivo en -i”, “Apelidos de oficio”, “Fusión de nome e apelido”...), de forma que o usuario ten que indagar en cal deles se poderá achar a información que procura.

Carecemos dun dicionario específico da toponimia galega ou portuguesa (aínda que no noso territorio foron facéndose nos últimos anos moitos traballos parciais: véxase Boullón 2010), e o referente segue a ser, tanto para os nomes de lugar coma para os nomes propios e apelidos, o *Diccionario Onomástico Etimológico* de J. P. Machado (DOELP). Con todo, a pesar de ofrecer moitas informacións útiles, esta obra non constitúe un modelo lexicográfico para os nosos propósitos, por varias razóns. En primeiro lugar, pola propia escolla das entradas. Hai unha grande heteroxeneidade de contidos: nomes curiosos que chaman a atención do autor (“*Dorian Gray* m.: *Dorian Gray* Caldas, pintor, escultor e ceramista bras.”), apelidos (tamén estranxeiros: “*Bustorff*, apel. Debe ser adaptación de *Buxtorf*, apel. de dois filólogos suíços, pai e filho, ambos *Johannes* de seu nome (1564-1629...), ambos hebraizantes”), topónimos, exónimos (“*Aachen*, top. Ver *Aix-la-Chapelle* e *Aquisgrano*”), xentilicios (“*Ababás*, etn. Indígenas que habitavam regiões nos limites do estado do Mato Grosso...”), astrónimos, alcuñas, mitónimos (*Antígone*), acrónimos (“*P.E.N.* Cadeia de associações internacionais...”), e outras varias. Non se recoñecen uns criterios claros para a escolla, xa que, como o autor indica, dependeu de fontes dispares (prensa, guía telefónica, fontes medievais, literatura...) que explican “erros, lapsos, desequilíbrios, ausências, etc.” (DOELP I, p. 7). Isto motiva tamén que unha parte cuantitativamente importante do dicionario estea formado por elementos alleos á onomástica propiamente portuguesa, ou por nomes xa desaparecidos ou só casualmente presentes nos textos portugueses:

Aada, m., para a qual só conheço uma abonação, de 1016 (*Dipl.*, p. 143). [...]

Lazeraque, m. Estadista marroquino do séc. xv. [...] Ao mesmo radical debe pertencer o nome de “aquele famoso moro Muzaraque”, mencionado por Cervantes en *Quijote*.

Tamén é heterodoxa a maneira de tratar a etimoloxía: ofrece a etimoloxía remota dos topónimos e dos nomes propios, pero non do léxico común (quizais por remitir implicitamente ó seu outro dicionario etimolóxico, o DELP), o que obriga a utilizar material alternativo para completar información.

Pero o que máis nos toca é o tratamento do material galego. Na introdución aclara: “Quanto aos topónimos, incluo os portugueses, alguns galegos com eles relacionados” (p. 8), o cal é un tanto desconcertante, posto que a base patrimonial do galego e do portugués é a mesma, e non é casualidade que haxa “algúns” topónimos galegos relacionados cos portugueses, como sen dúbida Machado sa-

bía. Posiblemente a irregular inclusión dos topónimos galegos se deba tamén a heteroxeneidade das fontes. Ademais, no desenvolvemento das entradas nalgúns casos parece haber confusión entre a pertenza administrativa ó estado español e a realidade lingüística. Indico a seguir algunhas mostras, con comentarios meus entre parénteses cadradas ([]).

Bouzada, *apel.* (Do *apel. esp. Bouzada*, de orixe toponímica (Galiza: Pontevedra).

Figueredo, *apel.* (*Tel.*). Do *apel. esp. Figueredo* (cp. *Figueiredo*), de orixe toponímica (Corunha). [O topónimo galego é *Figueiredo* ou *O Figueiredo* (Co₁, Lu₁, Ou₁₀, Po₁)]

Seoane, *apel.* (*Tel.*), de orixe esp., mais precisamente da Galiza (*La Voz de Galicia* de 14-IX-1980...), onde está bem representado como top., de que resultou (muito frequente na Galiza). De *São Joane*? [Non hai dúbida: como xa Piel publicara en 1950 e demostra a documentación medieval, o moi frecuente topónimo *Seoane* (case 50 lugares en Galicia) ten a súa orixe en SAN IOHANNE].

Por outro lado, no que respecta á toponimia galega, non debeu manexar ningún nomenclátor de Galicia, porque cita formas espurias:

Arroteia¹ *top.* muito frequente, tal como na Galiza. Do s.f. *arroteia*. [En Galicia, 16 lugares *A Arrotea* nas provincias de Ourense e Pontevedra; o iode antihiático portugués nesa posición non ocorre regularmente en galego].

E o descoñecemento no nomenclátor galego lévao a ignorar topónimos galegos que tamén poden ser orixe dos apelidos:

Cagigal, *apel.* (*Tel.*). Do *apel. esp. Gagigal* [sic.], este de orixe toponímica, em Oviedo. [En Galicia hai varios lugares *Caxigal* ou *O Caxigal*, un na Coruña e catro en Lugo].

Tampouco fai referencia á castelanización, quizais por non considerar que os apelidos procedentes de topónimos galegos que hoxe presentan <j>/<g+e,i> ou <y>+vogal reflecten os fonemas casteláns |x| (fricativo velar xorda) e |j| (fricativo palatal sonoro)⁴, respectivamente, posto que a tradición medieval quedou trunca a partir do século XVI e os topónimos e apelidos experimentaron tódalas

⁴ Esta consoante pode presentar como variante a oclusiva palatal sonora, [j], mentres que neses contextos o galego estándar, coma o portugués, presenta unha semivogal palatal, [j]. Véxase Regueira (2010: 15).

oscilacións propias da ortografía castelá (como explica Navaza 2012). Ademais, o sistema gráfico do portugués, no que se refire ás sibilantes, non se axeita ás características fonéticas do galego, polo que a grafía moderna en moitos casos non coincide. Velaquí algúns exemplos.

Barja² *Apel. (Tel.)*. Do esp. *Barja*, de orixe toponímica (Lugo, Orense, Pontevedra); menos provábel de *Barja*¹. [O topónimo *Barxa*, moi frecuente en Galicia, é unha evolución diverxente de *Barcia*, de orixe prerromana, igual có correspondente portugués *Barja*].

Feijó², *apel. (Tel., que tamén regista a var. Feijoo)*. De *Feijó*¹ [top. port.]. Non parece de admitir a por veces invocada orixe galega, onde tal forma non se atesta (só há *Fijó* na Corunha), ao contrario, e como se verifica, está bem representado na toponimia portuguesa. [En Galicia hai 6.763 ocorrencias da forma anómala *Feijoo*, que non é topónimo pero si se atesta na documentación histórica desde a Idade Media como alcume, e desde época moderna tamén como *Feixoo* (véxase un estudo deste apelido en Navaza 2012: 183)].

Nóia, *apel. ...* Do esp. *Noya*, de orixe toponímica (Corunha). [A forma estándar é *Noia*].

Cochim¹, *top. ...*; na Galiza, *Cochin* (Lugo). De *cocho*? De *cochim* = *coxim* s.m. [Se en gal. se grafía con <ch>, non pode corresponder a [ʃ], senón á africada [tʃ]].

En fin, estas opcións metodolóxicas aumentan en gran medida o número de páxinas do dicionario (pola heteroxeneidade das fontes e pola inclusión masiva de formas alleas) e reducen a utilidade da obra (pola súa dependencia do dicionario léxico etimolóxico e o limitado coñecemento das formas galegas). Hai que recoñecer tamén os seus aspectos positivos: a citación sistemática de documentacións históricas e a prudencia nas explicacións etimolóxicas, posto que expresa as súas dúbidas e recoñece honestamente as dificultades que presentan moitas das formas onomásticas. Segue a ser, en todo caso, unha referencia inescusable á hora de estudar a onomástica galega e portuguesa.

2. O CORPUS

O punto de partida do DAG é o Censo de Poboación de Galicia do ano 2001, proporcionado polo Instituto Nacional de Estatística español (INE) á Real Academia Galega e que, tras un convenio co Instituto da Lingua Galega, serviu para

confeccionar a ferramenta *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG)⁵, onde se visualiza a distribución dos apelidos de Galicia nos concellos, en datos proporcionais e absolutos, mediante distinta densidade de cores, e en relación a cada concello ou a toda a poboación de Galicia. A partir dese corpus sumáronse os apelidos que estaban en primeira e segunda posición, depuráronse os erros evidentes⁶ e creáronse entradas para representar aqueles apelidos agochados nos seus homógrafos por non incluír acentos a base de datos do INE (do tipo *Pazo / Pazó, Bouzos / Bouzós, Casas / Casás, Abella / Abellá*). Estas operacións posibilitan ter constancia da importancia cuantitativa de cada forma e establecer unha relación ordenada dos apelidos por frecuencias. Como resultado, obtense unha táboa de máis de 48.600 formas distintas, con moita disparidade no número de ocorrencias por apelido: o máis frecuente, Rodríguez, ten case 237.000 e, polo outro extremo, hai máis de 21.100 formas cun único portador. Estes poden ser apelidos estranxeiros, variantes minoritarias de apelidos máis frecuentes, posibles erros tipográficos, estandarizacións modernas (*Arxibai, Chaián, Eio, Faia, Costoia...*) ou, en fin, apelidos en perigo de extinción (como *Láncara, Sanfins, Miñor, Santradán, Becerreá, Noalla, Manselle, Lidor*, etc.).

O primeiro criterio para a selección de entradas no DAG é o cuantitativo. Preténdese escoller un número asumible de formas representativo dunha parte importante da poboación. Así, da táboa resultante seleccionáronse os apelidos con máis de 30 ocorrencias, o que comporta unhas 5.800 formas, que inclúen aproximadamente o 97% da poboación. A estas engádense variantes flexionais, ortográficas ou morfolóxicas da palabra que conforma o lema (aínda que teñan menos de 30 ocorrencias, o límite estipulado). Desta forma chegouse, polo momento, a preto de 6.700 entradas.

O outro criterio de inclusión fórmalo o propio nome do dicionario: dos apelidos *galegos*. Antes de tratar con máis detemento este criterio lingüístico, semella oportuno estimar a proporción de cada un dos compoñentes lingüísticos do conxunto do corpus.

5 Dirixido por Xulio Sousa e Ana Boullón. A aplicación, exposta ó público co gallo do centenario da Academia, en 2006, foi revisada e mellorada no ILG en 2011 (<http://ilg.usc.es/cag/>). En diante, o número de ocorrencias dos apelidos corresponde á base de datos completa, diferente á que está dispoñible na web, xa que, por mor da confidencialidade dos datos persoais, esta non ofrece información de apelidos que presenten menos de 5 formas en cada concello.

6 Máis detalle en Boullón (2017a: 45-6).

Gráfico 1: Distribución lingüística das variantes dos apelidos en Galicia

A porcentaxe máis grande corresponde, como é esperable, ós apelidos galegos (case a metade). Levan esta etiqueta as formas distintivas galegas ou que proceden claramente de topónimos galegos⁷. En “común” sitúanse os apelidos galegos indistinguibles formalmente dos correspondentes españois ou doutros romances peninsu-

⁷ En orde decrecente de incidencia demográfica: *Vázquez, Castro, Varela, Piñeiro, Pereira, Méndez, Barreiro, Estévez, Paz, Souto, Ferreiro...*

lares⁸. Os híbridos son formas galegas con interferencias castelanizantes⁹. Se sumamos estes tres grupos, os apelidos orixinarios de Galicia supoñen un 70% do total.

O seguinte grupo máis numeroso é o dos españois, que representa un 19%, unha cifra moi alta se a comparamos coa das outras linguas faladas na Península (catalán, vasco, asturiano e portugués¹⁰), que oscilan entre o 4% e o 1% e que en conxunto nin chegan á metade daqueles. A desproporción non vén dada por unha onda de migración de casteláns, senón da castelanización da onomástica galega nos textos escritos que ocorreu desde o século XVI e que provocou, por un lado, a existencia desas formas híbridas das que falabamos antes e, por outro, a tradución de certas formas máis ou menos transparentes, tanto propiamente antroponímicas (*Martínez* por *Martís*, *Alonso* por *Afonso*, *Lourenzo* por *Lourenzo*, *Cid* por *Cide*) como detoponímicas ou delexicais (*Otero*, *Romero*, *Villar*, *Prieto*, *Soto* por *Outeiro*, *Romeu*, *Vilar*, *Preto* e *Soto*, respectivamente). É por iso que é obrigado incluír tamén esas formas castelás no dicionario, dado que proceden na súa meirande parte de formas galegas orixinarias.

A última das etiquetas, “outros”, refírese a un grupo heteroxéneo doutras linguas¹¹ que ten escasa incidencia cuantitativa (un 3%).

Estoutro gráfico mostra a incidencia na poboación das formas que viamos antes. Nel aumenta a proporción dos apelidos “comúns”, por teren un número moito máis grande de portadores; por exemplo, sono os dez máis frecuentes coa excepción de *Vázquez* (galego, no 8º posto). Pola contra, diminúe o peso dos distintivamente galegos, dos híbridos e dos españois, o que indica que teñen menor número de ocorrencias por forma. O grupo dos foráneos (“outros”) queda na mesma porcentaxe, mentres que os hispánicos non casteláns non chegan ó 1%. Nesta perspectiva, os apelidos galegos en conxunto (sumando os comúns e os híbridos) supoñen un 84% do total.

8 Caso en que están moitos dos apelidos patronímicos, que son os máis frecuentes (*Rodríguez*, *Fernández*, *González*, *López*...); outros lexicais (*Calvo*, *Pardo*, *Rico*...) ou detoponímicos delexicais (*Lago*, *Ramos*, *Torres*...).

9 Os máis frecuentes: *Feijoo*, *Araújo*, *Seijas*, *Lage*, *Figuerola*, *Noya*, *Teijeiro*, *Seijo*, *Sotelo*, *Sanjurjo*.

10 Evidentemente, só se poden discriminar os especificamente portugueses que mostren sinais distintivos, ben gráficos e/ou fonéticos (*Carvalho*, *Passos*, *dos Anjos*, *Correia*, *Cunha*, *Magalhaes*, *Pinheiro*, *Nascimento*), ben morfolóxicos, tales como a terminación dos patronímicos en *-es* (*Rodrigues*, *Fernandes*, *Gomes*), ou outras formas diferenciadas, como evolucións diverxentes ou detoponímicos portugueses (*Pires*, *Gonçalves*, *Simoes*, *Aires*, *Tavares*, *Bento*, *Tiago*, etc.).

11 Árabes (*Ahmed*, *Fathallah*), alemáns (*Mayer*, *Mier*, *Willisch*), franceses (*Dubert*, *Duval*, *Dequidt*), italianos (*Italiani*, *Aquino*, *Gambino*), ingleses (*Thomas*, *Smith*, *Fox*), chineses (*Chen*, *Lin*, *Yang*).

Gráfico 2: Distribución lingüística das ocorrencias dos apelidos en Galicia

3. MICROESTRUTURA

O deseño da microestrutura do dicionario é froito do estudo dos apelidos e da constatación da moi diversa casuística que poden presentar. En cada unha das entradas inclúese unha información constante, que se detalla a seguir.

1. **Forma(s)**: tódalas variantes (flexivas –masculino, feminino, singular, plural–, gráficas, fonéticas, morfolóxicas, presenza da preposición *de* e do artigo). Haberá, por tanto, entradas que estean compostas por un só lema, pero na maior parte dos casos constarán dun lema principal (marcado con corpo de letra máis grande) e de lemas secundarios. Estes últimos constituirán entradas remisivas para facilitar en todo momento a súa localización na principal. A ordenación é alfabética.

2. **Número de ocorrencias** no censo de 2001, coa suma de apelidos que van en primeira posición e en segunda posición (pero se é inferior a 10, indícase só “< 10” para preservar a confidencialidade). Por iso esta cifra non sempre equivale ó número de portadores, xa que pode haber persoas que teñan o mesmo apelido en primeira e segunda posición. O corpo de letra é máis pequeno có resto da entrada.

Anta 822. PL.: **Antas** 274, **Antes** 49. OUTROS: **Danta** 104. PL.: **Dantas** 194, **Dantes** 32.

Eiroa 1.562, **Eiró** 200. OUTROS: **Deiró** < 10.

Ameneiro 683, **Amieiro** 166, **Amoeiro** 66. PL.: **Ameneiros** 528.

3. **Tipoloxía**. Distínguese tres grupos principais: patronímico, toponímico e delexical¹². Os patronímicos son os que derivan de nomes de persoa, e neles o subgrupo máis importante é o dos que portan o sufixo *-ez*.

Vázquez 101.807, **Vásquez** 99. **Vasques** (port.) 10. **Velázquez** (cast.) 256, **Velásquez** (cast.) 91, **Blázquez** (cast.) 323. Patronímico con sufixo *-ez*, formado a partir do nome persoal prerromano *Vasco* ...

García 158.879. Patronímico. Do nome persoal *García* [...].

Nos toponímicos indícase o lugar (ou lugares) de que procede, con referencia á parroquia, concello e provincia correspondente, sempre que é posible localizalo.

Goiriz 153, **Gorís** 275. Toponímico: *Goiriz* (lugar e parroquia en Vilalba, Lu) e *Gorís* (Lamela, Silleda, Po).

¹² Para máis detalle sobre as características e a importancia de cada grupo no corpus, véxase Boullón (2007 e 2012a).

Folgo 244. FEM.: **Folgosa** 18. Toponímico: *Folgo* (Co₈, Lu₄, Ou₆, Po₂); *Folgosa* e *A Folgosa* (Co₁, Lu₃, Ou₁).

Leirachá 155. Toponímico: *A Leira Chá* (Mera de Arriba, Ortigueira, Co).

En canto ós delexicais, distinguimos entre sobrenomes (*Branco, Rei, Calvo, Pardo, Garrido, Vello, Crespo*), sobrenomes profesionais (*Ferreiro, Mariño, Peleteiro / Cabaleiro, Fidalgo, Alcalde*) e xentilicios (*Franco, Galego, Castelao, Navarro, Carballés*).

4. Etimoloxía. En tódolos casos se ofrece non só a etimoloxía directa, senón que tamén se procura indagar sobre a etimoloxía remota, isto é, a orixe do topónimo, do nome persoal ou do lexema común, e tamén sobre a motivación do sobrenome. A ausencia de referentes semánticos, en moitos casos, fai a pescuda moito máis complexa que para o léxico común. Hanks / Coates / McClure (2012) estiman nuns 20.000 apelidos os británicos que non se deron explicado convincentemente, malia a longa tradición de estudos onomásticos nese dominio. Indicarei algúns exemplos do variado tipo de dificultades que se presentan (outros no traballo de Luz Méndez, neste volume).

En primeiro lugar, dada a alta proporción de apelidos detoponímicos, máis do 70%¹³, houbo que indagar a orixe dunha estimable cantidade de topónimos pouco estudados e para os que ofrecemos unha hipótese¹⁴. Entre eles hai nomes que hoxe non se recollen no nomenclátor galego porque desapareceron, pero dos que temos constancia pola documentación histórica ou precisamente polos apelidos que xeraron¹⁵. Outros apelidos presentan variantes con respecto ó topónimo moderno, mediante a conservación de formas arcaicas (*Barxiela* - mod. *Barxela*, *Ouréns* - mod. *Ourense*, *Sabel* - mod. *Xabel*, *Sías* - mod. *Ciés*), diversas alteracións do vocalismo átono e/ou no consonantismo (*Crestelo* < *Castrelo*, *Croas* < *Coroas*, *Docío* < *Ducío*, *Esmerode* < *Esmorode*, *Exea* < (*Santa*) *Ouxea*, *Fírvida* > *Fírveda*, *Gadín* < *Agadín*, *Mouce* < *Mouzo*, *Siaba* < *Seavia*), a introdución dunha termi-

13 Estimación feita a partir da clasificación dos 2.000 apelidos máis frecuentes, o que significa o 90% da poboación: véxase Boullón (2012a: 184-5).

14 Algúns exemplos: *Bamio*, *Beres*, *Couñago*, *Estraviz*, *Valeixe*, *Basanta*, *Balixe*, *Bodenlle*, *Carramal*, *Eirín*, *Fornís*, *Gasamáns*, *Mourazos*, *Primoi*, *Xordedo*.

15 Como *Agrasar*, *Aguín*, *Cacheda*, *Carou*, *Cartoi*, *Crestar*, *Engroba*, *Enxamio*, *Godai*, *Guillín*, *Morandeira*, *Nantón*, *Omil*, *Portabales*, *Rabuñal*, *Recamán*, *Senlle*, *Mirazo*, *Tumbeiro*.

nación *-o* para adecuar o apelido ó sexo do portador (*Caxuso* < *Caxusa*, *Balaio* < *Balai*, *Chento* < *Chente*), etc.

Os apelidos delexicais tamén poden mostrar reliquias de voces desaparecidas (*Baluga* < lat. BALLUCA ‘bóla de manteiga’, vid. Boullón 2012b: 159-161), sobrenomes de motivación inexplicada (*Goberna*, *Zapata*, *Garrote*), outros que parecen ter relación cunha base léxica coñecida pero de significado e motivación ignorada (*Babarro*, *Baúlo*, *Verdiñas*, *Salido*). Hai tamén apelidos que parecen procedentes dun nome persoal que ou non está atestado ou é controvertido (*Falque*, *Faraldo*, *Flórez*).

5. **Documentación histórica e distribución xeográfica**, informacións fundamentais, necesariamente complementarias, para a historia dos apelidos, como se ten comprobado noutros proxectos lexicográficos semellantes: “Medieval evidence must be matched evidence of continuity over time, and both must be studied in the context of geographical distribution” (Hanks / Coates / Macclure 2012). Tratarémolas adiante con máis pormenor.

6. Outros datos de interese para a historia do apelido, que só son requiridos nalgúns casos: grafías non etimolóxicas, frecuencia (só os que están entre os 200 primeiros), noticias xenealóxicas ou históricas, movementos de poboación ou repoboación, presenza na emigración...

3.1. Escolla do lema

Como se indicou antes, decidimos incluír máis dunha forma como lema, para evitar duplicación da mesma información etimolóxica ou demasiadas remisións. Cómpre, logo, xustificar a escolla do lema principal. En todo caso, a entrada principal sempre será unha forma galega á que remitirán as demais, tal como as seguintes, que son os 30 apelidos máis frecuentes:

Rodríguez, Fernández, González, López, Pérez, Vázquez, Álvarez, Gómez, Castro, Díaz, Sánchez, Varela, Domínguez, Suárez, Piñeiro, Pereira, Vidal, Méndez, Barreiro, Estévez, Lago, Santos, Souto, Ferreiro, Pena, Vila, Arias, Silva, Freire, Conde

3.1.1. O criterio lingüístico

Non hai dúbida en cualificar como “galego” ós apelidos xerados en Galicia con morfoloxía galega. Pero que facer cos que proceden de fóra? En realidade, tódolos nomes e apelidos de Galicia son posteriores á romanización; quérese dicir, non hai rastros actualmente da antroponimia indíxena anterior¹⁶. Daquela, o principal criterio é o lingüístico (coma o aplicado usualmente para delimitar a literatura galega). Amais dos orixinarios de Galicia, incluíranse a maiores como lemas principais aqueles que teñen antigüidade demostrada no corpus, número de ocorrencias relevante e adaptación á fonética e á morfoloxía galega.

Na táboa 1 incluímos apelidos que cumpren estes criterios¹⁷. Os procedentes de nomes persoais poden ser de orixe castelá, como *Muñoz* ou *Vélez* (dos máis antigos)¹⁸, *Guzmán*; vascos (*Ximénez*, *Ortiz*, *Anaia*, *Ximeno*); do árabe (*Cide*); pero os máis frecuentes son de orixe ultrapirenaica¹⁹, que chegaron sobre todo polo Camiño de Santiago: *Roxel*, *Beltrán*, *Henríquez*, *Durán*, *Morán*, *Galván*, *Xil*, *Guillén*..., tamén de orixe literaria (*Rolán*, *Tristán*). Outro grande grupo corresponde ós detoponímicos, a partir de topónimos maiores: *Gama*, *Tavares* (portugueses), *Covián*, *Illanes* –forma antiga de *Llanes*–, *Hevia* (asturianos), *Mendoza*, *Orozco*, *Zúñiga* (vascos), *Barreda*, *Benavente*, *Mena*, *Alcántara*... (españóis).

16 Na Alta Idade Media conservábanse algúns, de tipo indoeuropeo (*Cadavo*, *Tancinus*, *Tritabo*, *Turacia*, *Turantius*...), pero acabaron desaparecendo. Os nomes prerromanos máis frecuentes son tamén de importación: *García*, *Guterre*, *Urraca*, *Velascus*, *Didacus*, *Arias*... (véxase Boullón Agrelo 1999: 84-86). Non son considerados foráneos por achárense desde os primeiros tempos do idioma e totalmente adaptados á fonética ou morfoloxía dos restantes apelidos galegos. Nas mesmas circunstancias están os numerosísimos apelidos detoponímicos de orixe xermánica (véxase Boullón 2017b).

17 Non incluíno os delexicais, porque non creo que se poidan considerar como foráneos os apelidos de préstamos léxicos tan antigos no idioma usados como alcumes tamén moi pronto: *Fanego* no séc. x, *Mezquita* no XII, *Alcalde*, *Acea*, *Aldea* no XV (árabes), *Esquerdo* no XI (vasco), *Batalla*, *Marqués*, *Doncel* no XII, *Freire*, *Galán*, *Gallardo* no XIII, *Galante*, *Deán*, *Mariscal*, *Buxía* no XV (franceses ou provenzais); algúns destes alcumes medievais só sobreviviron nos apelidos: *Garzón*, *Merchán*, *Chantreiro*. En caso semellante estarían os xentilicios de fóra de Galicia: *Franco* (s. x), *Alemán* (XII), *Esturao*, *Portugués*, *Gascón*, *Bretón*, *Navarro*, *Lombardo* (XIII), *Francés* (XIV), *Sevillano*, *Biscaíño* (XV).

18 *Muñoz* é escaso na documentación galega e porta un sufixo patronímico estraño á formación usual (tónico e coa vogal *o*, fronte ó habitual *-ez*, átono). *Vélez*, procedente de *Vela*, conserva o *l*- por instalarse en Galicia cando xa no rexían a lei fonética da caída do *l*-, traído por unha familia aristocrática procedente de Áraba.

19 Case sempre é difícil xebra lingüisticamente os franceses dos provenzais e en ocasións dos cataláns, por iso van no mesmo grupo.

Algúns deles mesmo experimentaron modificacións para adaptalos á fonotáctica do galego, como *Cadórnilga*, liñaxe asentada en Ourense no séc. XIV que resulta da adaptación do topónimo cántabro *Cabuérniga*. Ou *Oubel*, procedente en última instancia do topónimo navarro *Ubel* e atestado na documentación galega desde principios do séc. XV. Ou, aínda, *Caderno*, do topónimo leonés *Cadierno*, hoxe desaparecido. Tamén consideramos algúns apelidos que entraron máis tardiamente pero hoxe soamente se localizan en Galicia: así *Guinarte* (s. XVII), adaptación do catalán *Guinart*, ou *Bescansa*, dunha localidade hoxe desaparecida preto de Jaca (Zaragoza), que na actualidade se encontra maioritariamente na provincia da Coruña; ou *Trinquete*, apelido exclusivo de Galicia que se atesta desde o XVIII e que procede do fr. *triquet* (segundo o DCECH s.v. *estrique*). Incluimos a seguir un cadro con estas entradas foráneas ata o séc. XV.

Táboa 1: Apelidos foráneos introducidos na Idade Media

	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
Fr., prov., cat.			<i>Roxel, Henríquez, Beltrán, Rolán</i>	<i>Durán, Morán, Galván, Xil, Guillén, Xiráldez, Alberte, Bernáldez, Bruno, Tristán</i>	<i>Charlón, Faraldo</i>	
Port.				<i>Gama</i>	<i>Tavares</i>	
Ast.-leon.					<i>Polo</i>	<i>Covián, Astorga, Illanes, Hevia</i>
Cast.	<i>Muñoz, Vélez</i>		<i>Barreda, Benavente, Mena</i>	<i>Alcántara</i>	<i>Cadórnilga, Reinoso, Soria, Córdoba, Tobar, Guzmán, Burgos</i>	<i>Sevilla, Sandoval, Aragón, Salazar, Navas</i>
Árabe	<i>Cide</i>					
Vasco		<i>Ximénez</i>		<i>Ortiz, Anaia</i>	<i>Mendoza, Ximeno</i>	<i>Oubel, Orozco, Zúñiga</i>

Fóra destes recóllense moitos outros apelidos foráneos presentes no censo (sempre que teñan máis de 30 ocorrencias) que constitúen entradas remisivas

con respecto á principal. En total, as formas galegas representan máis do 85% do total das entradas.

3.1.2. *Variantes flexivas*

Dentro da variabilidade existente, a forma escollida para o lema é a estándar, cos criterios lexicográficos usuais, isto é, dáselle preferencia ó masculino e singular. De todas formas, esta regra xeral ten as súas excepcións, segundo sexa a forma primaria, orixinal, e a secundaria. Por exemplo, a partir do apelido detoponímico *Lustres* formouse un singular *Lustre*, minoritario (13 ocorrencias fronte ás 681 da orixinal), que, conforme a isto, será lema secundario. O mesmo ocorre se o apelido principal é feminino e a forma masculina se crea posteriormente para concordar co sexo do portador: é o que pasa con *Madaleno*, a partir de *Madalena*, en parte designando ós confrades da antiga confraría da Madalena, que nalgúns lugares, como en Cangas, existiu desde o séc. XVI. Ou se o detoponímico feminino é moito máis frecuente có masculino (*Pedrosa* / *Pedroso*).

Como a motivación é determinante á hora de decidir a tipoloxía do apelido, nalgúns ocasións a variante flexional conforma entrada diferente. Así, *Ferreira*, de orixe toponímica, é entrada independente de *Ferreiro*, sobrenome profesional. O mesmo ocorre co singular e o plural: son entradas diferentes *Panadeiro* (profesional) e *Barragán* (sobrenome) de *Panadeiros* e *Barragáns*, respectivamente (detoponímicos).

3.1.3. *As entradas remisivas*

Hai unha variada casuística neste tipo de entradas:

- Equivalentes en linguas distintas do galego (*Romantí* vid. *Romeu*, *Soares* vid. *Suárez*, *Llamas* vid. *Lamas*). Entre elas, as formas castelanizadas ou castelás (como xa comentamos, é imposible distinguir as procedentes da castelanización de formas orixinarias galegas, que son a maioría, das de estirpes oriúndas de territorio lingüístico castelán): *Alonso* vid. *Afonso*, *Otero* vid. *Outeiro*, *Romero* vid. *Romeu*.
- Variantes flexivas, moi frecuentes en apelidos detoponímicos (*Figueiras* vid. *Figueira*, *Abeleda* vid. *Abeledo*, etc.).

- Variantes gráficas: as máis frecuentes son a presenza de *h* non etimolóxico, a confusión *b/v*, o uso de *y* como semivogal. Algúns exemplos: *Hermida* vid. *Ermida*, *Bal* vid. *Val*, *Rey* vid. *Rei*, *Asorey* vid. *Asorei*.
- Variantes fonéticas: por alteracións do vocalismo átono, asimilacións e disimilacións tanto vocálicas como consonánticas, crases vocálicas de arcaísmos, presenza de nasais implosivas (etimolóxicas ou non) e outras: *Abilleira* vid. *Abelleira*, *Abidueira* vid. *Bidueiro*, *Sorey* vid. *Asorei*, *Carmoea* vid. *Carmuega*, *Cerdido* vid. *Cercido*, *Camaño* vid. *Caamaño*, *Candendo* vid. *Candedo*, *Cons-tenla* vid. *Costela*.
- Variantes dialectais, que tanto poden ser fonéticas (seseo), como morfolóxicas (terminacións *-án/-ao*, *-edo/-ido*²⁰ plural *ais/-ás* e outras. Exemplos: *Escarís* vid. *Escariz*, *Laseiras* vid. *Laceiras* (der. de *lazo* ‘xeo’), *Chao* vid. *Chan*, *Sobrido* vid. *Sobredo*, *Navaís* / *Navás* vid. *Nabal*.
- Presenza da contracción da preposición co artigo, unida ou non graficamente co apelido. Ás veces tamén pode aparecer soldado o artigo. Exemplos: *da Cuña* / *Dacuña* / *Acuña* vid. *Cuña*, *do Rego* / *Dorrego* / *Orrego* vid. *Rego*, *Dovao* / *Dobao* vid. *Vao*.

En todos estes casos a preferencia no lema é para a forma que coincide co estándar gráfico, fonético e morfolóxico (NOMIG), ou coa forma estándar do topónimo correspondente (NG), independentemente do número de ocorrencias do apelido. Se entre as variantes dos apelidos non se rexistra a forma dialectal considerada estándar, a que se escolle para lema principal é a máis frecuente (*Cao*, *Esturao*, *Cidrás*), sempre que non resulte da interferencia do castelán.

3.2. A documentación histórica

O papel da documentación histórica é fundamental para establecer a antigüidade do apelido e trazar a súa historia. Non pretendemos ofrecer un percorrido xenealóxico, posto que o noso interese é fundamentalmente lingüístico. Para iso, cítase a data da primeira documentación máis antiga e reproducése a primeira en roman-

²⁰ En fitónimos colectivos, tipo *Carballido* / *Carballedo*. Víñanse considerando como variantes fonéticas, aínda que Rosario Álvarez (2002) pensa que son dous sufixos diferentes.

ce, como mínimo. Esta información é importante para a clarificación etimolóxica ou a motivación. Por exemplo, o apelido *Amboade*, do topónimo homónimo (en Vilar de Ortelles, Pantón, Lu), podería remitir ó nome de posesor *Ambulatus*, de inspiración mística cristiá, participio de *ambulare* ‘andar’, no sentido de ‘o que andou moito’, ‘o peregrino’. Pero o topónimo, repetido tres veces en Galicia, rexístrase como *villa Evolati* a.841, *Envoad* a.1222 e *Envoadi*, que remiten ao nome *Envolatus*, relativamente frecuente desde o séc. ix. Parece, por tanto, que debemos darlle preferencia o nome *Involatus*, tamén místico, participio de *involare* ‘voar’, no sentido de ‘o que voou’, ‘o que foi arrebatado (pola fe)’, contrariamente ó que aparentaba a forma actual do topónimo (vid. Piel 1975: 48-9).

Por outro lado, a presenza da preposición *de* nas cadeas onomásticas precedendo ó sobrenome nos textos históricos permite aproximarnos á motivación do apelido. Así, *Alfaia*, na voz común procede do ár. **al-hāiā* ‘obxecto necesario’, ‘moble’, ‘utensilio’, ‘xoia’; amais de ‘xoia’, a acepción moderna, significou en galego ‘peza de enxoval doméstico, como unha colcha, un moble...’. Aínda que parece un sobrenome, que podería interpretarse como profesional (‘que fai ou vende alfaías’, ou redución de *alfaiate* ‘xastre’), a maior parte das documentacións históricas, ó viren coa preposición *de*, semellan indicar que foi topónimo (hoxe non rexistrado no NG):

Pedro Alfaya de Riba a.1257 Docs-1260, *Martín Paez dito d’Alfaya* a.1278, *Johán d’Alfaya* a.1281 CDOseira, *Fabián de Alfaya*, vecino de Riofrío (Mondariz) a.1585, *Francisco de Alfaya* (Redondela) a.1647 ACS

As fontes para a pescuda histórica proceden, en primeiro lugar, da base de datos da Sección de Onomástica do ILG, que se empezou a recadar na última década do pasado século a partir da súa vinculación no proxecto PatRom. Está composta por nomes persoais con información cronolóxica, diatópica, de parentesco e de tratamento. A táboa medieval, que provén fundamentalmente de fontes de fiabilidade ecdótica, consta de preto de 48.000 rexistros, entre os séculos ix a xv; a táboa moderna, de máis de 22.000, entre os séculos xvi-xix, coa maior parte da información tirada do Catastro do Marqués de Ensenada (datado entre 1751 e 1757). A maiores, foi fundamental a consulta de *corpora* en liña, entre os cales os máis importantes foron o CODOLGA (*Corpus Documentale Latinum Gallae-ciae*), para os documentos altomedievais en latín, o TMILG (*Tesouro Medieval*

Informatizado da Lingua Galega)²¹, para os documentos medievais en galego, e, secundariamente, o Arquivo Histórico da Universidade de Santiago (AHUS), o Arquivo da Catedral de Santiago (ACS), o Arquivo do Reino de Galicia (ARG) e o Portal de Archivos Españoles (PARES).

Para a correcta interpretación dos datos históricos, debe terse en conta que a denominación “apelido” é anacrónica con respecto á realidade medieval, posto que hoxe é hereditario pero naquel momento o procedemento era patronímico e, por tanto, cambiante de xeración en xeración, como ben se ve nos seguintes casos:

Froila Guttierriz, fillo de *Guttier Osoriz* a.982 CDCelanova, *Enego Eriz*, fillo de *Ero Ciprianiz* a.1025(s.13) TSamos, *Petro Beremudiz* e *Roderico Beremudiz*, fillos de *Beremudo Gundisaluiz* a.1132(s.13) TLourenzá, *Menendus Gundisalvi*, fillo de *Gundisalvus Menendit* a.1143 TCaaveiro, *Guillelma Fernández*, filla de *Ffernarn Núñez de San Cibrão* a.1257 Doc-1260, *Nuno Fernández*, fillo de *Fernán da Cela* a.1286 DocAsadur.

Así pois, é obvio que a información histórica medieval non pode referirse ás familias modernas²². En todo caso, o elenco de fontes permitiu establecer a grande antigüidade dos actuais apelidos galegos (véxase a táboa 2). Os patronímicos, que adoitan coincidir cos actualmente máis frecuentes, documentámoslos nos textos notariais desde o séc. x, naturalmente coa súa forma latina ou latinizada, e coas variantes correspondentes ás fórmulas patronímicas da época²³.

A cantidade de documentación histórica dispoñible permitiu atestar máis da metade dos apelidos modernos desde a Idade Media, como se ve no gráfico 3. A maior parte dos non documentados antes do séc. xx teñen poucas ocorrencias (*Alixo, Arboiro, Atadel, Chento, Eirei, Frecha, Paraños, Sabuz*) ou orixe en nomes persoais (*Aniceto, Crisóstomo, Crispín, David, Elvira, Epifanio, Fabián, Faustino, Hilario, Hipólito, Leonardo, Melchor, Rodrigo, Rosario, Serafín*); son probablemente de introdución recente, quizais da época de creación do Rexistro Civil (segunda metade do séc. xix).

21 Neste traballo só inclúo as referencias bibliográficas das fontes históricas citadas cando non están incluídas no CODOLGA ou no TMILG. Para os períodos posteriores, as encabezadas con CME refírense ó Catastro do Marqués de Ensenada.

22 Si cabe esa posibilidade a partir do momento en que o sobrenome, sexa en orixe patronímico, delexical ou detoponímico, comeza a ser hereditario, o que ocorre fundamentalmente a partir do séc. xvi, pero non se xeneraliza a toda a poboación ata o xix, coa creación do Rexistro Civil. Para detalles sobre a vitalidade do patronímico, véxase Aira González (2002).

23 Mediante xenitivo, sufixos *-ici, -iz, -izi, -it* e outros (véxase Boullón 1999).

Táboa 2: Exemplos dos apelidos máis antigos na documentación

IX	Patronímicos	<i>Méndez, Pérez, Ozores</i>
X	Patronímicos	<i>Afonso, Álvarez, Arias, Bermúdez, Díaz, Eanes, Estévez, Fernández, García, Gómez, González, López, Lourenzo, Martís, Míguez, Muñiz, Núñez, Ordóñez, Páez, Pérez, Ramírez, Rodríguez, Salvadores, Sánchez, Suárez, Télez, Vázquez, Vidal</i>
	Detoponímicos	<i>Barroso, Cancelada, Cesar, Froxán, Illán, Lama, Romariz</i>
	Delexicais	<i>Calvo, Corvo, Mouro, Oleiro, Pinto, Primo</i>
XI	Patronímicos	<i>Domínguez, Ximénez, Amigo, Cide, Elías, Fortes, Luz, Xeremías</i>
	Detoponímicos	<i>Alvarelllos, Ariz, Brandón, Campos, Cardoso, Covas, Coira, Covas, Eiriz, Maus, Riádigos, Sendón, Soilán</i>
	Delexicais	<i>Barragán, Esquerdo, Maza, Seco</i>
XII	Patronímicos	<i>Ares, Márquez, Biéitez, Henríquez, Pascual, Alvariño, André, Beltrán, Durán, Fagúndez</i>
	Detoponímicos	<i>Cendón, Araújo, Balteiro, Barreda, Bergondo, Boente, Brión, Cabanas, Cabreira, Caldelas, Calzada, Camba, Campelo, Cangas, Carnota, Castrillón, Cendón, Cerdeiras, Cimadevila, Cives, Cortiñas, Costal, Cota, Couto, Doniz, Estraviz, Fisteus, Vilas, Vilanova, Vilela</i>
	Delexicais	<i>Veloso, Maragoto, Galiña, Albo, Alemán, Amarelo, Barba, Batalla, Bodelo, Tiñoso, Bispo, Branco, Bravo, Bruno, Cabalo, Cañoto, Carbón, Cardo, Casado, Castelán, Codeso, Corzo, Cousido, Cuba, Doncel, Espada, Frade, Freire</i>
XIII	Patronímicos	<i>Ruíz, Vaz, Nicolao, Silvestre, Clemente, Mateu, Nicolao</i>
	Detoponímicos	<i>Bolaño, Brea, Celeiro, Cendal, Cercido, Cerdeira, Cernada, Cerqueiro, Cerrada, Chantada, Chapela, Cochón, Colado, Coia, Cores, Cornes, Corredoira, Courel, Couso, Ermida, Filgueira, Lagares, Lamela, Laxe, Leiro, Lema, Lemos, Mata, Medín, Meis, Mella, Montes, Moreira, Moure, Muíño, Nóvoa, Outón, Parada, Pastoriza, Pena, Pepín, Pereira, Piñol, Ulloa, Valeirón</i>
	Delexicais	<i>Coello, Coego, Colazo, Cordeiro, Cordo, Cortón, Corvacho, Curto, Delgado, Doce, Dourado, Escribán, Fariña, Farto, Ferreño, Fiúza, Fol, Gacio, Gaio, Graño, Guedella, Guerreiro, Infante, Leal, León, Mantega, Meleiro, Mouriño, Parceiro, Peón, Pequeno</i>

Gráfico 3: Primeiras documentacións históricas dos apelidos

Hai unha certa vinculación entre a tipoloxía dos apelidos e a antigüidade da súa documentación: como xa se dixo, os máis antigos son os antroponímicos e a partir do séc. xvi vanse habilitando unha grande cantidade de topónimos para a identificación persoal.

3.3. A información xeográfica

A información xeográfica revélase fundamental para determinar a orixe de moitos apelidos, sobre todo, pero non unicamente, os de orixe toponímica. Como xa dixo Eva Büchi (1998: 12-13), a distribución actual dun apelido pode ser máis decisiva para a historia da palabra cás súas atestacións históricas, dado o seu carácter exhaustivo; ademais, aínda que os antropónimos se desprazaron desde a Idade Media²⁴, viaxaron de maneira lóxica e intelixible historicamente: das montañas e das rexións menos fértiles cara a zonas urbanas, seguindo o movemento dos ríos e das vías de comunicación. Por iso, no censo de 2001, do que parten o CAG e o DAG, aínda se debuxan as rutas demográficas que seguiron os portadores dos apelidos, con moita claridade nos detoponímicos.

²⁴ En Galicia, só nos últimos decenios está a experimentar migracións internas de gran relevo cuantitativo, de cara ás cidades. A emigración histórica deuse desde as últimas décadas do séc. xix sobre todo a América (do centro e do sur); as máis recentes, de metade do séc. xx, foron cara a Europa.

Así, a descrición da localización dos apelidos tírase esencialmente da CAG e de xeito complementario dos datos fornecidos polo INE (INEapelidos), que ofrece o mapa correspondente ó primeiro apelido no estado español; finalmente, de *Forebears*²⁵, que amplía a información a todo o mundo, e que é moi útil para localizar determinados apelidos galegos na diáspora, algúns deles con máis ocorrencias fóra de Galicia²⁶ ou mesmo desaparecidos²⁷.

Nos apelidos detoponímicos indicamos os lugares dos que poden proceder, tal e como están recollidos no NG, distribuíndoos por provincias, que se citan abreviadamente (Lu, Co, Ou, Po). Tamén tentamos identificar o topónimo concreto que os orixinou, porque a miúdo son apelidos polixenéticos (como adoito os patronímicos e os delexicais); os monoxenéticos, procedentes dun *unicum*, son máis raros. Nese caso están os seguintes:

Ación, Cameselle / Camesella, Carballude, Cardama, Fornís, Gosenxe, Grille, Irimia, Isorna, Lendoiro, Limideiro, Liste, Lores, Meixido, Merelas, Nogareda, Outeda, Pampillón, Salaño, Santomil, Seaxe, Téo, Toba, Touriñán

Un exemplo de dispersión a partir dun *unicum* é *Grille*, que ten orixe posiblemente no nome feminino de orixe xermánica *Berildi* e, por tanto, variante de *Brille* (vid. Boullón 2017b: 40). Situado no concello de Mazaricos, amosa unha área compacta no cuadrante noroeste da provincia da Coruña, como se ve no mapa de embaixo.

Por outro lado, a conxunción da localización xeográfica dos apelidos modernos e a súa presenza na documentación histórica permite localizar apelidos desaparecidos (citados algúns deles na nota 13). É o que ocorre con *Omil*, que non se rexistra no NG, pero é microtopónimo na parroquia do Outeiro en Marín, está presente en nomes persoais desde o século xvi (vid. Rivas 1991: 596) e hoxe distribúese consistentemente na Península do Morrazo (véxase o mapa correspondente).

25 Os tres buscadores presentan problemas ortográficos: o do INE non mostra acentos (e por tanto, tampouco o CAG, que tira a súa información dos datos do INE), e *forebears*, ademais, é inconsistente cos grafemas inexistentes en inglés, como o <ñ> ou o <ç>.

26 Como *Maradona*, procedente dun lugar de Ribadeo: ten 36 ocorrencias en Galicia, pero ronda o milleiro na Arxentina e no Brasil, ten máis de 1.500 en Indonesia e outros centos noutros países. De *Guitar* (Lu), quedan moi poucos en Galicia pero hai case 2.000 en Brasil e outros centos por toda América. *Rivadeneira*, de *Riba de Neira*, Lu, ten 123 ocorrencias en Galicia e máis de 10.000 en Ecuador.

27 *Pradia* (Lu, Co), en EEUU e en Filipinas; *Ogas* (Co), na Arxentina, EEUU, Chile e Filipinas; *Olveda* (Lu), máis de mil portadores en México; *Ramiscal* (Co) en Filipinas.

Apellido *Grille* (967 ocorrencias)

Apellido *Omil* (530 ocorrencias)

Para os apelidos procedentes de diversas áreas é fundamental coñecer a distribución xeográfica dos portadores modernos. O apelido *Sanxiao* (maiormente castelanizado como *Sangiao* e *Sanjiao*) procede do culto ó santo homónimo (< lat. IULIANUS), extraordinariamente fértil no territorio galego xa desde finais da época romana. Hoxe é a advocación de 81 parroquias e constitúe o nome de 56 lugares, coas correspondentes variantes dialectais (*San Xián*, *San Xillao*, *San Xiá*, *San Xiao*). O mapa é aquí fundamental para ver de onde proceden os apelidos: as dúas áreas principais sinalan por unha parte á Estrada (Po), onde hai cadanseu lugar *San Xiao* nas parroquias de Guimarei e Arnois, que tamén teñen este santo por titular, e por outra a Guitiriz, onde o santo é a advocación das parroquias de Becín e Roca.

Apelido *Sanxiao* (*Sangiao* 585 oc. e *Sanjiao* 60 oc.)

A distribución xeográfica tamén permite obter datos relativos á castelanización dos apelidos. O apelido *Celeiro* (do lat. tardío CELLARIUM ‘despensa’, ‘almacéns de provisiones’ e ‘lugar para o gran’) pode proceder dalgún dos tres lugares existentes na provincia de Lugo (dous no concello de Viveiro e outro no de Sarria). A súa presenza no territorio móstranos a súa relación co lugar do concello

de Sarria: os portadores dirixíronse cara á comarca de Quiroga. Por outra parte, o apelido *Cillero*, aparentemente castelá, é en realidade a castelanización de *Celeiro*, lugar e parroquia do concello de Viveiro, un importante porto pesqueiro: *Cillero* non consta no nomenclátor español e esta era a forma con que este lugar figuraba nos documentos oficiais anteriores á democracia; ademais, os seus portadores están distribuídos sobre todo na Mariña lucense e na Terra Chá. Nos dous mapas vemos unha certa concentración dos dous apelidos na Terra Chá (sobre todo en Vilalba): os *Celeiro* desta área poden proceder do concello da Mariña, que zafaron da alteración castelanizante, ou ben do de Sarria, supoñendo unha ruta cara ó norte. Aquí si que se requiría unha pescuda xenealóxica (nos rexistros parroquiais) para dilucidalo.

Apelido *Celeiro* (422 oc.)

Apelido *Cillero* (353 oc.)

Finalmente, a consulta das outras ferramentas online permite ter constancia de apelidos que se difundiron na emigración e dos que hoxe en Galicia só queda constancia de formas castelanizadas. Por exemplo, *Gontade*, apelido procedente do topónimo homónimo, formado a partir dun nome persoal de orixe xermánica e presente en catro puntos de Galicia (Brión, Carballo, Cuntis e Vigo), só está presente no territorio galego como *Gontad*, pero a forma xenuína, *Gontade*, consérvase na Arxentina con 60 portadores. O apelido delexical *Colazo* (port. *Colaço* < lat. *COLLACTEUM*), que en Galicia só aparece como *Collazo*, ten na Arxentina máis de 3.000 portadores. O mesmo se pode dicir de *Rebolar*, en Chile (fronte a *Rebollar*), *Melide*, en Suíza (fronte a *Mellid* en Galicia), ou *Bustabade*, nos Estados Unidos (fronte a *Bustabad*), ou doutras variantes ortográficas máis etimolóxicas, como *Montalbo*, que ten máis de dez mil portadores en Filipinas (fronte a *Montalvo*), *Corvacho*, con centos en toda Suramérica (en Galicia *Corbacho*), ou *Valeirón* na República Dominicana (derivado de *val*, a grafía histórica, mentres que hoxe en Galicia só se atesta *Baleirón*). A presenza dalgunhas formas non castelanizadas en Brasil pódese explicar pola súa adecuación á grafía portuguesa, como *Vilamar* (fronte a *Villamar*), *Godoi* (fronte a *Godoy*) ou *Mandaio* (fronte a *Mandayo*).

4. A INTENCIÓN NORMALIZADORA: A RESTITUCIÓN E A MARCACIÓN

Dado que o destinatario do *Dicionario dos apelidos galegos* é o público en xeral, quérense conxugar os criterios cuantitativo e lingüístico coa vontade de estandarización, e por tanto un dos obxectivos é ofrecer ós usuarios a posibilidade de coñecer cales son esas formas estándares. Para a súa escolla contamos cos criterios propostos pola RAG (2016)²⁸, que ofrece unha relación dos máis frecuentes. Como norma xeral, tómasse como referencia o NG para os apelidos detoponímicos, o DRAG para os delexicais e o DNG para os deantroponímicos.

Agora ben, no corpus hai ocasións en que nos apelidos non se rexistran estas formas estándares, sobre todo no caso dos detoponímicos híbridos. Por tanto, aparecerán como lemas principais formas sen portadores no censo. No DAG, nestes momentos, as formas restituídas sen ocorrencia ningunha no censo de 2001 ascende case ó 8% (en termos absolutos, máis de 500). Actualmente a Lei de Rexistro Civil permite, cun sinxelo trámite, simplemente mediante a declaración de vontade do interesado, a regularización dos apelidos á lingua española correspondente (art. 53.1.4º da Lei 20/2011, do 21 de xullo, do Rexistro Civil):

... calquera inscrito pode solicitar a adecuación dos seus apelidos ás particularidades lingüísticas de calquera das linguas oficiais do estado español, en calquera momento, sen límite de tempo e sen que sexa preciso alegar ningunha causa ou xustificar o uso habitual dese nome ou apelidos nasúa vida cotiá (Dasi Dorelle 2017: 28).

Esta posibilidade legal ocasionou que nos últimos anos comecen a aparecer no corpus dos apelidos formas acordes coa ortografía e morfoloxía moderna²⁹. Así, puidemos constatar que algunhas delas xa están presentes no censo de 2011, tales coma as seguintes³⁰:

28 Para máis detalle, véxase Boullón 2009, 2017a, e para os casos de gheada e seseo, Luz Méndez, neste mesmo volume.

29 Malia certos atrancos da Dirección Xeral dos Rexistros e do Notariado: véxase o comentario da interpretación sobre algunhas das súas resolucións feito pola xurista Consuelo Castro Rei (2017), que parecen ser guiadas máis por criterios ideolóxicos ca técnicos.

30 A relación, evidentemente, non é exhaustiva. Só se citan apelidos exclusivamente galegos (con grafías específicas, coma o <x>, fronte ó portugués e o castelán, o <ñ> fronte o portugués, ou sen equivalente toponímico portugués).

Abeixón, Aboi, Agromaior, Aríns, Bocixa, Buxeiro, Coia, Colazo, Cotobade, Couxil, Faxardo, Goidás, Marei, Maxide, Melide, Oxea, Refoxos, Santa Mariña, Toxo, Vilarpombal, Vilasanta, Vixande, Xaneiro, Xardón, Xeixas, Xil, Xunqueira, Xusto

Por outro lado, incluímos marcas para indicar cando os apelidos non se consideran formas estándares. Como é sabido, é diferente o criterio da estandarización da onomástica có do léxico común, este último moito máis restritivo. Así, inclúense no DAG sen ningún tipo de marca as variantes dialectais, sexan morfolóxicas (*Louzao / Louzán, Montaos / Montáns, Casais / Casás, Quintáns / Quintás*), fonéticas (*Escarís / Escariz, Abeleira / Abelaira / Abraira, Vilasoa / Vilasô*), outros cambios no vocalismo ou no consonantismo (*Feás / Feáns, Sestaio / Sestai, Barxa / Barxe*) e arcaísmos (*Ouréns, Caamaño*). Daquela, as marcas ofrecidas para as formas non estándares só indican formas interferidas polo castelán e que experimentaron as vicisitudes históricas da súa ortografía.

(g.a.) grafía anómala

Indica variantes gráficas que non se adaptan ás normas modernas da lingua galega pero sen comportaren cambios fonéticos.

b/v

Vesada, Besada (g.a.) 2.362. Toponímico: *Vesada* e *A Vesada* (Co₁, Lu₁, Ou₁, Po₃), *Avesada* (Co₁, Lu₁), *As Avesadas* (Co₁). Do participio de *vesar* ‘arar’ < lat. *VERSARE* ‘revolver, darlle a volta (á terra)’.

Sebio 142, **Sevio** (g.a.) 17. Do nome persoal grecolatino EUSEBIUS.

Baamonde 1.210, **Bahamonde** (g.a.) 896, **Bamonde** 31, **Vaamonde** (g.a.) 1.617, **Vahamonde** (g.a.) 28. Toponímico: *Baamonde* (Co₂, Lu₂, Po₁), do xenitivo do nome de orixe xermánica *Badamundus*. Composto polo gót. **badu* ‘loita’ e o tamén gót. **munds* ‘protección’.

h/ø

Ermo <10, **Hermo** (g.a.) 2.521. Toponímico: *O Ermo* (Co₂, Lu₁) ‘terreo sen cultivar’, ‘lugar sen habitantes’ < lat. *EREMUM* ‘deserto’; pasou ó romance coa acentuación grega e non coa latina porque a voz grega foi popularizada na baixa época latina por escritores eclesiásticos.

Ombre, Hombre (g.a.) 364. Toponímico: *Ombre*, nome dunha parroquia de Pontedeume e catro aldeas coruñesas, de orixe prerromana.

Heitor 11, **Eitor** (g.a.) 116. Patronímico. É o nome propio *Heitor*, do grego HÉKTOR.

y (en ditongos)

Eiras 1.918, **Eyras** (g.a.) <10. Toponímico: *Eiras* e *As Eiras* (Co₁, Lu₄, Ou₅, Po₉). É o plural de *eira*, do lat. ARĒAM ‘lugar sen edificar’.

Romai < 10, **Romay** (g.a.) 1.968. Toponímico: *Romai*, parroquia do concello de Portas (Po), procedente do xenitivo do antigo nome de posesor *Romanus*, a partir dunha secuencia (*VILLA*) *ROMANI*.

(f.a.) forma anómala

Neste segundo caso non incluímos os apelidos que, ao seren castelanizados, coinciden exactamente co seu equivalente castelán (como *Martínez, Alonso, Otero, Lorenzo, Romero...*), posto que é imposible discriminar os apelidos que realmente viñeron de fóra dos que foron “traducidos” no noso territorio. Así, só se marcan aquelas deturpacións que producen formas híbridas. Trátase nunha grande parte dos casos en versións alteradas de topónimos galegos, como se ve nos seguintes exemplos, que reproducen algunhas das alteracións máis usuais, no que respecta aos trazos morfolóxicos ou fonéticos implicados.

Anllóns, Allones (f.a.) 115. Toponímico: *Anllóns* (Ponteceso, Co). Do lat. *ANG(U)LONES ‘recantos, meandros’, por alusión ós que forma no seu curso baixo e desembocadura. O castelanismo reflicte a variación na pronuncia do nome do río, que oscilou entre *Anllóns, Añóns* e *Allóns*. Na documentación galega consultada atopámolo en nomes persoais desde o séc. XIV: *Fernando Domingues d’Anllões, Johán Peres d’Anlloes* a.1325 CDMens.

Gaios, Gayoso (f.a.) 2.299. Toponímico: *Gaios* ou *O Gaios* (Co, Lu, Ou). [...] Documentase en nomes persoais desde o séc. XIV: *Garçía Lopes de Goyosso* a.1362 CDMonte-derramo, *Johán de Gayoso, vesiño de Santiago* a.1457 LNRianxo, *Andrés Pardo de Gayoso*, veciño e rexedor de Lugo a.1541 ACS, *Domingo Antonio Gaios* - *Gaiosso*, fabricante de cordas a.1751 CMEBetanzos, *Antonio Gaios*, pousadeiro a.1753 CMEVilalba.

Maside 256, **Masid** (f.a.) 322. Toponímico: *Maside*. [...] Está rexistrado en cadeas onomásticas desde o séc. XIV: *Martín Peres de Masside* a.1309 CDFPantón, *Pedro Maside*

a.1333 CDOseira, *Gonçalvo Martínez de Masside* a.1372, *Pero Yanes de Maside* a.1402 CDFPantón, *Ruy de Maside*, morador na granxa de Outariz a.1460, *Gonçalvo de Masyde* - *Maside* a.1471 CDStaCombaNaves.

Seixo 10, **Seijo** (f.a.) 4.637, **Geijo** (f.a.) 29. Toponímico. *Seixo* ou *O Seixo* (Co₃₅, Lu₁₇, Ou₆, Po₁₅), *O Xeixo* (Vilar, Mondariz, Po), *El Xeixo* (Navia, As). Do latín SAXUM ‘pedra’. As grafías castelanizantes con <j> só se xeneralizaron no século XIX. Documentábase en nomes persoais desde a Idade Media: *María Pérez do Seixo* a.1433 DocUnivSantiago, *Lopo Seixo*, *ferreiro* a.1443 DocDevOurense, *Pedro do Seixo*, *mareante* a.1694 CensoRedondela, *Andrés do Seixo* a.1768 ARG.

Prateiro, **Platero** (cast.) 129. Sobrenome de oficio: ‘persoa que traballa a prata ou que a vende’, ‘ourive’, derivado de *prata*. [...] Rexístrase en cadeas onomásticas desde o séc. XV: *Juan Prateiro*, *vigario de San Giãao* a.1440 LCPontevedra, *Juan Prateiro*, *vezyño de Lugo* a.1484 DocDevOurense, *Johán Prateiro*, *prateiro* a.1487 DocDevOurense, *Juan Prateiro* (Santiago) a.1526 PreitoTavera-Fonseca.

Rubiños 357, **Rubinos** (f.a.) 472. Toponímico: denominación alternativa de Bexán, parroquia de Cospeito (Lu). [...] Encontramos atestacións do sobrenome toponímico na documentación antiga desde o séc. XIV: *frey Fernando de Rubinnos* - *Ruvinnos* a.1393, *Juan Rodríguez de Rubiños* a.1430 CDVilourente, *Juan Alonso de Rubiños*, veciño de San Xurxo de Lourenzá (Lourenzá, Lu) a.1566, *Andrés de Rubiños y Quiroga* a.1575 ACS.

Saiáns < 10, **Sayáns** (f.a.) 44, **Sayanes** (f.a.) 511. Toponímico: *Saiáns*, parroquia en Vigo e lugar e parroquia en Moraña. O topónimo rexístrase en secuencias onomásticas desde o séc. XVI: *Mayor de Saiáns* a.1576 AHUS, *Gregorio de Sayanes*, *veciños de la feligresía de San Salvador de las Chosas* a.1613 ACS, *Pablo de Saianes*, labrador, veciño de San Miguel do Campo, fillo de *Domingo de Saianes* a.1713 AHUS, *Gregorio de Saiáns*, *Francisco de Saiáns* a.1752 CMEPeñaflor, *Ramona Sayanes* a.1864, *María Antonia Sayáns* a.1868 AHUS.

Valadares 12, **Valladares** (cast.) 1.290, **Balladares** (cast.) < 10. Toponímico: *Valadares* (Co₂, Lu₁, Po₃). [...] En Galicia foi moi castelanizado, feito no que seguramente influíron a grafía latinizante con dobre -ll- e a concesión dun marquesado, no s. XVII, referente á parroquia Valadares de Vigo, que se perpetuou coa forma castelanizada. Rexístrase en nomes persoais desde o séc. XIII: *Martino Valadares* a.1249 CDRamirás, *Fernán Gonçálvez de Valladares*, *escudeyro* a.1328 FMSantiago, *Johán Romeu de Valadares* a.1385 DocSantiagoBelvís, *Rui Peres de Valadares* a.1417 LCSantiago, *señora dona Elvira de Valadares* a.1485 TSMCamiónPontevedra, *Gonzalo de Baladares*, alcalde da fortaleza de Lantaño a.1553 AHUS.

Nalgúns dos casos citados a forma galega foi totalmente apagada nos rexistros civís (*Anllóns, Gaioso, Prateiro*), polo que non figura número ningún ó seu carón. Repárese en que as documentacións históricas adoitan aboar as formas galegas (cf. *Prateiro, Rubiños, Seixo, Valadares*), sobre todo canto máis recuadas son no tempo, ás veces coas peculiaridades propias da escrita medieval (cf. *Gaioso, Anllóns*).

Por último, o outro tipo de marcas que se indican nos lemas secundarios son as abreviaturas das linguas diferentes á galega:

Ferreiro 17.279. **Ferrero** (ast.) 505. **Ferrer** (cat.) 811, **Farré** (cat.) 39. **Herrero** (cast.) 1.372. **Ferrari** (it.) 54.

Foxo < 10, **Fojo** (f.a.) 934. **Fueyo** (ast.) 20. **Hoyo** (cast.) 52. PL.: **Hoyos** (cast.) 95.

Besteiro 1.162, **Vesteiro** (g.a.) 12. **Ballester** (cat.) 103. **Ballestero** (cast.) 22. PL: **Besteiros** < 10. **Ballesteros** (cast.) 1.122.

5. DIVULGACIÓN

Dado que se trata dun dicionario con intención divulgativa, procuramos ofrecer explicacións rigorosas pero de forma o máis didáctica posible. Por esa mesma razón non se adoitan incluír autoridades, non sendo cando a hipótese etimolóxica pode presentar algunha dificultade, caso en que se citan as máis usuais (Corominas, J. M. Piel, Bascuas, Moralejo, Machado...).

Por outro lado, e dado que é inevitable mencionar algúns termos lingüísticos, incluímos un pequeno glosario deste tipo de voces (patronímico, xenitivo, nome de posesor, analoxía, haxiotopónimo, hidrónimo, disimilación, hipocorístico e outros).

CONCLUSIÓN

O corpus do DAG parte do censo do Instituto Nacional de Estadística español e ten en conta os apelidos con máis de 30 ocorrencias, o que abrangue o 97% da poboación. O dicionario presenta como lemas principais as formas estándares e inclúe como secundarios as variantes flexivas, ortográficas, fonéticas, morfolóxicas e os equivalentes doutras linguas europeas; en total, constitúen aproxima-

damente 6.500 entradas, entre as principais e as remisivas. En cada unha delas informa sobre o número de ocorrencias, a tipoloxía, a etimoloxía remota e a motivación do sobrenome. Tamén se rastrexan sistematicamente os textos históricos para documentar a antigüidade da existencia do apelido ou da voz correspondente empregada en nomes persoais. Ademais, describe a distribución xeográfica, fundamental sobre todo para pescudar na orixe dos apelidos detoponímicos. Por último, en ocasións inclúense informacións que poidan ser de interese para a historia do apelido (xenealóxica, histórica...) e tamén sobre a difusión posterior alén do noso país, por causa da emigración.

En definitiva, preténdese que o *Diccionario dos apelidos galegos* supoña unha contribución á elaboración do diccionario histórico e etimolóxico da lingua galega, á restitución das formas galegas estándares para a normalización da onomástica e á divulgación entre a sociedade deste aspecto tan importante da nosa identidade como individuos e como sociedade.

REFERENCIAS

- Aira González, Raquel (2002): “Vitalidad del procedimiento patronímico para la formación de segundos nombres en gallego medieval”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.): *Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas. Santiago de Compostela, 20-25 de setembro de 1999*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Ed. en CDRom, 563-572.
- Álvarez, Rosario (2002): “Topónimos en -edo/-ido”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.), *Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas (Santiago de Compostela, 20-25 de setembro de 1999)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Ed. en CDRom, 87-102.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer. Rec.: M. Reina Bastardas, *Revue de Linguistique Romane* 64 (2000), 215-217; J. Lengert, *Beiträge zur Namenforschung* 35.2 (2000), 329-334; A. Mª Cano González, *Rivista Italiana di Onomastica* 7 (2001), 171-177.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2007): “Aproximación á configuración lingüística dos apelidos en Galicia”, *Verba* 34, 285-309.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2009): “Sobre a estandarización da antroponimia: proposta para os apelidos”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, 117-152.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2010): “Toponimia de Galicia. Estado da cuestión”, en Mª Dolores Gordón Peral (ed.): *Toponimia de España. Estado actual y perspectivas de la investigación*. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 31-58.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2012a): “Aspectos metodolóxicos para o estudo dos apelidos detoponímicos na Galicia”, *Quaderni di Semantica. Rivista internazionale di semantica teorica e applicata* 33/1, 183-204.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2012b): “A gheada na onomástica (achegas á estandarización)”, *Estudos de Lingüística Galega* 4, 151-168.

- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2017a): “O *Dicionario dos apelidos galegos* e a restitución das formas galegas”, en A. I. Boullón Agrelo / L. Méndez (eds.): *Estudos de Onomástica Galega II. Os nomes e os apelidos: aspectos legais, sociais e lingüísticos. Xornada de estudo, Pontevedra, 30 de setembro de 2017*. Real Academia Galega, pp. 45-68.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2017b): “Nomes, topónimos e apelidos: camiños de ida e volta”, *Guavira Letras*. Universidade Federal de Mato Grosso do Sul, n. 25, 34-49. <http://websensors.net.br/seer/index.php/guavira/article/view/480>.
- Büchi, Eva (1998): “Los antropónimos de origen toponímico: reflexiones metodológicas a partir de ejemplos del dominio lingüístico asturiano”, en A. Cano (ed.) *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio PatRom (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, pp. 1-33.
- Caffarelli, Enzo / Marcato, Carla (2008): *I cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*. Torino: UTET, 2 vols.
- Castro Rei, Consuelo (2017): “Aspectos xurídico-substantivos da restitución de nomes e apelidos á forma galega: normativa e criterios de aplicación”, en A. I. Boullón Agrelo / L. Méndez (eds.): *Estudos de Onomástica Galega II. Os nomes e os apelidos: aspectos legais, sociais e lingüísticos. Xornada de estudo, Pontevedra, 30 de setembro de 2017*. Real Academia Galega, pp. 0-20.
- CDStaCombaNaves = Dono López, Pedro (2010): *Colección de documentos en pergamiño do mosteiro de Santa Comba de Naves. Introducción, edición e índices*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- CDMens = Zapico Barbeito, Pilar (2005): *Colección diplomática do mosteiro de Santiago de Mens*. Noia: Toxosoutos.
- CDMontederramo = Lorenzo, Ramón (2016). *Colección documental do mosteiro de Montederramo*. Coa colaboración de Maka Pérez. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 3 vols.
- DAFN = Patrick Hanks (ed.) (2003): *Dictionary of American family names*. Oxford: Oxford University Press.
- Dasi Dorelle, Encarna (2017): “Rexistro Civil: a súa acomodación ás particularidades lingüísticas propias do galego”, en A. I. Boullón Agrelo / L. Méndez (eds.): *Estudos de Onomástica Galega II. Os nomes e os apelidos: aspectos legais, sociais e lingüísticos. Xornada de estudo, Pontevedra, 30 de setembro de 2017*. Real Academia Galega, pp. 21-29.
- DCECH = Corominas, J. / J. A. Pascual (1980). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 6 vols.
- DELP = Machado, José Pedro: *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte, 1995⁷, 5 vols.
- DOELP = Machado, José Pedro: *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Editorial Confluência, 1993², 3 vols.
- DNG = Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Doc-1260 = Boullón Agrelo, Ana Isabel / Henrique Monteagudo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Anexo 65 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- García Gallarín, Consuelo (2014): *Diccionario histórico de nombres de América y España*, Madrid, Sílex.
- Hanks, Patrick / Richard Coates / Peter McClure (2012): “Methods for studying the origins and history of family names in Britain: philology meets statistics in a multicultural context”, en L.-G. Larsson / S. Nyström (eds.): *Facts and Findings on Personal Names: Some European Examples*. Royal Society of Arts and Sciences of Uppsala.

- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2007): *Consultorio dos nomes e dos apelidos galegos*. Vigo: Xerais.
- Navaza, Gonzalo (2012): “A grafía do fonema prepalatal fricativo xordo en topónimos e apelidos galegos” *Estudos de Lingüística Galega* 4, 169-185. <http://www.usc.es/revistas/index.php/elg/article/view/409/406>.
- NOMIG = *Normas ortográficas e morfoloxicas do idioma galego* (2004). Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega.
- Piel, Joseph M. (1949/1950): “Os nomes dos santos tradicionais hispánicos na toponimia peninsular”, *Biblos* 25 (1949), 287-353, 26 (1950), 281-314.
- Piel, Joseph M. (1975): “Novos fragmentos de toponimia galega oriunda de nomes latinos de señoríos rurais medievos”, *Verba* 2, 45-58.
- RAG 2016 = *Os apelidos en galego. Orientacións para a súa normalización*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Regueira Fernández, Xosé L. (2010): *Dicionario de pronuncia da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega.
- Rivas Quintas, Elixio (1991): *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.

Fontes en liña

- ACS = Arquivo-Biblioteca da Catedral de Santiago de Compostela. <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac?usr=null>.
- AHUS = Arquivo Histórico da Universidade de Santiago. <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/fondos/accesoweb.html>.
- ARG = Arquivo do Reino de Galicia, incluído en Galiciania: Arquivo dixital de Galicia (Xunta de Galicia). http://arquivo.galiciania.gal/arpadweb/gl/consulta_archivos/busqueda.do.
- BILEGA = Francisco García Gondar (dir.): *Bibliografía Informatizada da Lingua Galega*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://www.cirp.gal/bdo/bil/bilega.html>.
- CAG = Boullón Agrelo, Ana I. / Sousa Fernández, Xulio (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/cag/>.
- CODOLGA = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://corpus.cirp.es/codolga/>.
- DdD = Antón Santamarina (coord.): *Dicionario de Dicionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/DdD/index.html>.
- DRAG = *Dicionario da Real Academia Galega*. <https://academia.gal/>.
- forebears = *Forebears. Search for genealogical records*. [web]. <http://forebears.io/surnames>.
- INEapelidos = Instituto Nacional de Estadística. Apellidos y nombres más frecuentes. http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177009&menu=resultados&cidp=1254734710990.
- NG = *Nomenclátor de Galicia*. Xunta de Galicia. <http://www.xunta.es/nomenclator>.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. <http://pares.mcu.es/>.
- TILG = Santamarina, Antón (coord.): *Tesouro informatizado da lingua galega*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/TILG/>.
- TMILG = Varela, Xavier (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/tmilg/>.

***Andrade, Cosmede,
Tomade e outros
apelidos de orixe
toponímica***

Gonzalo Navaza
Universidade de Vigo

RESUMO

Este artigo contén tres estudos sobre apelidos galegos de orixe toponímica. O primeiro trata dos resultados dos nomes *Thomas*, *Cosmas* e *Andreas*. O segundo, dos topónimos e apelidos *Cividáns*, *Cividás*. O terceiro, dos topónimos *Paraxó*, *Paraxuá*.

1. TOMÉ, ANDRÉ, COSME

Veremos aquí algúns topónimos galegos, e os apelidos nacidos deles, formados a partir dos nomes persoais que presentaban en latín as formas *Thomas*, *Andreas* e *Cosmas*. Difundidos no mundo cristián xunto co culto dos santos respectivos, eran nomes chegados ao latín desde a lingua grega ou a través dela, e as súas terminacións en *-as*, estrañas á morfoloxía dos nomes masculinos latinos, presentaban dificultades para a declinación, o que deu lugar a distintas adaptacións e derivacións ou a solucións alternativas para a creación da forma do xenitivo.

1a. *Tomé*, *Tomade*

Tomé é a forma común galega correspondente ao antropónimo *Thomas*, que en latín era adaptación do grego Θωμάς, e este transliteración dun termo de orixe aramea que significaba ‘xemelgo’, de aí o epíteto de *didimo* (Δίδυμος ‘xemelgo’) que se aplica ao apóstolo deste nome. Este apóstolo foi obxecto de culto desde os primeiros tempos do cristianismo e formou parte do antigo santoral cristián hispánico altomedieval (David 1947: 200), o que seguramente garantiu a presenza do nome correspondente no repertorio onomástico da Península de xeito ininterrompido. Entre as advocacións parroquiais de Galicia, *San Tomé* ocupa o décimo oitavo lugar por orde de frecuencias: é santo titular de 47 parroquias; está presente na denominación de 9 delas e na de 18 núcleos de poboación (Navaza 2009: 192).

Na documentación medieval galega en latín, nos rexistros máis antigos aparece como *Thoma*, *Thomas*, case sempre formando parte do haxiónimo *Sanctus Thoma(s)*. No seu uso como nome persoal, a forma con vogal final *-é*, que se supón resultado dun xenitivo *Thomae* (Boullón 1999: 431), só se rexistra por escrito desde finais do século XII (*abbati domno Thome*, ano 1192, Sobrado; *domno Thome presbiter*, ano 1229, Montederramo; *Thome Iohannis*, ano 1240, Ramirás; *Thome Dominici*, ano 1244, Ourense)¹, pero xa debía de ter séculos de existencia na fala. A consolidación como antropónimo desa forma debeu de producirse a partir do haxiónimo, onde viña sendo habitual desde séculos atrás en secuencias como *ecclesia Sancti Thomae* (ano 899, Santiago), *ad illo loco de Sancti Thome de illa Ermida* (ano 983, Melón), etc. En Galicia no século X xa se rexistra esa variante como nome do apóstolo: “in era novicentena nona et octuagena, pro sancto Thome XIIIº kalendas Ianuarias” (ano 950, Celanova), “apostolis Dei Petro et Paulo et Iacobo et sancto Thome et sancto Nicholao...” (ano 968, Lugo). Esta forma en *-é* para o nome do apóstolo, característica do galego e o portugués, tamén ten presenza na toponimia doutras áreas peninsulares (*Santo Tomé* en Toledo, *Santo Tomé de Zabarcos*, Ávila...), probablemente irradiada desde os reinos de Galicia e León na época medieval. É tamén o resultado propio do provenzal, coma no nome da localidade chamada *Saint Thomé*, en Ardèche, documentada como *eccl. St. Thomae* no ano 950 (Dauzat-Rostaing 1978: 210). Tal vez esta forma provenzal favoreceu entre nós o resultado oxítono, xunto coa analoxía co nome *André* (< ANDREAS).

Ademais do xenitivo *Thomae* que deu orixe a ese forma, en Galicia debeu de usarse tamén outro xenitivo con *-t* **Thomati* ou *Thomati(s)*, paralelo dos *Cosmas* / *Cosmati(s)* que veremos despois. Interpretamos que é ese xenitivo antroponímico o que deu orixe ao topónimo *Tomade*, nome dun núcleo de poboación na parroquia da Torre (San Mamede), no concello lugués de Taboada. *Tomade* é un topónimo moi antigo, que no pasado daba nome á súa parroquia, mencionada como *ecclesia Sancti Mameti de Tomati* nun documento datado no ano 747²

1 Cando non se especifica a fonte ou o arquivo virtual (AHUS, ACS, PARES, ARG, IGI), as atestacións medievais tómanse do CODOLGA ou do TMILG e nelas indícase unicamente a data e a localización.

2 É nos chamados “documentos de Odoario”, recollidos no Tombo Vello da Catedral de Lugo. Aínda que se trata dunha falsificación que talvez haxa que datar no século XI ou comezos do XII, é verosímil que os topónimos mencionados no documento existisen xa na data que o documento lles atribúe (López Sangil / Vidal Torreira 2011: 26).

(*Tombo Vello da Catedral de Lugo*, CODOLGA). Non sabemos se **Thomatus* tivo uso como nome persoal ou se realmente só existiu **Thomati* como xenitivo anómalo para *Thoma*, *Thomas*. Xunto con esa forma derivada con -t-, talvez existiron en Galicia outras variantes do antroponímico con -s-, paralelas da solución italiana *Tomasso*, a xulgar por un *domnus Tomassius de Villa Selam* documentado no tomo de Lourenzá (sen data, posiblemente dos séculos XII ou XIII), mais podería tratarse dunha latinización artificiosa dun *Tomé* romance.

1b. Apelidos *Tomade*, *Tomé*, *Santomé*

O apelido **Tomade**, orixinario do mencionado topónimo, rexístrase en cadeas onomásticas polo menos desde o século xv: *Lourenço Eanes de Tomade* (ano 1441, San Salvador de Asma, PARES); *Theresa Varela Tomade* e *Pedro Caetano Varela Tomade*, fillos de *Ynés Tomade* (ano 1712, San Fiz de Asma, IGI). Parece o mesmo que se rexistra cunha variante castelanizada en *Pedro de Tomad y Torres* (ano 1701, PARES). Aparentemente non sobreviviu como apelido, aínda que non podemos descartar que acabase confluíndo con *Tomás* a partir dunha grafía *Tomaz* para a forma castelanizada *Tomad* (cf. *Cosmez* / *Cosmed*, *Vilaodríz* / *Villaodrid*).

O apelido **Tomé**, con máis de 3.200 portadores, ocupa o lugar 219 por orde de frecuencias entre os apelidos de Galicia. Desde o século XIII temos constancia documental do seu uso como sobrenome patronímico: *Iohannes Thomé* (ano 1216, Sobrado); *Elvira Thomé* (ano 1273, Ourense); *Iohannes Thomé* (ano 1274 e 1287, Oseira).

No mapa³ da distribución xeográfica de *Tomé* (Mapa 1) na actualidade advírtense dúas áreas de maior densidade onde é posible recoñecer como focos de irradiación lugares ou parroquias chamados *San Tomé* ou ben *San Tomé* + *de* + *topónimo*. Así, as parroquias de *San Tomé de Alvite* (Negreira) e de *San Tomé dos Vaos* (Mazaricos) parecen ser os centros irradiadores do apelido *Tomé* nas terras interiores da antiga xurisdición de Muros: *Gómez Thomé*, veciño de San Tomé de Alvite (ano 1577, ACS); *Gregorio Thomé*, veciño de San Tomé (ano 1612, PARES); *Joseph Thomé*, veciño e mordomo pedáneo de San Tomé de Alvite (ano 1753, PARES, CME Muros). Dun xeito paralelo, *San Tomé de Gaioso*, en Outeiro de Rei, parece ser a orixe da outra área de alta densidade de *Tomé* no occidente de Lugo.

3 Tomados da *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG) [<https://ilg.usc.es/cag/>].

Mapa 1. Apelido *Tomé*

Podería interpretarse que neses casos a presenza do haxiónimo no nome do lugar ou da parroquia favoreceu o uso do antropónimo *Tomé* nos arredores, e a partir del nacería o patronímico. Pero máis ca un patronímico, é posible que nesas áreas *Tomé* fose en orixe un sobrenome. Un sobrenome de connotacións xeográficas e significado próximo ao dos xentilicios e os apelidos toponímicos, segundo unha equivalencia $X \text{ Tomé} = X \text{ de San Tomé}$. Temos exemplos paralelos noutros apelidos orixinados nun haxiónimo; así, o lugar de *San Román* en Priego, Nigrán, deu orixe aos apelidos *Román* e *San Román* na súa zona, onde un mesmo individuo aparece indistintamente como *Domingo San Román* e como *Domingo Román* (anos 1693 e 1704, Colexiata Baiona, Libro 9º, PARES). Non podemos descartar, con todo, que parte dos *Tomé* teña orixe patronímica.

Na toponimia e nas advocacións parroquiais a forma plena do composto rexístrase en ocasións cunha castelanización morfolóxica como *Santo Tomé*, que non apocopa o adxectivo, pero no seu emprego como apelido toponímico mantívose

a forma galega sen alteración, fóra das variacións meramente gráficas (xunto ou separado, con *t-* ou con *th-*, ata o século XIX).

O apelido **Santomé** (Mapa 2) rexistra en Galicia algo máis de 2.100 portadores e ocupa o lugar 320 por orde de frecuencias. A distribución dispersa no mapa reflicte diferentes puntos de irradiación, con áreas de densidade significativa que nalgúns casos permiten identificar os topónimos que produciron o apelido. A máxima densidade dáse nos concellos da península de Morrazo, onde ten como probable foco de expansión a parroquia de San Tomé de Piñeiro, en Marín. O lugar de San Tomé na parroquia de Vilanova, en Lalín, parece a principal orixe do apelido *Santomé* en Deza. A área de portadores do nordeste de Lugo ha de ter orixe en San Tomé de Lourenzá, no concello de Lourenzá, coma nun *Juan Alonso de San Tomé, vezino de San Tomé de Lourença* (ano 1609, ACS). A documentación permite recoñecer outros topónimos xeradores do apelido: *María de San Tomé*, viúva de *Estevo de San Tomé*, veciña de San Tomé de Ancorados (ano 1684, ACS).

Mapa 2. Apelido *Santomé*

1c. *Cosmas, Cosme, Cosmede, Colmado*

O nome persoal *Cosme* ten orixe remota no nome grego Κόσμος, *Cosmas*, e o seu uso difundíuse a partir do culto dos santos Cosme e Damián, que segundo a tradición eran dous irmáns médicos cristiáns que padeceron martirio en tempos de Diocleciano, de aí a consideración de avogosos para o auxilio de enfermos e a protección da saúde. *Cosme e Damián* tamén forman parte do santoral hispánico altomedieval (David 1947: 200). Non temos constancia do emprego de *Cosme* ou variantes como nome persoal na Idade Media en Galicia (Boullón 1999 non o recolle), e só o rexistramos como advocación relixiosa. Con todo, podemos supoñer que, aínda que pouco usado, sempre formou parte do repertorio onomástico cristián no noroeste peninsular, dada a presenza do haxiónimo na toponimia e nas advocacións parroquiais galegas, onde ocupa o lugar vixésimo sexto por orde de frecuencias como titular de 25 freguesías, ben coa variante *San Cosme* (16), ben como *San Cosmede* (9); e ademais dá nome a 13 localidades coas formas *San Cosme* (8), *San Cosmede* (3), *San Colmede* (1), *San Cosmade* (1) (Navaza 2009: 192).

No seu uso como haxiotopónimo ou advocación parroquial, na documentación medieval galega poucas veces se rexistra como *Cosmas*: *Ecclesia Sancti Cosmas et Damiani* (ano 747, Tombo vello de Lugo, vid. nota 2), *ipsa ecclesia vocabulo sancto Cosmas* (ano 1085, Celanova). Moito máis común é o xenitivo *Cosmae* ou *Cosme*, habitual en secuencias coma *ecclesia sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 804, Santiago), *in Bauegio, sanctorum Cosme et Damiani* (ano 830, Santiago), *sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 935, Mondoñedo), *ecclesia sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 1125, Tui), *in titulo sancti Cosmae* (ano 1156, Mondoñedo), *in ecclesia Sancti Cosmae de Veiga* (ano 1231, Meira). Desta forma de xenitivo *Cosmae* procede a variante *Cosme*, paroxítona.

Para a formación do xenitivo latino correspondente a *Cosmas*, ademais do *Cosmae* que acabamos de ver, a documentación galega rexistra máis comunemente unha variante trisilábica con *-t-*, antecedente das formas galegas *Cosmede*, *Cosmade* e *Cosmado* (*Colmado*): *ecclesia Sancti Cosmetis et Damiani*, ano 897, Lugo; *in terra Cetarie (...) ecclesiam Sancti Cosmete* (ano 1125, Sobrado); *unam aecclesiam uidelicet sancti Cosmetis de Antes* (ano 1125, Xubia); *eremita Sancti Cosmetis cum suo couto*, ano ca.1135, Oia; *Lupus Petri de Santo Cosmati* (ano 1220, Sobrado).

As formas rexistradas en latín como *Cosmeti* e *Cosmati* e en romance como *Cosmede* e *Cosmade* ou *Cosmado* teñan unha única orixe, inicialmente propa-roxítona, coa natural vacilación da vogal postónica, e sería un posterior despra-zamento da tonicidade, explicable dado un contexto habitual *San Cósmede de + topónimo*, o que deu orixe a variantes con distinta vogal na sílaba tónica.

A variante *San Cosme*, maioritaria hoxe nas advocacións e na toponimia, pode ser resultado xenuíno galego, por haploloxía no contexto *San Cosmede de + topónimo*, mais en moitos casos é produto dunha regularización por parte da adminis-tración eclesiástica a partir do século xvi, que ao tempo que castelanizou o santoral regularizou en *San Cosme* as diferentes variantes presentes na toponimia galega. O *Santo Cosmati* de Sobrado no ano 1220 segue a ser hoxe *San Cosmade*, nas Encro-bas, Cerceda, pero as parroquias que figuran no Nomenclátor actual cos nomes de *Antes* (*San Cosme*), en Mazaricos, e *San Cosme de Outeiro* (*San Cosme*), en Outes, que disputan a orixe do xentilicio que dá nome a un sombreiro tradicional galego (*sancosmeiro*), eran no século xiv *San Cosmado d'Antes* e mais *San Cosmade* (ambos no ano 1384, GaliciaHistórica). Na mesma época, a freguesía de Oíns (*San Cos-me*), en Arzúa, era a *flijglesía de San Cosmade* (ano 1390, TenzasSantiago), e *San Cosmede de Bretomeyro* (ano 1345, SBieitoSantiago) é hoxe *Portomeiro* (*San Cos-me*), no concello do Val do Dubra. O lugar que consta no Nomenclátor como *San Cosme* en Baíña, Baiona, está amplamente documentado ata polo menos o século xviii como *San Colmado*, tamén como apelido toponímico: *Johán de San Colmado carnyseiro* (ano 1438, TuiXV). A variante *Colmado* é resultado de *Cosmado* por rotacismo e vacilación de líquidas: *Cosmado* > *Cormado* > *Colmado*. Tamén parece estar presente este antropónimo no nome do lugar de *Os Golmados*, na Estrada, cunha alteración da consoante inicial, acaso provocada por topónimos como *Gol-mar*, parroquia do veciño concello de Silleda.

1d. Apelidos *Sancosmede*, *Sancosme*, *Cosmede*, *Cosme*

O apelido orixinario de lugares que conteñen este haxiotopónimo documén-tase en cadeas onomásticas desde a Idade Media: *Lupus Petri de San Cosmati* (ano 1229, Sobrado), *Johán Suárez de San Cosmede* (ano 1285, DAG), *Áluaro Fernandes de San Cosmede* (ano 1437, Pombeiro), *Afonso de San Cosmede* (ano 1430, Montederramo), *Eynés de San Cosmede* (ano 1446, Montederramo).

Mapa 3. Apelido *Sancosmed*

Hoxe a forma maioritaria do apelido correspondente a estes topónimos é *Sancosmed* (Mapa 3) que rexistra 228 portadores, cunha área de máxima densidade nos concello de Friol, seguramente con orixe no lugar de *San Cosmede*, parroquia de Rocha (San Cosmede), no mesmo concello. A propia vixencia deste na onomástica familiar da zona debeu favorecer a conservación da variante trisilábica *Cosmede* no topónimo e na advocación parroquial, a diferenza do que aconteceu con outros *San Cosme* próximos. Ata o século XIX a forma maioritaria deste apelido nos arredores do foco orixinario de Friol mantiña a forma galega *Sancosmede*: *Pedro Sancosmede* (1879), *María Josefa Sancosmede Fernández* (1879), *María Dominga Sancosmede Fernández* (1880), *María Estrella Sánchez Sancosmede* (1899), veciños de Orbazai, Lugo (IGI). A variante castelanizante en *-d* (*San Cosmed*, *Sancosmed*) debeu de comezar a consolidarse como apelido no último terzo do século XIX, coa creación do Rexistro Civil; antes desas datas é só esporádico: *Pedro Manuel Sancosmed Buján* (1843, Friol, IGI), pero o seu irmán é *Manuel María Sancosmede Buján* (1845, 1849, Friol, IGI); *Camilo San Cosmed Fernández* (1872, Orbazai, Lugo, IGI).

O censo de 2006 rexistra en Galicia un pequeno número de portadores de *Sancosmede* (menos de 10); non sabemos se é continuación da forma non deturpada (acaso emigrantes retornados, pois existe *Sancosmede* no Uruguai e Estados Unidos) ou unha restitución recente, ao abeiro da lexislación que permite restaurar a forma galega dos apelidos.

Unha variante minoritaria *Sancosme*, con menos de 20 portadores, podería ser tamén variante castelanizada de *Sancosmede*, pero no nordeste de Lugo, onde conta con maior presenza, debe de ter orixe no topónimo *San Cosme de Barreiros*.

É posible que tamén teñan orixe directa ou indirecta en haxiotopónimos *Sancosmede* ou variantes os apelidos *Cosmede* (menos de 10 portadores), *Cosmed* (24) e *Cosme* (47), dun xeito paralelo ao visto para *Tomé* / *Santomé*, aínda que non podemos descartar para eles a orixe patronímica. Na documentación relativa á mesma área luguesa onde se concentra hoxe *Sancosmede* tamén atopamos exemplos dun apelido *Cosmede*, antecesor dos *Cosme* e *Cosmed* lugueses actuais: *Gregorio Cosmede*, veciño de Xiá, Friol (1709, IGI), *Ángela Cosmede y Taboada*, id. (1709, IGI), *Cándido Ojea Cosmede* (1909, Orbazai, Lugo, IGI).

Cosmed é unha castelanización de *Cosmede*, mentres que as variantes do nome con distinto vocalismo (*Cosmado*, *Colmado*, *Colmede*) tenderon a castelanizarse como *Cosme*. O apelido de *Gregorio de San Cosme* (ano 1753, Oia, PARES) pode ser continuación e castelanización do de *Johán de San Colmado*, carniceiro (ano 1438, TuiXV), ou polo menos ten a mesma orixe e motivación: o lugar de *San Colmado* (hoxe *San Cosme*), en Baíña, Baiona. Non podemos saber se o sobrenome dun *Juan Colmado* (ano 1420, SMCamiño, Pontevedra) é un patronímico ou un sobrenome equivalente a “de San Colmado”.

1.e. *Andreas, André*. Os topónimos *Andrade* e *Andreade*

Andreas é igualmente un nome chegado desde o grego, onde constitúe forma emparentada con *ἄνδρoς* ‘home’, e igual ca o correspondente a *Thomas* entrou desde moi cedo no repertorio onomástico cristián por tratarse do nome dun dos apóstolos. Nas advocacións parroquiais de Galicia ordenadas por frecuencias, *Santo André* ocupa o lugar décimo cuarto; son 74 as freguesías que o teñen por padroeiro e 10 entidades de poboación son coñecidas polo haxiónimo *Santo André* ou variantes (*Santrandé*, *Santarandel*...).

Na documentación medieval galega alternan as formas con *s* final e sen el para o nome persoal: *Andreas Iriensis episcopus* (ano 569 Compostela, ano 572 Tombo vello de Lugo); *Andreas clericus* (ano 849, Samos); *Andreas* (ano 943 Sobrado, ano 960 Samos, ano 1069 Xubia, etc.); *Andrias conf.* (ano 1061, Samos); *per Sanctum Andream* (ano 897, Lugo); *domno Andrea* (anos 1199 e 1207, Samos).

A forma tradicional galega *André* ha de vir do xenitivo do haxiónimo, igual ca en *Thomas* / *Tomé*, a partir de contextos moi frecuentes como [*ecclesia* / *villa*] *Sancte Andree*, *Sanctae Andree de Orria* (ano 747, Lugo); [*ecclesia*] *sancti Andree de Masma* (ano 935, Mondoñedo); *Castro Sancti Andree* (ano 1088, Lugo).

Os paralelos que nos ofrecen os resultados de *Cosmas* e *Thomas* na onomástica galega permiten vincular o nome persoal *André* (*Andreas*) con topónimos como *Andreade* e *Andrade*. Este último, como apelido toponímico orixinario de varios lugares de Galicia, ten presenza significativa na antroponimia familiar galega e portuguesa. Ao topónimo e apelido *Andrade* ténselle buscado orixe céltica (Millán 1987: 47-60), antroponímica xermánica (Piel-Kremer 1976: 15.2, con dúbidas) ou antroponímica a partir dun nome *Antriatus* “de orixe aínda obscura” (Machado 2003: s.v.). En suma, viña considerándose “de asignación etimolóxica pouco segura” (Boullón 1999: 131).

Un antigo xenitivo alternativo de *Andree*, coa forma **Andreati*, paralelo do mencionado **Thomati* creado para *Thomas*, ou dos **Cosmeti* / *Cosmati* para *Cosmas*, explica os topónimos *Andreade* (nome de parroquia e lugar en Paradela, Lugo), e *Andrade*, nome de parroquia en Pontedeume e de tres lugares nas parroquias de Aríns (Santiago de Compostela), Las (San Amaro, Ourense) e Calde (Lugo). Na toponimia maior portuguesa, o DCP só recolle un plural *Andrades*, concello de Cantanhede, mais neste caso é un topónimo formado a partir do apelido.

Tanto *Andreade* coma *Andrade* remontan a un mesmo étimo **ANDREATI*. O de Pontedeume xa se rexistra sen iode nas atestacións en latín medieval máis antigas: *villa que iacet in Andradi* (ano 1104, Caaveiro), *ecclesia Sancti Martini de Andrade, in territorio de Prucis* (ano 1246, Caaveiro). O *Andrade* de Calde, Lugo, rexístrase con iode en datas moi anteriores: *uillam quam dicunt Andriati* (ano 998, Lugo). E o *Andrade* ourensán da parroquia de Las vémolos sen iode no século XIII: “Ellanes, tam ecclesiasticam quam laycalem et in Eris et in *Andradi*” (ano 1220, Oseira), pero con iode no século anterior: “*aliam uillam in territorio Castelle nomine Andriati*” (ano 1107, TomboA Santiago).

A pronunciación como cuadrisílabo permitiu o resultado *Andreade* no máis oriental destes topónimos, pois é o hiato o que preserva a vocal posterior ao grupo *dr-*. De realizarse como trisílabo, o iode do ditongo da sílaba tónica perderíase, como sucede en contextos fónicos idénticos (CIPRIANU > *Cibrán*, *Cibrao*, (H) ADRIANU > *Adrán*, *Santradán*) e o resultado sería *Andrade*. A forma antroponímica *Antriati* proposta por Machado, documentada no século x, é unha hiperlatinización de *Andreati* ou *Andriati* e non o étimo de *Andrade*, pois tras consoante nasal o *t-* non sonorizaría.

1f. Apelidos *André*, *Andrés*, *Santandré*, *Andrade*

Mapa 4. Apellido *André*

A documentación medieval móstranos que as formas de xenitivo deste nome (*Andreae*, *Andree*) tiveron uso patronímico (*Maria Andree*, séc. XII, Sobrado), pero non sabemos en que medida ou en que casos o apelido **André** é continuación dun antigo patronímico ou é un sobrenome de significado toponímico

equivalente a “de Santo André”, segundo o visto para *Tomé* e *Cosmede*. A distribución xeográfica dos 435 portadores de *André* en Galicia (Mapa 4) permite recoñecer unha área de maior densidade na raia seca ourensá, onde posiblemente conflúen os orixinarios de polo menos dous topónimos *Santo André*: a parroquia de *Rabal* (*Santo André*), en Oímbra, e a vila de *Santo André* en Montalegre, Trás-os-Montes, do outro lado da fronteira con Portugal. Outra área de densidade significativa, en Ponte Caldelas, podería ter o seu centro na parroquia de Anceu (*Santo André*).

Mapa 5. Apellido *Andrés*

En Galicia é moito máis frecuente o apelido na forma **Andrés**, que conta con 1.274 portadores. Presenta unha distribución dispersa (Mapa 5), con múltiples áreas de densidade significativa non urbanas, o que fai pensar que non se trata dun apelido foráneo, senón da castelanización dun *André* galego orixinario. Algunhas das áreas de maior densidade talvez permiten vincular estes apelidos a un topónimo *Santo André*: no Baixo Miño, ao lugar de Santo André de Uma, na parroquia de Uma (Santo André) e a de Lourido (Santo André), ambas en Salvaterra; en Redondela, talvez á parroquia de Cedeira (Santo André), no mesmo concello; nas terras de Celanova, posiblemente a Santo André de Penosiños, concello de Ramirás. En moitos casos, non obstante, o apelido ha de ser simplemente o patronímico sen sufixo, cando non é continuador dun antigo *De André* ou *De Andrés* (cf. *Francisco Andrés Díaz*, de Zoó, Samos, fillo de *León de Andrés*, ano 1700, IGI; *Juan Antonio de Andrés*, fillo de *Felipe de Andrés*, veciños de Vilasante, Cervantes, Lugo, ano 1812; *José Marcos Núñez de André*, fillo de *Domingo Núñez* e de *Dominga de André*, veciños de Cedrón, ano 1879, Lugo, IGI).

Mapa 6. Apelido *Santoandré*

Nalgunhas áreas usouse como sobrenome con flexión de xénero, *André / Andrea* ou *Andreo / Andrea*, coma en *Ramona Andrea Prieto* e *Julián Andreo Prieto*, fillos de *Nazarío Andreo*, ano 1878, Santo André de Boimente, Lugo, IGI). Este último rexístrase como *Nazarío Andrés* noutra fonte (ano 1872, IGI).

O apelido que contén o haxiónimo, procedente de lugares que hoxe figuran no nomenclátor como Santo André, presenta as formas **Santoandré** (44 portadores, Mapa 6) e **Santandré** (25, Mapa 7). Han de ser castelanización destes apelidos, aínda que nalgún caso poderían ter orixe fornæa, os que presentan a forma *Santandrés* (menos de 10 portadores), *San Andrés* (menos de 20) e *Sanandrés* (68).

Mapa 7. Apelido *Santandré*

A distribución xeográfica permite situar o principal foco irradiador dos apelidos *Santoandré* e *Santandré* no concello de Agolada: na parroquia de Órrea (Santo André) e no lugar de Santo André da parroquia de Carmoega. Os portadores de *Santandré* nas inmediacións de Pontevedra quizais teñan orixe en

Santo André de Xeve, que na documentación se rexistra como *Santrandel: Ruy de Gatomorto, de Santrandel de Gebe* (ano 1527 SMCamiñoPontevedra), cunha variante popular paralela do *Santarandel* de Arceo, Boimorto. Unha terceira área de portadores de *Santandré*, nas mariñas coruñesas, ten quizais orixe na parroquia de Santo André da Ribeira, concello de Monfero. A documentación mostra que outros topónimos *Santo André* doutras áreas tamén orixinaron apelido co haxiónimo, hoxe castelanizado: *Affonso Fernández de Santandré* (ano 1355 Pantón), *Juhán Lourenço de Santandré* [de Masma] (ano 1495, Vilourente, Mondoñedo), *Galaor de Santo André*, de Santa María da Ameixenda (Ames) (ano 1546, ACS).

Mapa 8. Apelido *Andrade*

O apelido ***Andrade*** (Mapa 8), con máis de 4.200 portadores, ocupa o lugar número 169 por orde de frecuencias en Galicia. Aínda que espallado por todo o territorio, a maior densidade dáse na provincia da Coruña e especialmente na comarca de Bergantiños. Suponse que o principal foco irradiador foi a parroquia

de Pontedeume, de onde era orixinaria a poderosa familia dos Andrade baixomedievais, pero os outros topónimos *Andrade* galegos aparentemente tamén xeraron apelido. Rexistrámolo en cadeas onomásticas desde o século XII: *Petrus Andradi* (ano 1128, Caaveiro), *Petrus Veremudiz de Andrade* (ano 1204, Caaveiro), *domnus Lupus Petri de Andrade* (ano 1238, Oseira), *Fernandus Petri de Andrade* (ano 1235, CatMondoñedo), etc.

A variante con alteración da vogal final, *Andrada*, que ten presenza significativa como apelido noutras áreas (en España rexistra a máxima densidade na Estremadura), en Galicia non chega aos 50 portadores. Na documentación galega medieval só moi esporadicamente se rexistra esa forma: *in Burgaus et in Andrada ecclesiasticas et laicales* (ano 1192, Sobrado).

O censo non inclúe na actualidade ningún portador do apelido **Andreade**, orixinario do lugar homónimo (na parroquia de Paradela, en Sarria), nin en Galicia nin en España. Sobrevive en América, especialmente nos Estados Unidos. Na documentación escrita rexístrase en Galicia ata mediados do século XIX: *María Josepha Tero Andreade*, filla de *Cathalina de Andreade* (ano 1682 Barán, Paradela, Lugo, IGI); *Pedro Andreade* (ano 1859, Cortes, Paradela, Lugo, IGI). Quizais desapareceu a raíz da creación do Rexistro Civil na década de 1870, que puido harmonizalo ou regularizalo en *Andrade*, pois na actualidade ten presenza este apelido en parroquias de Paradela e doutros concellos da comarca de Sarria onde se documentaba *Andreade* no pasado.

2. CIVIDANES, CIVIDÁNS, CIVIDÁS

O Nomenclátor recolle unha localidade chamada *Cividáns*, en Salcidos (A Guarda) e outra *Cividás* en Serantes (Oleiros). Ambas deron orixe ao correspondente apelido toponímico.

O nome destas dúas poboacións figuraba cunha forma castelanizada *Civitanes* nos nomenclátors do século XX e noutras fontes escritas. Non son, como se viña considerando, formas de plural de *Cividá* ou *Cidá* (< CIVITATE), nomes relativamente comúns na toponimia galega para designar castros ou “ruínas o vestigios de poblaciones” (Moralejo 1977: 24), o que obrigaba a supoñer que a consoante nasal de *Cividáns* era adventicia, non etimolóxica. A documentación do século XIII do mosteiro de Santa María de Oia mostra que o topónimo *Cividáns* da Guarda

remite a un étimo *CIVITATANOS: *Cividáns* 1218, *Cividanos* 1233, *Cividanos* 1239, *Cividans* 1243, *Cividanus* 1244, *Cividaos* 1269, *Cividaos* 1275, *Cividaos* 1282, *Çividaos* 1283. É polo tanto un xentilicio. Posto que o lugar de *Cividáns* se atopa ao pé do monte Trega, debemos interpretar que é o castro deste monte a *cividá* de onde procedían os poboadores que motivaron o nome do lugar.

Vémolo en cadeas onomásticas desde a Idade Media: *Lourenço Eanes de Cividaos* (1282, Oia), *Pedro Pescoço de Çividaos* (1283, Oia), *Pedro de Cividáns* (1409, Oia), *Joán de Cividaas* veciño de Pontevedra (1417, Lérez), *Marcos de Cibidáns* (1554, Oia, PARES). Desde o século XVIII só se rexistra coa forma castelanizada, coa vogal <e> en lugar do <o> etimolóxico: *Manuel de Cividanes*, *Mateo de Zividanes* (1753, CME A Guarda), *Constantino Cividanes Cadilla* (1866, IGI), *Amadeo Cividanes* (1872, IGI), *Emilio Cividanes Rolán* (ano 1888, IGI), *Benito Urgal Cividanes* (1896, IGI), *José Pérez Cividanes* (1897, Camposancos, IGI).

Supoño para *Cividás*, en Serantes, Oleiros, o mesmo étimo *CIVITATANOS, aínda que non posuamos documentación antiga que o confirme. *Cividás* coincide coa solución local tradicional nesa área para a forma plural do sufixo correspondente ao latín -ANOS (é área de *o irmán* / *os irmás*). A forma con que se castelanizou o topónimo e o apelido correspondente coincide coa empregada para o da Guarda: *Gabriel Cividanes*, de Maianca (1662, ARG), *Ramón Cividanes*, veciño da Coruña (1810, ARG), *María Cividanes Lugrís* (1822, A Coruña), *Maria Isolina Illanes Cividanes* (1847, A Coruña, IGI), *José Lugrís Cividanes* (1849, 1850, A Coruña, IGI), *Atanagildo Cagigal Cividanes* (1881, IGI).

A distribución xeográfica dos 375 portadores do apelido *Cividanes* (Mapa 9) mostra dúas áreas de densidade significativa que corresponden a cadanseu topónimo orixinario: *Cividás* en Oleiros, *Cividáns* na Guarda. Se os portadores do apelido *Cividanes* do Baixo Miño teñen todos orixe remota no *Cividáns* da Guarda, entre os portadores do mesmo apelido no norte conviven probablemente os orixinarios de *Cividás* e os chegados desde *Cividáns*.

Se o *Cividáns* da Guarda se atopa ao pé do castro do Trega, o *Cividás* de Oleiros está ao pé doutro castro denominado Castro de Suvia. O nomenclátor recolle tamén un topónimo *Cidáns*, localidade da parroquia de Zamáns, en Vigo. Supoñemos para este *Cidáns* o mesmo étimo, un xentilicio CIVITATANOS, aínda que descoñecemos a que castro se refire a *cidá* de onde procedían os habitantes que motivaron o topónimo.

Mapa 9. Apelido *Cividanes*

3. PARAXÓ, PARAXUÁ

O Nomenclátor recolle na provincia da Coruña dous topónimos *Paraxó* (en Ordoeste, A Baña, e en Luou, Teo), na de Pontevedra outro *Paraxó* (en Agar, A Estrada) e na de Lugo un *Paraxuá* (Romelle, Samos). Este último aparece documentado como *Paraiola* no século xi: *et alia in Paraiola* (ca1020-1052, Samos), “prope aula sancti Martini de Riomelli villam quam vocitant *Paraiola*” (ano 1093, Samos).

Mapa 10. Apelido *Parajuá*

En *Paraxuá* o sufixo correspondente ao latín -ŏLA presenta a solución con desprazamento da tonicidade característico de áreas de Ourense e de Lugo (cf. *Nigueiroá*, *Pereiroá*, *Cabreiroá*). A consoante palatal actual corresponde ao <i> que precede o sufixo nas atestacións medievais, pero a secuencia vocálica *aio* só pode ser secundaria, debida á perda dunha consoante ante iode. A única explicación verosímil é que esa consoante fose un L- (cf. SANCTA EULALIA > *Santaia*, *Santa Baia*), e dado o contexto fónico, con tres consoantes liquidas en tres sílabas contiguas, ese L explicariáse como resultado por disimilación dun R orixinario, o que nos conduce a un posible étimo PETRARIŎLA. O resultado *petra-* > *para-* en posición átona é común (PETRAFACTA > *Parafita*), e o feito de que se transcriba como *Para-* e non *Petra-* no latín do século XI indica que daquela xa non resultaba un topónimo transparente. Os topónimos *Paraxó* poderían explicarse tamén a partir de PETRARIŎLA, coa redución ŎLA > -ó propia do galego sur occidental (cf. *Grixó* < ECCLESİŎLA) aínda que non podemos excluír que nalgún caso proceda do correspondente masculino.

Mapa 11. Apelido *Parajó*

Do apelido correspondente ao topónimo *Paraxuá* só posuímos rexistros recentes e coa grafía *Parajuá*: *María Juana Gerónima Resco Parajuá* (1817, Baralla, IGI), *Manuel Parajuá Sangil* (1820 Cedrón, Lugo), *Juan Parajuá Boado* (1823, Cedrón, Lugo), *Domingo Antonio Parajuá Mourelo* (1878, Baralla, IGI). Os portadores de *Parajuá* (85, Mapa 10) residen maioritariamente nunha área próxima ao topónimo orixinario. O topónimo *Os Paraxuás* (San Martiño de Corvelle, Pastoriza) ha de deberse ao apelido dos seus poboadores.

A distribución xeográfica dos portadores de *Parajó* (285, Mapa 11), coa máxima densidade nos concellos da Baña e de Teo, permite recoñecer os lugares chamados *Paraxó* das respectivas parroquias de Ordoeste e de Luou como focos irradiadores, mentres que aparentemente o *Paraxó* da Estrada non xerou apelido.

A atestación *Paraiola* de Samos no século XI achega importante información para explicar outros topónimos semellantes a *Paraxó* e *Paraxuá*, algúns deles tamén xeradores de apelido (por exemplo, dous topónimos *O Paraxón*, cun -n

secundario analóxico con outros topónimos en *-ón*, situados en Ordes e Betanzos); o apelido *Parajón*, con moi poucas ocorrencias, pode vir dalgún deles ou de Asturias, onde tamén hai un lugar homónimo e onde é bastante máis frecuente.

Por outra banda, a disimilación de líquidas que explica a medieval *Paraiola* tamén permite explicar como derivados mediante o sufixo correspondente ao latín -ARIU certos topónimos en *-aio* e *-allo* (*Liñaio*, *Lestaio*, *Rosallo*...) que presentan no lexema unha consoante líquida R ou L, que provoca da mesma forma a disimilación ou asimilación do R do sufixo.

REFERENCIAS

- ACS = Arquivo da Catedral de Santiago de Compostela. Fondos Documentais. [<http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac>].
- AHUS = Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela. [<http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/fondos/accesoweb.html>].
- ARG = Xunta de Galicia. Arquivo do Reino de Galicia [<http://arquivosdeg Galicia.xunta.gal/portal/arquivo-do-reino-de-galicia/>].
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega* (ss. VIII-XII). Patronymica Romanica, 12. Tübingen: Max Niemeyer.
- CAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel / Sousa Fernández, Xulio (2005-): *Cartografía dos apelidos de Galicia* [<https://ilg.usc.es/cag/>].
- CODOLGA = José Eduardo López Pereira (dir.) (1994-): Corpus Documentale Latinum Gallaeciae [<http://corpus.cirp.es/codolga/>].
- David, Pierre (1947): Études historiques sur la Galice et le Portugal du VI au XII siècles. Paris-Lisbonne: Institut Français au Portugal – Universidade de Coimbra.
- DCP = Frazão, António César do Amaral (1981): *Novo dicionário corográfico de Portugal*. Porto: Editorial Domingos Barreira.
- IGI = International Genealogic Index. The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. FamilySearch [<http://FamilySearch.org>;2018].
- López Sangil, José Luis / M. Vidán Torreira (2011): “Tumbo Viejo de Lugo (transcripción completa)”, *Estudios Mindonienses* 20, 11-373.
- Machado, José Pedro (2003): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Méndez, Luz (2016): *Toponimia de Agolada*. Colección Terra Nomeada. Asociación Galega de Onomástica - Real Academia Galega.
- Millán González-Pardo, Isidoro (1987): *Toponimia del concejo de Pontedeume y cartas reales de su puebla y alfoz*. A Coruña: Deputación Provincial.
- Moralejo Laso, Abelardo (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago: Editorial Pico Sacro.
- Navaza, Gonzalo (2009): “Parroquias e toponimia”, en VV. AA.: *A parroquia en Galicia. Pasado, presente e futuro*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 181-201.

- NG = Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia*. [<https://www.xunta.gal/nomenclator?>].
- PARES = Portal de Archivos Españoles. Ministerio de Educación, Cultura e Deporte. [<http://pares.mcu.es/>].
- Pérez Capelo, Carolina (2015): *Toponimia e variación dialectal en galego. Os topónimos rematados en -oa, -oá, -úa, -uá*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Piel, Joseph M. / Kremer, Dieter (1976): *Hispanogotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2004-): Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. [<http://ilg.usc.es/tmilg>]. [acceso: 29-04-2018].

Gheada, seseo e estandarización de apelidos

Luz Méndez

**Seminario de Onomástica da Real Academia
Galega**

Asociación Galega de Onomástica

INTRODUCCIÓN

A transmisión escrita dos nosos apelidos nun sistema gráfico autóctono viuse interrompida desde finais da Idade Media. Así, durante o período amplo que vai do século XVI ó XIX, a castelanización consciente por parte dos escribáns e as diverxencias fonéticas entre as dúas linguas introduciron no corpus galego dos segundos nomes un número de formas alteradas que, se non é moi grande, como veremos máis adiante, si é importante en canto a número de portadores. Co nacemento do Rexistro Civil, estas formas asentáronse.

Para moitos dos nosos apelidos deturpados conservamos paralelamente as formas propias, aínda que algúns en grave risco de desaparición (cf. *Vilasante* 22 / **Villasante* 259)¹. Pero noutros casos desapareceron ou están a pouco de desaparecer completamente en Galicia e só con sorte as podemos encontrar noutros territorios, nomeadamente en países de América do sur (cf. *Colazo* con 3.091 portadores na Arxentina, 69 en España, pero ningún en Galicia, onde hai 4.338 persoas que o teñen deturpado na forma *Collazo*).

Os fenómenos castelanizadores máis frecuentes nos apelidos son as grafías castelás como <y>, <j> e <g+ei> (*Filloy*, *Majide*, *Cajade*, *Castreje* / *Castrege*, *Girón*...), que poden ter ou non repercusións fonéticas; a redución de ditongos decrecentes galegos (*Montoto*, *Piñero*, *Sotelo*...); o desenvolvemento de ditongos crecentes castelás (*Prieto*, *Infiesta*...); e a substitución de sufixos -óns por -ones: *Allones*, *Miñones* e -áns por -anes: *Cividanes*, *Fentanes*, *Goyanes*...).

1 Os detoponímicos son os máis deturpados. Algúns dos patronímicos moi frecuentes tamén foron substituídos polas correspondentes formas castelás (*Martiz* e *Martís* por *Martínez*; *Ximénez* por *Jiménez* e *Giménez*), como se verá máis adiante. No caso dos delexicais a situación é máis variada, pois nalgúns casos a forma propia supera a castelanizada ou foránea (*Boo*, *Bispo* ou *Vispo*, *Carneiro*, etc.). Noutras ocasións son bastante máis frecuentes as formas alteradas (*Borrajo* no canto de *Borraxo*, *Blanco* por *Branco*, *Centeno* por *Centeo*, etc.).

A castelanización gráfica supuxo, á vez, unha dependencia fonolóxica favorecida pola escolarización en castelán (Moralejo Álvarez 2008: 205). Así, a grafía medieval galega <y>, que se utilizaba fundamentalmente para o fonema vocálico /i/ en ditongos crecentes e decrecentes e en hiatos (Boullón / Monteagudo 2009: 39 e ss.), mantense nos textos posteriores á Idade Media, seguindo o modelo gráfico do castelán e deste xeito, no caso dos ditongos crecentes, implica que na oralidade se consonantice nunha oclusiva palatal sonora [j] e mesmo que se xeren formas grafadas con <ll> pois, na maioría dos dialectos da lingua do castelán e do actual galego -sospéitase que por castelanismo (Regueira 2010: 15)-, o son [ʎ] que este dígrafo representaba deslateralizouse: *Miragaia*, **Miragaya* > **Miragalla*; *Caión*, **Cayón* > **Callón*; *Maián*, **Mayán* > **Mallán*.

Máis complexo é o caso das grafías <x>, <g, +e, i> e <j>, que no galego e no castelán correspondían a un único fonema palatal xordo /ʃ/, logo de que se neutralizara a oposición deste co correspondente palatal sonoro. Por un lado, mentres a lingua galega foi conservadora e mantivo esa pronuncia, en castelán as letras pasaron a representar –a partir dun momento datado entre os séculos xvi e xvii (Navaza, 2012: 173)– o novo fonema velar /x/ que desenvolveu o español. Por outro, tamén serviron para grafar a realización fricativa farínxea [h] ou glotal [h] sonora do fonema /g/, a gheada galega, pois nesa época tamén se dan os primeiros testemuños (Boullón, 2012: 152).

A isto hai que lle sumar que, na propia Idade Media, en galego non era estraña, aínda que non habitual, a confusión entre as grafías que representaban as consoantes palatais <g+e,i> e velares <gu+e,i>, como se reflicte tanto nos primeiros textos: *Migeel García* a.1255, *Johán Domíget* a.1256, *Pedro Rodríguez de Gijzo* a.1255 (Boullón / Monteagudo, 2009) coma nos dos séculos posteriores: *Pero Migés* a.1328 DocUnivSantiago; *fis escrevir e pague aqui meu signal* a.1425 CDS Domingos Viveiro².

Por todas estas razóns, no proceso de estandarización dos apelidos, encontramos por veces con dificultades para determinar o valor orixinario do grafema, pois un elemento onomástico galego escrito nun texto castelán con <x>, <g+e,i> ou <j> pode representar os sons [ʃ], [h] ou o castelanizado [x].

Naqueles casos en que os nomes son transparentes ou en que dispoñemos de documentación antiga, medieval, non é difícil propoñer unha forma gráfica que

2 As citas das fontes documentais están tiradas do TMILG.

represente a propia galega, adaptada ás normas ortográficas modernas. Non obstante, non sempre dispoñemos de exemplos e, ademais, moitos dos nosos apelidos non se empezaron a rexistrar por escrito ata a creación dos rexistros oficiais eclesiásticos e civís, cando xa se deixara de escribir na nosa lingua.

Tamén o seseo, máis antigo, instalouse ás veces na tradición escrita e o prexuízo contra el fixo xerar formas ultracorrixidas como *Chouciño*, *Chouza* ou *Zas*. Xa que o seseo está considerado un fenómeno inherente ó galego, admítase nas formas estándares onomásticas se non coinciden co léxico común, aínda que na toponimia está máis restrinxido ca na antroponimia e, deste xeito, non interfere na normalización do corpus pero si, como veremos, no estudo da etimoloxía dos nomes propios que o reflicten.

1. O CORPUS GALEGO E OS APELIDOS DETURPADOS

Antes de expoñer algúns exemplos de apelidos que presentan estas dificultades, para ter unha visión de conxunto do que supoñen todas estas alteracións no corpus da onomástica persoal, vexamos a súa porcentaxe.

Partimos para esta análise dos apelidos e as súas variantes que levan máis de 30 portadores (o corpus previsto na actualidade para o *Dicionario dos apelidos galegos*). Son en conxunto 5.785 formas do noso repertorio³.

Un 50% destas formas correspóndense con apelidos galegos: *Lobariña*, *Agulla*, *Méndez*, *Fillo*, *Fontecoba*⁴...; un 8% son formas galegas deturpadas fonética ou morfoloxicamente: *Costoya*, *Morgadanes*, *Feijoo*, *Yáñez*⁵...; o 14% son apelidos hispánicos, isto é, comúns ó galego e ó castelán: *Balsa*, *Cabeza*, *Domínguez*...; un 19% son formas castelás: *Cuesta*, *Ibáñez*, *Monroy*...; finalmente, un 10% son apelidos doutras orixes: *Castells*, *Ferrer*, *Legaspi*, *do Nascimento*, *Thomas*...

3 Os datos obtivémolos do censo do Instituto Nacional de Estadística (INE) de 2001. Para coñecer o número de portadores dun apelido (que non sempre coincidirán coas cantidades que aquí se mencionan, pola Lei de protección de datos) e o seu lugar de residencia pode consultarse a web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG), cuxo enderezo consta na bibliografía. Un gráfico coas porcentaxes que se indican a seguir está exposto no traballo de Ana Boullón, no seu artigo neste mesmo volume.

4 Incluímos aquí as formas autóctonas que conteñen grafías antigas hoxe rexeitadas pola norma ortográfica pero que non supoñen alteracións fonéticas, coma estes *Fillo* e *Fontecoba*.

5 Neste grupo recóllense tamén formas que, aínda que se poidan corresponder con grafías históricas —coma *Barja* ou *Mayo*—, ademais de non se axustaren á norma moderna, alteran a pronuncia propia galega dos apelidos que as conteñen.

A suma dos apelidos propiamente galegos, dos galegos deturpados e dos hispánicos é dun 72%; isto é, un 28% ou teñen outras orixes procedentes de persoas foráneas chegadas en distintos momentos da nosa historia ou son galegos caste-lanizados. Así, podemos afirmar que dispoñemos dun corpus propio importante en número de formas.

As formas deturpadas, un 8%, non son as que realmente fan que a nosa onomástica persoal estea gravemente alterada. O que verdadeiramente a afecta é que entre o 19,00% de formas casteláns se esconden moitos apelidos galegos que directamente se suplantaron e así, por exemplo, entre as 113.448 ocorrencias do apelido *Martínez* ocúltase o apelido *Martiz* autóctono (moi frecuente na Idade Media e hoxe desaparecido en Galicia, pero que aínda sobrevive nalgúñas provincias de España (INE_apelidos) e nalgúns países de América do Sur (Forebears); na actualidade só conservamos 213 casos do seseante *Martís*). E, tamén, no anteriormente mencionado *Cuesta* (con 555 ocorrencias) seguramente se oculta algún *Costa* (do que, en todas as súas variantes –*Costa, Acosta, da Costa*–, hai 10.312 ocorrencias en Galicia).

Por iso, o que realmente dá imaxe dunha onomástica dos apelidos estragada é que, como os máis comúns foron suplantados polas correspondentes formas castelás, o número de persoas que teñen o seu apelido alterado é moi grande. Entre os 100 apelidos máis frecuentes, 21 son apelidos formalmente “casteláns” que, con certeza, agochan formas autóctonas:

Forma castelanizada e ocorrencias	Forma propia e ocorrencias
Martínez 113.448	Martiz 0, Martís 213
Iglesias 56.178	Igrexas <10
Blanco 46.122	Branco 85
Alonso 43671	Afonso 1.055
Otero 42.667	Outeiro 341
Lorenzo 29.264	Lourenzo 22
Romero 20.086	Romeo 345, Romeu 336, Romeiro <10
Villar 15.807	Vilar 4.958
Prieto 14.568	Preto <10
Mosquera 13.838	Mosqueira 232
Gil 13.085	Xil 0

Forma castelanizada e ocorrencias	Forma propia e ocorrencias
Soto 10.751	Souto 17.323
Losada 9.996	Lousada 39
Montero 8.922	Monteiro 741
Cid 8.634	Cide 25
Rivera 8.530, Ribera 129	Ribeira 52, Riveira 1.125
Fuentes 8.488	Fontes 144
Carrera 7.466	Carreira 4.775
Nieto 7.394	Neto 42
Yáñez 7.035	Anes 69, Enes 125
Jiménez 6.754	Ximénez <10, Ximenes <10

Só con que as persoas que levan estes apelidos os restituísen á forma galega, a porcentaxe de portadores cun apelido autóctono incrementárase substancialmente.

Nótese, ademais, que dous (*Xil*⁶ e *Martiz*) non figuran con esta forma propia no noso repertorio; que o apelido *Iglesias* quizais nunca tivo forma galega e seguramente en moitos casos se lles impuxo xa en castelán ós nenos de filiación descoñecida. E que nesta listaxe dos cen apelidos máis frecuentes só nunha ocasión, *Souto*, a forma galega supera aínda en número de portadores á foránea, *Soto*.

2. GUEADA E GHEADA NOS APELIDOS GALEGOS DETURPADOS

Das formas alteradas (434) do corpus dos nosos apelidos, máis dun 60% (262) estano por levar os grafemas <j> e <g+e,i>. Clasifícanse en dous grupos:

- A maioría correspóndense con voces que contiñan un son medieval prepalatal fricativo xordo ou sonoro e, polo tanto, segundo a ortografía do galego moderno, terían que se grafar con <x>⁷. Reflicten logo unha castelanización gráfica, que ten consecuencias fonéticas, pois lense “á castelá”.
- Uns poucos⁸ responden á representación gráfica da gheada.

6 Realmente a forma *Xil* ou *Xill* que podemos rexistrar nalgúns documentos de Galicia en castelán no século XVI (*Ana* -no rexesto *Joana- Xil* a.1600 AHUS, *Isavel Xill de Taboada* a.1617 ACS) responden a mudanzas da ortografía española, pois en textos medievais galegos rexístrase coa grafía etimolóxica *G-*.

7 Sobre a pertinencia de consideralas grafías etimolóxicas, véxase Navaza, 2012.

8 Arredor de 50 formas. O número é indeterminado xa que hai apelidos opacos que aínda non se puideron clasificar ou son dubidosos como, por exemplo, *Jarazo* / *Garazo*; *Jardón* / *Gardón*; *Jarel* / *Garel*; *Jartín* / *Gartín*.

Algúns dos apelidos do primeiro grupo, interpretada a castelanización como gheada, presentan tamén formas ultracorrixidas, con gueada. Ás veces, estas variantes aínda se rexistran nun número significativo⁹ e mesmo se espallaron por outros lugares de España e de América. É, por exemplo, o caso de *Guiance*, apelido de máis de 300 ocorrencias en Galicia ou *Gallas*, con máis de 50 ocorrencias en Galicia e que tamén rexistramos en Andalucía e na Arxentina. Non obstante, estas formas emendadas incorrectamente son, polo xeral, excepciónais.

*Abeigón 40 < *Abeijón 1.665 < Abeixón

*Arguerey (-10) < *Argerey 137 < Arxerei

*Arguiz 42 < *Argid (-10), *Argis (-10), *Argiz 404, *Arjiz 12 < Arxiz

*Argones 36 < *Arjones 411 < Arxóns (-10)

*Borragueiros 11, *Borrageros (-10) < *Borrageiros 126, *Borrageros 61, *Borrajeiros 10, *Borrajeros 31 < Borraxeiros

*Crugueiras (-10) < *Crujeiras 988 < Curuxeiras, Cruxeiras

*Engamio (-10) < *Enjamio 255 < Enxamio

*Guiadanes 76 < *Giadanes 67, *Giadáns 69, *Giadás 222 < Xiadás, Xiadáns

*Guiance 316, *Guianzo 15 < *Giance 73, *Gianzo 111 < Xiance, Xianzo

*Guiao 16 < *Giao 241, Giau (-10) < Xiao

*Gallas 51 < *Jallas 174 < Xallas

*Murugosa (-10), *Morugosa (-10), *Morigosa (-10) < *Murujosa 63, *Morujosa 43 < Muruxosa

*Orgales 18 < Orjales 660 < Orxales (-10), Orxás

*Orgueira 135 < *Orgeira 562, *Orjeira (-10) < Orxeira

*Refogo (-10), *Refogos (-10) < *Refojo 247, *Refojos 518 < Refoxo (-10), Refoxos

*Sanguiao 47, *Sanguiau (-10) < *Sangiao 585, *Sanguiau (-10), *Sanjiao 60, *Sanjiau (-10) < Sanxiao

*Sanjurgo (-10) < *Sanjurjo < Sanxurxo

9 O número de ocorrencias do apelido interferido indícase a seguir. Cando son poucas, por esixencia de protección de datos, indícase con (-10). Cando a variante non leva cantidades é que non se rexistra en Galicia, o que é o caso de moitas das que deberían ser as nosas formas autóctonas actuais. O asterisco (*) engádeselles ás formas interferidas polo castelán.

A gueada deuse mesmo en apelidos doutras orixes, coma no reposto no corpus galego como *Arxibai*, de probable orixe portuguesa. Como hoxe non hai en Galicia ningunha localidade con ese nome —aínda que non se pode descartar que a houbese e hoxe estea desaparecida— pensamos que debe provir do topónimo portugués *Argivai*, freguesía en Póvoa de Varzim, e que chegou a Galicia posiblemente no séc. XVII, cando se datan aquí as primeiras atestacións. Hoxe non temos constancia da existencia do apelido no país veciño. En Galicia rexístrase con múltiples variantes gráficas (**Argibay*, **Argibai*, *Argivai*, **Argivay*, **Arjibay*, **Arjivai*), algunhas con moi poucos portadores, se non son erros de rexistro. A forma maioritaria **Argibay*, con grafía castelanizada, estendeuse a varias provincias españolas e tamén ó Brasil, con certeza desde Galicia. Unha forma con gueada, **Arguibay*, hoxe a piques de desaparecer, documéntase en textos de Galicia do séc. XIX: *María Josefa Arguibay Acuña* (ano 1866, AHUS). Tamén do apelido éuscaro *Jauregi*, que rexistrou unhas formas *Jaurigi* ou *Jaurigui* que hoxe só existen en América pero xa non en España ou en Galicia, achamos en textos autóctonos exemplos en que se viu alterado por ultracorrección: *don Domingo Antonio Gaurigui* a.1755 PARES¹⁰.

Os apelidos que presentan formas con gheada, como dixemos, tampouco son moi numerosos. Hai arredor de 50 formas, algunhas variantes do mesmo apelido. Parte deles foron estudados por Boullón (2012).

A seguir, imos ver con certo pormenor algúns exemplos destes casos conflitivos. Trataranse primeiro apelidos transparentes que, aínda así, puideron confundirse facilmente por seren susceptibles de castelanización ou de pronunciarse con gheada. Logo, comentaranse exemplos de apelidos de difícil restitución xa pola súa opacidade, xa pola escaseza de datos e fundamentalmente, porque neles pode confluír a gheada coas formas deturpadas que rexistramos desde cedo na nosa onomástica persoal.

2.1. *Gato / Xato*

Desde a Idade Media, rexístrase en Galicia o sobrenome *Gato* (*Munio Gato* a.1167-1191 TLourenzá¹¹), proveniente do latín *cattus* ‘gato’, para o que supo-

¹⁰ CLERO-SECULAR_REGULAR,L.10134 (Imaxe 11).

¹¹ De aquí en diante, nas atestacións antigas indícase en cursiva a cadea onomástica literal seguida da data e a abreviatura da fonte documental, que se pode consultar na bibliografía. Cando varias cadeas pertencen a un mesmo fondo, para evitar repeticións, só se indica cal é este fondo na última.

ñemos uns significados aínda recollidos en dicionarios do galego moderno como ‘ladroeiro, rateiro’, ‘home sagaz e astuto’ ou ‘aquel que ten ollos claros como consecuencia de cataratas ou leucomas’. O apelido é propio do oriente da provincia da Coruña, da Terra Chá e da Mariña occidental.

Fig. 2. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Gato* 843, *Jato* 259.

Xato, castelanizado en *Jato*, é tamén un sobrenome antigo. Provéen do substantivo común *xato* ‘becerro’ e tamén ‘boi semental’ (DdD, s.v. *xato*), voz rexistrada en Galicia, Asturias, León e Zamora como /*fato*/ e en Valladolid, Palencia e Cantabria como /*xato*/; aínda na parte máis oriental da área que abrangue, en Burgos e Árabá, encontramos a pronuncia /*cato*/ (Fernández Ordóñez, 2016: 789-790).

Fig. 3. Mapa tomado de Fernández-Ordóñez (2016)

É de etimoloxía descoñecida e Corominas considera a palabra unha creación expresiva. Parece confirmar esta orixe o seguinte fragmento dun texto do séc. XVI de Eugenio de Salazar, fiscal da Audiencia de Galicia, en que describe as mulleres de Tormaleo (Ibias, Asturias), localidade de fala galega:

Son muy medidas y cautas en el hablar; por maravilla hablan con los hombres, aunque algunas veces obran con ellos; hablan más con las bestias; a los puercos dicen cache, cache: mal fogo vos abrase; a las cabras y ovejas chava xeu, riegeu, riegeu y á los bueyes hei, hei, aho, aho, *xato*, aberroi. Es gloria ver las perlas que despiden por aquellas bocas cuando no regüeldan.¹²

Tamén García Arias (ápid Fernández-Ordóñez, 2016) ofrece testemuños da voz común *xato* na documentación asturiana en textos de finais do séc. XIV e do XV.

¹² *Cartas De Eugenio De Salazar: Vecino Y Natural De Madrid, Escritas Á Muy Particulares Amigos Suyos* (a.1573), en CORDE. A cursiva é nosa.

En cadeas onomásticas da documentación galega non figura antes do séc. xvi: *Antón Jato Pérez* a.1538 AHUS, aínda que cremos que esta atestación é de lectura dubidosa. Pero está ben exemplificado o seu uso fóra de Galicia xa en documentos de finais do xv, principalmente ligado á localidade de Becerril de Campos¹³ en Palencia: *Toribio Jato* a.1492, *Pedro Jato* a.1493 PARES.

Dado que a distribución actual dos dous apelidos coincide nalgúñas áreas (vid. atrás Fig. 2), non podemos descartar que a gheada puidese crear confusións entre eles, nomeadamente na parte setentrional das provincias da Coruña e Lugo, nas comarcas de Ortegal, o Eume e a Terra Chá que rexistran portadores das dúas formas e polas que pasa a isoglosa da gheada para as voces *gato/hato*, *xato*.

Fig. 4. Mapa tomado de Sousa Fernández (2010).

13 Nótase a constante presenza de galegos de Terra de Campos, a antiga *Campus Gallaecia* e *Campus Gothorum*. De aí a abundancia na zona do topónimo *Gallegos* e outros coma *Bolaños de Campos*, que contén o sobrenome galego *Bolaño* dos seus primeiros repoboadores.

2.2. *Rexo, Rexa / Reixo, Reixa / Rego (Do Rego, Dorrego), Rega*

Nas formas alteradas **Rejo*, **Reja*, **Rejas* / **Reijo*, **Reija*, **Reijas* xunto con *Rego*, *Regos*, *Rega* poden confluír varios apelidos galegos autóctonos:

a) *Rexo, Rexa e Rexas*

Proveñen do adxectivo *rexo*, e este do lat. *rīgīdus*, -a, -um ‘duro, especialmente polo frío’; aplícase a ‘quen ten forza ou vigor; san, que se conserva’. Na Idade Media rexístrase (DDGM) con grafías moi variadas como *rigeo*, *rigio*, *regeo*, *rigea*, *rigia*, *rijo*, *rejo*. *Rexo* é sobrenome datado desde o séc. xvi (*Afonso Rexo*, de Celanova, a.1508 AGaliciana; *Pedro Rexo*, do couto de Chouzán, a.1589 ACS). Puido xerar unha variante feminina, como parece indicar a documentación antiga (*Inés Reja* a.1570 AHUS, *Teresa Reja* s.a. AGaliciana)¹⁴. A forma **Rejas* (*Rexas*) deste sobrenome, poderíase explicar como un plural secundario, por exemplo, aplicado a membros dunha mesma familia, pero non se pode descartar que proveña dun topónimo, pois hoxe o Nomenclátor de Galicia (NG) rexistra un topónimo *As Rexas* (Priegue, Nigrán, Po), nunha das áreas onde o apelido é característico. Na actualidade, hai tres zonas principais de concentración do apelido *Rexo* (grafado **Rejo*) en Galicia: unha na comarca de Allariz-Maceda, outra en concellos das de Lugo e Sarria; e unha terceira nos concellos coruñeses de Monfero, Irixoa e outros próximos. *Rexa* (**Reja*) é moito menos frecuente e máis da metade dos portadores residen en Lourenzá. *Rexas* (**Rejas*) dáse en dúas áreas, no sur de Galicia, fundamentalmente no concello de Vigo e no das Neves e, no norte, en Oleiros, Narón e Ferrol.

b) *Reixo, Reixa e Reixas*

Son seguramente apelidos toponímicos. A súa etimoloxía é de orixe incerta. *Reixo* non se rexistra hoxe como nome de lugar nin no NG nin na microtoponimia recollida, pero pola documentación antiga sabemos que houbo unhas terras con ese nome no concello coruñés de Boqueixón (“heredades que se dizen detrás do Vilar y do *Reixo*”, na parroquia de Santa María de Lestedo a.1550 AHUS). Talvez

¹⁴ Este segundo nome tamén se podería entender como castelanizacións do toponímico *Reixa* (vid. o epígrafe seguinte), aínda que as atestacións carecen da preposición *de*, que adoita acompañar os apelidos toponímicos nas cadeas onomásticas, sobre todo nas datas máis temperás.

esas *heredades* son as que xustifican o sobrenome de *Gómez González de Reixo*, veciño de Santiago, a.1500, ACS ou o de *Inés de Reixo*, veciña de Santiago, a.1531, ACS. **Reija* encontrámolo a partir do séc. XVIII: *Domingo Reija*, de Segovia, O Corgo. a.1753 AGaliciana; *Juan Reija y Pociña*, de Neira de Xusá, Baralla, a.1800 PARES; e aínda poderíamos considerar **Reja*, datada desde o séc. XVI: *Inés Reja* (Outes) a.1570 AHUS e *Teresa Reja* s.a. AGaliciana (vid. nota 14). *Reixas* figura en cadeas onomásticas polo menos desde o séc. XV: *Fernán Reixas* a.1433 Min-NotPontevedra. Hoxe en día, *Reixo* se subsistiu castelanizado como **Reijo*, está a piques de desaparecer de Galicia. *Reixa*, e o castelanizado **Reija*, moito máis frecuente, é apelido característico dos concellos de Corgo, Castroverde, Lugo e outros da contorna, polo que, en principio, non parece que teña como orixe o topónimo *Reixa* (Marrubio, Montederramo, Lu). Se non provén dun nome de lugar hoxe desaparecido, tamén puido chegar á zona singularizado –por entenderse que fai referencia a un único individuo– e ter a súa orixe no nome da localidade *As Reixas* (Os Vilares, Guitiriz, Lu).

O plural *Reixas*, xa con poucos portadores e tamén castelanizado en **Reijas*, é forma pontevedresa, coma na Idade Media, e na actualidade está concentrado principalmente na comarca do Condado e no concello de Vigo.

c) *Rego e Rega*

Son tamén apelidos toponímicos. Abundan estes nomes de lugar en Galicia: *Rego* ou *O Rego* (Co₁₇, Lu₁₈, Ou₃, Po₆)¹⁵; *Rega* ou *A Rega* (Co₁₄, Lu₁₂, Ou₁, Po₁) e xa forman parte das cadeas onomásticas na Idade Media: *Micahel de Rego* a.1210 TSobrado, *frey Fernando da Rega* a.1448 CDVilourente. Considérase que a orixe etimolóxica do topónimo é un tema léxico prerromano hidronímico descendente do céltico **recu* ‘rego’. Pola frecuencia do topónimo, o apelido *Rego* está presente por toda Galicia, pero localízase principalmente na parte máis nororiental, fundamentalmente na provincia de Lugo. Os portadores de *Rega* rexístranse especialmente na comarca da Coruña, na Mariña central, na Terra Chá e en Lugo.

É probable que a castelanización e a gheada puidesen facer confundir en ocasións estes tres apelidos mencionados, aínda que só o seguimento xenealóxico dos actuais portadores pode garantir esta hipótese.

15 O número en subíndice indica o número de topónimos en cada provincia.

Fig. 5. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Reja* 21, *Reija* 465, *Rega* 481.

Fig. 6. Mapas da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Rejo* 196, *Reijo* <10, *Rego* 4872.

2.3. *Xamardo / Gamardo*

Hai arredor de 860 ocorrencias do apelido deturpado **Jamardo* e as persoas que o levan residen principalmente nas comarcas do Sar, Caldas e, en menor medida en Santiago e Tabeirós-Terra de Montes. Aparentemente é un sobrenome que se corresponde coa voz *xamardo* ‘cría da troita’, recollida nalgún dicionario galego

en localidades do concello da Estrada, e que se supón redución de **enxamardo*, un derivado de *enxame* (< lat. EXAMINEM ‘id’) ‘grupo de abellas que forman unha colonia’ ‘grupo numeroso de persoas ou cousas en movemento’. Para Méndez Ferrín (2007: 274-275), *xamardo* é unha nasalización de *xabardo*, outra denominación do *xabaril* < ár. YABALÎ ‘bravo, montés’, co sufixo de orixe francesa *-ardo*; como sobrenome faría referencia a un home forte, rudo. Está documentado só unha vez a finais do séc. XVI: *Gregorio Xamardo*, de Aríns, Santiago, a.1584 ACS; e faise máis frecuente nos séculos posteriores:

Andrés *Jamardo* a.1665, Andrés Trigo *Jamardo* a.1743, Juan Benito *Jamardo* y Trigo a.1754, Juan *Jamardo* s.XVIII AGaliciana, Francisco *Jamardo* a.1858 AHUS.

En España, *Jamardo* é apelido claramente galego, das provincias da Coruña e Pontevedra. No mundo ten tamén incidencia na Arxentina e no Brasil, aínda que non temos constancia de que haxa persoas co apelido en Portugal.

Fig. 7. Mapa da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG): *Jamardo* 860.

Non obstante, en Galicia hai tamén uns poucos portadores (menos de dez ocorrencias) da forma *Gamardo*, que está abundantemente documentada en textos históricos desde o séc. XIII:

Fernandus Petri dictus Gamardus a.1248 CDRamirás, *Bieito Gamardo*, de Carcacia, Padrón a.1521 e 1546 AHUS, *Francisco Gamardo*, de Carcacia a.1530 ACS, *Juan Gamardo*, de Barcala, A Estrada, a.1548, *Bartolomé Gamardo*, clérigo de Barcala e de Santiago a.1549 AHUS, *Gregorio Gamardo*, de Vilanova de Arousa a.1575, *Pedro Gamardo* a.1579, *Domingos Gamardo*, de Carcacia, a.1592 ACS, etc.

Existiu tamén unha forma feminina para as mulleres, hoxe desaparecida, e case sempre ligada ó sobrenome dun home da familia:

Catalina Gamarda, muller de *Bieito Gamardo* a.1521, *María Gamarda*, muller de *Juan Gamardo*, de Barcala, a.1548 AHUS, *Inés Gamarda*, irmá de *Domingo Gamardo*, de Carcacia, a.1575 ACS.

Gamardo ten certa vitalidade en América do Sur, con máis de 2.000 ocorrencias. Non temos constancia do apelido en Portugal, pero si rexistramos na toponimia un monte e un miradoiro do *Gamardo* (Ventosa, Vouzela).

Por todo isto, debemos considerar a posibilidade de que **Jamardo* sexa unha variante con gheada de *Gamardo*, de etimoloxía escura, quizais relacionado con algún nome persoal (cf. os apelidos franceses *Gamard*, *Guamard*, *Jamard* e outras variantes, que se cre que proveñen dun nome xermánico). Nótese ademais, que a distribución antiga do apelido *Gamardo* (Padrón, A Estrada, Santiago) parece ser moi semellante á do actual *Jamardo* e que tamén é na zona (A Estrada) onde se recolle a voz común *xamardo*. Ou quizais que se confundiron as dúas orixes e confluíron no apelido, xa que a atestación de *Gregorio Xamardo* do ano 1585 parece demasiado temperá para considerala un dos primeiros exemplos datados da gheada.

Estes datos abren ademais o debate de se se debe propoñer unha única forma normalizada *Xamardo*, ligada á voz común, ou ofrecer tamén a opción *Gamardo*, como pensamos, para este apelido.

2.4. *Bugueiro* / *Buxeiro*

Outro par que presenta problemas é o dos apelidos *Bugueiro* e os deturpados **Bujeiro* / **Bugeiro*.

Na actualidade, con algo menos de 150 ocorrencias, *Bugueiro* concéntrase principalmente no concello de Carballo, da comarca luguesa de Chantada, e

noutros da ourensá do Carballiño; unhas poucas persoas co apelido residen tamén na comarca da Coruña, maioritariamente no concello da cidade.

Descoñécese a motivación deste sobrenome, que podería conter o s. *bogueiro*, de *boga* (<lat. BOCAM ‘id’), nome de varios peixes de auga doce e salgada, quizais aplicado a persoas que os pescan ou os venden; tamén *bogueiro*, nalgúns dicionarios galegos e portugueses é ‘rede para pescar’. Elixio Rivas (DdD, s.v.) recolle o adx. *bugueiro*, -a ‘sucio, desaseado’, en Viana do Bolo (Ou), e o s. *bogueiro* ‘terreo fondo húmido e con herbal’ que pode explicar o topónimo antigo *Bogueyra Grande* a.1261 CDMelón. No caso destas dúas últimas palabras, se non están relacionadas co nome do peixe, a etimoloxía é escura. Hai atestacións do segundo nome en cadeas onomásticas desde a Idade Media:

Martino Bogueiro a.1258 CDMelón, *Pedro Eanes dito Bugueiro* a.1362 CDSEstevoRibas-Sil, *Alonso Bogueiro*, veciño de Ferrol a.1512 AGaliciana, *Jácome Bugueiro* a.1565 ACS, *Fernando Ares de Parga Buguero ~ Bugueiro de Parga* a.1578-1581 CMEFerrol, *Fernando de Lago Bugueiro* a.1613 ACS, *Marcos Bugueiro de Parga (y Figueroa)* a.1641 e 1645 PARES, *Mateo de Segade y Bugueiro* a.1655 ACS, *Dominga Bugueiro*, viúva a.1752 CMEFerrol, *Pasqual Bugueiro*, labrador a.1750 CMECabanais, *María Bujeiro de Parga* a.1725 AGaliciana.

As formas deturpadas **Bujeiro* / **Bugeiro* concéntranse principalmente nos concellos de Cee, Fisterra, Corcubión, A Coruña e Vimianzo e poderían corresponderse cunha forma con gheada do segundo nome anterior ou responder, máis probablemente, a un autóctono *Buxeiro*, quizais toponímico, pois no NG recóllense *Buxeiros de Arriba* e *Buxeiros de Abaixo* (Sarandón, Vedra, Co) e tamén temos constancia dos nomes *O Buxeiro*, *A Buxeira* e *Buxeiros* na microtoponimia. O topónimo aparenta ser o plural de *buxeiro*, variante co sufixo -ARIUM para o nome do arbusto *buxo*, e forma recollida, por exemplo, por Elixio Rivas en Marín e tamén en dicionarios portugueses. Para explicar o apelido como proveniente do topónimo de Vedra, aínda que está lonxe do foco actual do apelido, teríamos que considerar que se singularizou por entenderse que facía referencia a un único portador. Non obstante, non se pode descartar que os primeiros habitantes lle desen nome ó lugar e non ó contrario e que, polo tanto, *Buxeiros de Arriba* e *Buxeiros de Abaixo* conteñan un sobrenome, referido, por exemplo a persoas que traballan a madeira do *buxo* ou a individuos ós que se lles atribúen as caracterís-

ticas do arbusto (dureza, fortaleza, etc.). Sen dúbida, descartamos que se trate da voz vulgar *buxeiro*, galeguización do cast. **bujero* > *agujero*.

Desde o séc. xvi o topónimo de Vedra aparece cunha forma gráfica que podería ser antecesora da actual (*río dos Buxeiros* a.1537 e *casal dos Buxeiros* a.1550, e tamén *lugar e casal de Bojeiros* a.1548ca AHUS). En Ensenada figura *Buxeiros* (arroyo) e *Bujeiros* (fol. 632v e 633r do CMESarandónPARES) e, en Madoz, *Bujeiros de Arriba* e *Bujeiros de Abajo*. Unha atestación temperán, e excepcional, nunha cadea onomástica, *Martín de Bugueiros* a.1418 LCSantiago, podería ser erro do copista se se refire a este topónimo de Vedra ou mala lectura do transcriptor por *Burgueiros* (Trasmonte, Ames).

Estas formas con <x>, <j> e <g+e,i>, que na documentación tamén presentan unha forma feminina hoxe desaparecida —o que quizais reforza a idea do sobrenome, xunto co feito de que sempre carece de preposición—, dátanse máis tardiamente, desde o séc. xvi:

Pedro Buxeiro, de San Román de Vilaestrofe (Cervo, Lu) a.1563 AHUS, *Alonso Bugeiro de Parga* a.1608 ACS, *Mateo de Segade Bugeiro* a.1629 AHUS, *María Buxeira* a.1694 CensoRedondela, *María Bujeiro de Parga* a.1725 AGaliciana, *Ana Segade Bugeiro*, de San Cosme de Abeancos (Melide) a.1706, *Luís Bujeiro* e a súa filla *Manuela Bujeiro*, da Ponte Arcediago (Santiso) a.1846 AHUS.

Por outra parte, o feito de que na documentación histórica as dúas formas gráficas *Bugueiro* (e **Buguelo*) e **Bujeiro* / *Bugeiro* vaian frecuentemente acompañadas do apelido *Parga*¹⁶, nunha clara transmisión familiar estudada en parte¹⁷, permite afirmar que neste caso se corresponden cun único apelido *Bugueiro*, alterado pola gheada. Tamén *Mateo Segade* (ou *Sagade*) *Bugueiro* (1605-1672), melidao que foi arcebispo de México, figura en ocasións cun segundo apelido *Bogueiro*, pero tamén *Bugeiro*¹⁸.

Con todos estes datos, se non admitimos que a gheada é un fenómeno anterior á época que se lle atribúe (ben entrado o séc. xvii), teremos que concluír que hai dous apelidos, *Bugueiro* e *Buxeiro*. Na actualidade **Bujeiro* / **Bugeiro*,

16 Licenciado *Buguelo* de Parga a.1581, *Alonso Bugueiro* de Parga a.1608 ACS, *María Bujeiro* de Parga a.1725 AGaliciana.

17 <http://www.xenealoxiasdoortegal.net/ortegal/bugueiro.htm> [consulta: 08/09/2017].

18 PARES: Pleito de competencias entre el arzobispo de México, Mateo Sagade Bugeiro, y el visitador del Tribunal de la Inquisición de México, Pedro de Medina Rico [INQUISICIÓN, 1735, Exp. 5].

se son toponímicos, están dispersos por concellos de varias provincias, lonxe da localidade que figura no NG e mesmo dos microtopónimos, polo que deberían de provir dun topónimo da zona hoxe desaparecido. E, se se repón unha forma *Buxeiro*, como pensamos, non podemos descartar que esta deba de ser considerada, máis ca toponímica, un sobrenome.

Fig. 8. Distribución actual do apelido *Bugueiro* (esquerda) e *Bujeiro* / *Bugeiro* (CAG).

Ademais disto, en Cee, o concello actual de máis portadores das dúas variantes, o apelido está asentado polo menos desde o séc. XVIII, pois son varias as atestacións sobre veciños dalgunhas das parroquias do concello no Catastro do Marqués de la Ensenada, e o seu apelido aparece maioritariamente grafado con <x>. Todos estes datos lévannos a propoñer a admisión dun apelido normalizado *Buxeiro*.

fot. 280 Ensenada-PARES

fot. 307 Ensenada-PARES

fot. 337 Ensenada-PARES

fot. 340 Ensenada-PARES

Fig. 9. Apelido Buxeiro (e Bugeiro) nas parroquias da xurisdición de Corcubión no Catastro do Marqués de la Ensenada

Como vemos nos puntos 2.3 e 2.4, cando a orixe dun apelido que contén a representación gráfica dunha fricativa velar sonora non é clara, aumenta considerablemente a dificultade de propoñer unha forma normalizada, xa que sempre teremos a dúbida de se esta corresponde a unha castelanización ou á representación da gheada e só as atestacións antigas, e non sempre, como estamos vendo, poden resolver o problema.

2.5. *Aguís / Axiz ~ Axís*

Do apelido deturpado *Agís* hai arredor de 400 ocorrencias en Galicia, case todas relativas a persoas residentes no Salnés. Ten a súa orixe no nome do lugar rexistrado no actual NG como *Aguís* (Simes, Meaño, Po), nome que tamén leva outra localidade da parroquia e concello dos Blancos (Ou). O topónimo é de etimoloxía problemática e a interpretación da súa orixe complicase pola temperá e frecuente castellanización dos nosos nomes de lugar e polo fenómeno da gheada. Poderíase propoñer, con reservas, a súa procedencia dun patronímico AQUILINIZ, do nome *Aquilinus*, derivado de *aquilam* ‘aguia’, aínda que non é un segundo nome frecuente na Idade Media (só localizamos unha atestación: *Odoy-nus Aquiliniz* a.892 TCelanova), coma os que son máis produtivos, nin deixou descendentes na toponimia de Galicia (pero *Aguim* en Portugal; vid. Piel 1947: 173-1745) nin é frecuente a formación de topónimos a partir de patronímicos en singular. Ademais, as atestacións antigas destes nomes de lugar fannos dubidar de que teñan unha orixe común.

Fig. 10. Apelido *Agís*. Mapa da web *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG)

Do nome da parroquia ourensá non localizamos testemuños medievais e no primeiro, xa do séc. xvi (a.1534 AHUS), figura como *San Martiño de Aguíns*; en textos posteriores aparece como *Agis* (a.1753 CMEAguíSPARES) e *Aguix* (a.1753 CMEAguíSPARES).

Con todo, o topónimo de Simes, que é o que orixina o apelido actual, é de difícil lectura no texto máis antigo localizado, pois máis parece que se utiliza a grafía habitual dunha sibilante fricativa sonora, *Azis*, aínda que non descartamos que se deba interpretar como *Agis* (a.1323, mosteiro de San Xoán de Poio PARES). Aparentemente, noutros fragmentos con palabras que levan esas consoantes, non parece que estas se confundan facilmente.

Fig. 11. Fragmentos do documento cos textos *da uila d'Agis(?)*, *na ffiligresía de Simes* (enriba) e *na uila d'Agis(?)* (embaixo), ano 1323, Poio

Fig. 12. Fragmentos do doc. con exemplos de palabras coa grafía <g>: *clérigo de Ssimes* (esquerda) e *no lugar que disen... lugar que dizen* (dereita)

No séc. xv rexistrámolo outras dúas veces nun texto en galego, aquí claramente como *Agiz*, coa grafía que se adoita usar para a consoante palatal: *Afonso d'Agiz* e *Fernán d'Agiz*, *moradores enna dicta felegresía de Symes* (a.1492, mosteiro de San Xoán de Poio PARES).

Fig. 12. Fragmentos do doc. cos textos *Afonso d'Agiz* (esquerda) e *Fernán d'Agiz* (dereita)

Isto levounos a pensar que o actual *Aguís* de Meaño estivese errado no NG, que fose en orixe *Agís* ou *Agiz* e, polo tanto, que teña unha orixe distinta ó topónimo ourensán, quizais o patronímico do nome latino *Agilis*, este do adx. *agilis* 'áxil' (*Iohannes Agiliz* 1096 TSamos). Esta hipótese tamén presenta o problema da rareza de que un topónimo se forme a partir dun patronímico, pero reforzan a idea dun -z final etimolóxico as atestacións posteriores localizadas, xa en castelán e do séc. XVI:

Alonso de Agiz, veciño de Portonovo a.1549, *Jácome de Agiz*, veciño de Portonovo a.1551 AHUS, *Catalina d'Agiz* e o seu tío *Juan d'Agiz*, de Simes a.1552 ACS, *Juana de Ajís* a.1752 CMESimesMeañoPARES, *Jacinta de Ajís-Agis* a.1752 CMELanzadaPARES; *Josef de Axiz*, *Pedro de Axiz* e *Cipriano de Axiz*, veciños do couto de Dorrón (Sanxenxo) a.1798 PARES.

Neste último texto, empeza a aparecer ocasionalmente como *Aguís* (*Ignacio de Aguís, ciego*) e tamén se empeza a reflectir o seseo (ademais, por ultracorrección o nome da parroquia á que pertence o lugar está rexistrada nalgún caso como *Cimes*). Aínda a principios do séc. XIX encontramos formas sen <u>: *Benito de Agiz*, co xuíz de Simes (Meaño, Po) a.1803 AGaliciana.

A consulta a persoas da localidade confirmou que a pronuncia habitual actual é *Axís*, pero a subsistencia na documentación da grafía <g>, condicionada pola pronuncia castelá e interpretada como representación da gheada, e o feito de existir o topónimo ourensán *Aguís*, seguramente condicionaron que no actual NG se incorporase unha forma incorrecta, que será restituída en próximas edicións por *Axís*, a recollida na actualidade no lugar.

3. O SESEO NOS APELIDOS

O seseo non supón un problema gráfico na nosa onomástica e é mostra, xunto con outras cuestións morfolóxicas ou léxicas, da súa variedade dialectal. Por esa razón, entre os criterios xerais adoptados para a normalización dos nomes de lugar, no NG (2003: 9) de Galicia está o da súa admisión cando o topónimo é opaco, atendendo ó uso vivo na variante dialectal. Achéganse como exemplos *Romarís*, *O Porto do Son* e *Arousa*.

Con todo, a norma do español consideraba que seseo e ceceo se pronunciaban “por vicio o por defecto orgánico”¹⁹. Seguramente por este motivo, os patronímicos provenientes do sufixo patronímico -ICI regularizáronse sistematicamente nos rexistros en -ez e hoxe os poucos portadores de formas con -s final son probablemente portugueses. Só escaparon a esta regularización uns poucos apelidos deste tipo como *Martís*; pola contra, *Témez* ou *Malvárez*, dos topónimos *Temes* e *Malvares*, respectivamente, foron interpretados por ultracorrección como patronímicos.

No corpus estudado, detectamos un número limitado de casos interferidos por esta variación dialectal. Ademais dos mencionados, exemplificamos a seguir outras posibles situacións:

a) Apelidos que presentan (ou presentaron²⁰) dúas variantes, seseante ou ceceante, segundo o étimo suposto

(AIAZO), AYAZO, AYASO

Do topónimo *Aiazo*, de etimoloxía escura, pero xa rexistrado como *Ayazo* en 830.

BOUZA, BOUSA, BOUZAS, BOUSAS

Dos topónimos correspondentes *Bouza* e *Bouzas* e estes da voz común *bouza*, de orixe prerromana e escura.

BOUZADA, BOUSADA

Do topónimo *Bouzada*, derivado de *bouza*.

¹⁹ Así se definen *cecear* e *sesear* no dicionario da Academia (MDA) de 1884 e non se corrixe ata o de 1991.

²⁰ Algunhas formas mencionadas só figuran na documentación histórica. Outras parece que aínda existen hoxe, pero con tan poucos portadores que están a piques de desaparecer. En primeiro lugar dáse a forma considerada estándar. A información etimolóxica, sempre que non se indique a fonte de onde se tomou, segue o *Dicionario dos apelidos galegos*.

CERNADA, SERNADA, CERNADAS, SERNADAS

Dos topónimos correspondentes, e estes da locución (*terra*) *CINERATA ‘incinerada, queimada’.

CERTO, SERTO

Sobrenome. Talvez proveniente do adx. *certo* (lat. CERTUM ‘decidido, resolto’). Unha posible forma castelanizada *Cierto*, con máis portadores, rexístrase case exclusivamente en Galicia. Cf. tamén o apelido francés *Certain*.

CERVÁN, CERBÁN, SERVÁN

Do topónimo *Cerván* ou *Cerbán*, derivados do nome de posesor *Cervius* ou emparentados con outros nomes de lugar de orixe prerromana e hidronímica como *Cervo*, *Cervantes*, *Cervaña* ou *Serbia*.

CHOUSA, CHOUZA, CHOUZAS, CHOUCIÑO, CHOUSAL, CHOUZAL, CHOUSEIRO, CHUCEIRO

Dos topónimos correspondentes, provenientes ou derivados da voz común *chousa* ou *chouso*.

CIVES, CIBES, SIVES

Do topónimo *Cives*, de etimoloxía escura, probablemente prerromana. Nos textos medievais figura regularmente con S-.

COUSO, COUZO, COUSELO, COUCELO, COUSIÑO, COUCIÑO

Dos topónimos correspondentes, e estes da voz común *couso*, dos seus diminutivos ou de *couselo* ‘planta herbácea perenne’. *Cousiño* e *Couciño* poderían ter aínda outra orixe como sobrenomes.

FIÚZA, FIÚSA

Sobrenome. Do latín FIDUCIAM ‘que ofrece fe, fiable’.

LACEIRAS, LASEIRAS

Do topónimo *Laceiras*, probablemente derivado da voz común *lazo* (lat. GLACIUM ‘xeo’)

MALVARES, MALVÁREZ

Do topónimo *Malvares*, colectivo plural derivado da voz común *malva*, con ultracorrección do seseo na escrita, por interpretalo como patronímico.

MIRAZ, MIRÁS, MIRAD

Dos topónimos *Miraz* ou *Mirás*, talvez emparentados cos hidrónimos prerromanos *Mira*, *Miras* e *Mirazo* ou antropotopónimos, do xenitivo do nome latino *Miratius*. *Mirad* é forma alterada polo castelán.

PACÍN, PASÍN

Dun topónimo *Pacín*, hoxe desaparecido, talvez proveniente do xenitivo nome persoal *Pacinus*, recollido nos repertorios. Así o parece indicar algún exemplo, como o vilar chamado *Pacini*, rexistrado na documentación antiga en Entrimo, que deixou pegada na microtoponimia no nome do monte e do río *Pacín*.

PEDROUSO, PEDROUZO.

Dun topónimo *Pedrouzo*, derivado da voz común *pedra*.

PRESEDO, PRECEDO

Dun topónimo *Precedo*, que parece derivar do latín **PERSICETUM*, derivado de *pescum* ‘pexego’ (Navaza, 2006: 449).

ROZA, ROSA, ROZAS, ROSAS, DA ROZA, DARROZA, DA ROSA, DARROSA, LARROSA, ROZADO, ROSADO, ROZADOS, ROZADA, ROSADA, ROZADAS

Dos topónimos correspondentes, deverbais ou participios de *rozar*, e este do lat. **RUPTIARE*.

SAMAR, ZAMAR

Dos topónimos *Samar* ou *Zamar*, provenientes do xenitivo do nome de posesor gótico **Salamarus* ou *Sanamarus* (HGN 1976: 234), ou do nome prerromano **Zamarrius*, formado probablemente a partir da raíz hidronímica **KEI-* ‘moverse’ ou **KEI-* ‘cor (escura)’ (Bascuas, 2014: 283).

SARANDÓN, ZARANDÓN

De *Sarandón*, hidrotopónimo prerromano formado a partir da raíz **ser-*, **sor-* ‘fluír’ (Hermo, 2014) e documentado coa forma actual *Sarandón* desde o séc. XII.

TEMES, TÉMEZ

Do topónimo *Temes*, de probable orixe prerromana e documentado na Idade Media como *Tēmanes*, *Tēmeens*, *Tēmees*, *Tēmeis*, *Tēmes*. Seguramente sexa un derivado da raíz hidronímica **ta-* ‘derreterse, fluír’ (Bascuas, 2006: 61 e 2014: 36).

b) Apelidos que só conservan unha das variantes, seseante ou ceceante, con respecto ó étimo suposto

CESPÓN

Do topónimo *Cespón*, prerromano e posiblemente hidronímico. A vacilación gráfica da sibilante inicial foi constante antes do século XVIII. Nas atestacións máis antigas, en latín, rexístrase como *Sespalona*.

DOSIL

Do topónimo *Docil*, probablemente xenitivo do nome persoal *Ducilius*, ou, dado que os portadores residen en área seseante, lonxe da localización do topónimo (en Pantón, Lugo), dun nome de lugar semellante hoxe desaparecido.

GUISAMONDE

Do topónimo *Guisamonde*, en Muxía, variante seseante de *Guizamonde* (Ou), provenientes do xenitivo de **Witiamundus* (HGN, 1976: 295).

PAISAL

Do topónimo *Paizal*, derivado da voz común *paínzo* ou *paizo* ‘millo miúdo’.

SAMPAÑO

De *Zampaño*, seguramente hidrotopónimo prerromano. Cf. *Zamar* e *Zamáns*, para os que se Bascuas (2014: 283) propón un radical proveniente de **kei-* ‘moverse’.

SEDOFEITO

Do topónimo *Cedofeito*, formado polo adverbio latino *CITO* ‘cedo’ e o participio *FAC-TO* (de *facere* ‘facer’). Cf. *Cedofeita*.

SERVIA

De *Servia*, que figura como *Cervia* na documentación antiga, probablemente hidrotopónimo constituído coa raíz prerromana **keir-* ‘cor escura’, coma *Cervantes* ou *Cervaña* (Bascuas, 2014: 302-303).

c) Outros apelidos toponímicos con posibles interferencias

SENDÓN

Piel-Kremer (1976: 244) considéranos xenitivo de *Sendo*, *-onis*, nome persoal que contén o elemento do alto alemán *sinths* ‘viaxe, camiño’. Pero tamén podería ser variante con seseo de *Cendón*, antropotopónimo xermánico proveniente dun radical **kind* ‘descendencia, estirpe’ (HGN, 1976: 189).

SENILLE

Non existe na actualidade o topónimo *Senlle*, que podería provir de *SENILDI*, xenitivo dun nome persoal xermánico composto por un primeiro elemento gót. *sineigs* ‘vello’ e *hildi* ‘combate’. Si hai os topónimos *Cenlle* (Ou) e *Vila Cenlle* (Lu), que poderían ser variantes ceceantes dese mesmo étimo ou ter outra orixe, aínda que discutida, pois para Piel (1497:190) é un antropotopónimo proveniente do nome latino *Caelius* e Bascuas (2014: 270-271) cre máis factible que se corresponda co latín *CINGŪLUM* ‘cinto’, coa vogal final relaxada. Con todo, eses dous topónimos están lonxe da zona onde na actualidade ou na documentación antiga se rexistra o apelido.

e) Apelidos toponímicos que reflicten casos de seseo

Como se ve nalgúns destes casos xa mencionados, a pescuda histórica dos nomes de lugar e dos apelidos que estes xeraron achega frecuentemente pistas importantes para a resolución da súa etimoloxía e das evolucións que se produciron neles. Sucede, por exemplo, cos dous apelidos que comentamos a seguir.

Viz

Este apelido característico da comarca de Deza e dos concellos da Estrada, Teo, Santiago, Ames... ten a súa orixe no topónimo *Viz* (Rellas, Silleda, Po). Formalmente iguais no seu primeiro elemento son os lugares *Vis de Baixetes* e *Vis de Correa* (Vinseiro, A Estrada, Po), pero teñen procedencia distinta.

O lugar silledense de *Viz* figura coa forma actual desde o séc. XIX (en Madoz, por exemplo), e reflicte seseo implosivo, pois na consulta de documentación anterior preséntasenos sempre coa grafía <-z>: *Gregorio de Viz* a.1567, *Andrés de Biz* a.1606 ACS, *Marcos de Viz e otro* (muíño) *llamado de Viz*, en CMERellasPARES. Non encontramos documentación medieval deste topónimo que, como apunta Nicandro Ares, ha de provir dun nome persoal, quizais do xenitivo do latinos *Visius* ou *Vicius*. A pesar de que este autor o considera un patronímico en -ICI, máis probable é que evoluíse á forma actual a partir do xenitivo.

Debemos descartar que o apelido teña a súa orixe nos lugares de *Vis de Baixete* e *Vis de Correa*, na Estrada. Aínda que tampouco os demos documentado na Idade Media, encontrámoslos desde o séc. XVI como *Viso de Baixetes* a.1580 AHUS, *Viso de Correa* a.1587 ACS, *Viso de Correa y Viso de Vaigetes* a.1850 Madoz, *Viso de Correa* a.1878 AHUS. As formas actuais recollidas no NG parece que empezaron a callar a finais do séc. XIX: *Vis de Correa* a.1882 AHUS.

Existiu ademais un lugar chamado *lugar y casal de Viz da Reigada* (a.1575 AHUS), na parroquia de Loxo, Touro (Co), que tampouco parece que xerase o apelido.

Gasamáns

O apelido, tamén toponímico, ten a súa orixe na localidade de *Gasamáns* (Agrón, Ames, Co). O nome de lugar rexístrase no latín da Idade Media como *Gamazanes* e xa en romance como *Gamaçanes*, polo que no resultado actual, á parte dunha metátese entre consoantes, queda reflectido o seseo da zona.

Por esta razón, podería explicarse como un xentilicio da localidade de *Gamás* (Marrozos, Santiago de Compostela), relativamente próxima e atestada no séc. XIII como *Gamaz*. Este topónimo pode provir dalgún nome xermánico emparentado con **Gamagiso* ou *Gamiza*, supostos por Piel e Kremer (1976: 145), e para os que se propón un primeiro elemento *gam-*, talvez relacionado co nórdico antigo *gammr* ‘voitre’ ou o gótico *guma* ‘home’.

Desde o século XIII figura en cadeas onomásticas: *Petrus Conde de Gamazanes* a.1215 TToxosoutos, *Fernán de Gamaçanes* a.1350 DocUnivSantiago; a partir do século XVI xa o encontramos na forma actual, pero aínda coa grafía <z> que se mantén polo menos ata o século XVII: *Juan de Gazamáns*, labrador a.1570, *Domingos de Gazamáns* a.1613 ACS, *Francisca Gasamáns* a.1807 AHUS. O apelido *Gasamáns* é característico na actualidade da comarca de Santiago, onde está o topónimo que lle dá orixe ó apelido. Como ó se afastar do foco a deformación do apelido é máis probable, máis ó sur, nas comarcas de Caldas, Terra de Montes e Pontevedra, rexístrase a variante castelanizada *Gasamanes*. Aínda hai tamén uns poucos portadores de *Gasamán*, que se pode explicar como singularización do apelido no momento de se lle aplicar a unha única persoa.

4. CODA

A pesar de que foron fenómenos rexeitados, gheada e seseo (e gueada e ceceo, que os intentaban corrixir) deixaron pegada en apelidos e topónimos do noso corpus onomástico, como seguramente sucede nalgún caso de **Jato* e **Rejo* ou como pasa con certeza na forma *Serto*, variante dun hoxe case desaparecido *Certo*. A localización de atestacións antigas pode axudar a resolver cal debe ser a forma estandarizada dun apelido ou dun topónimo, coma no comentado *Axiz*. Con todo, a gheada, pola dependencia gráfica do castelán, que ademais adulterou con grafías coincidentes a pronuncia de apelidos con sons palatais medievais, é máis difícil de determinar; así se evidencia por exemplo cos deturpados **Bujeiro* / *Bugeiro* e **Jamardo*.

Son principalmente problemáticos aqueles nomes dos cales non encontramos documentación medieval, pois o abandono do sistema gráfico propio dificulta interpretar as grafías <x>, <j> e <g+e,i>, que poden representar a pronuncia palatal autóctona resultado das sibilantes palatais medievais [j], o novo son fricativo velar xordo do castelán [x] ou o novo son galego laringal ou glotal [h].

BIBLIOGRAFÍA

- Bascuas, Edelmiro (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bascuas, Edelmiro (2006): *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada, A Coruña: Edicións do Castro.
- Bascuas, Edelmiro (2014): *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea gallega*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Boullón Agrelo Ana Isabel (2012): “A gheada na onomástica (achegas á estandarización)”, *Estudos de Lingüística Galega*, 4. Santiago: Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela, 151-168.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Henrique Monteagudo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (Anexo 65 de *Verba*).
- CMEFerrol = Blanco, Pilar / Mª Xesús García (2007): *Ferrol e A Graña en 1752. O Catastro do Marqués de Ensenada*. Ferrol: Edicións Embora.
- CMECabanais = Fernández Rifón, Andrés (1999): *Cabanais, Erines, Laraxe, San Martín do Porto, Regüela, Sta. Cruz do Salto, Soaserra, según las respuestas generales del catastro de Ensenada, año 1752 y emblemas del municipio*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- DAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel (coord.) / Luz Méndez / Gonzalo Navaza / Antón Palacio: *Diccionario dos apelidos galegos*. [En preparación]
- Fernández-Ordóñez, Inés (2016): “Los nombres de la cría de la vaca en el Atlas Lingüístico de la Península Ibérica” en Mariano Quirós García et alii (eds.): *Etimología e historia en el léxico del español. Estudios ofrecidos a José Antonio Pascual (Magister bonus et sapiens)*. Madrid: Iberoamericana-Vervuert, 785-802. Recurso en liña: [http://alpi.csic.es/sites/default/files/publicaciones/cria_vaca_ALPI.pdf].
- Hermo, Gonzalo (2015): “Topónimos de base *Sarand-* e *Serant-*: unha hipótese etimolóxica común”, *Revista Galega de Filoloxía*, 14, 27-61.
- HGN = Piel, Joseph Maria e Dieter Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch: Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2007): *Consultorio dos nomes e dos apelidos galegos*. Vigo: Xerais.
- Moralejo Álvarez, Juan José (2008): *Callaica Nomina: estudos de onomástica gallega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Navaza, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia Galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Navaza, Gonzalo (2012): “A grafía do fonema prepalatal fricativo xordo en topónimos e apelidos galegos”, *Estudos de Lingüística Galega*, 4, 169-185.
- Piel, Joseph Maria (1947): “Nomes de “posseedores” latino-cristãos na toponímia asturo-galego-portuguesa, *Biblos*, XXIII, pp. 143-202 e 283-407.
- Regueira, Xosé Luís (2010): *Diccionario de pronuncia da lingua galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Sousa, Xulio (2010): “Xeolingüística e cambio lingüístico: gheada e seseo no ALPI e no ALGa” en Maria Iliescu, Paul Danler and Heidi Siller-Runggaldier (eds.): *Actes du XXVe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Tome VII. Berlin, Boston: De Gruyter, 257-267.

Arquivos e outros recursos en liña

- ACS = *Archivo - Biblioteca de la Catedral de Santiago*. Catedral de Santiago. <http://csa.archivo3000.es>.
- AHUS = *Arquivo Histórico Universitario*. Universidade de Santiago de Compostela. <https://arquivo.usc.es>.
- AGaliciana = *Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia*. Xunta de Galicia. <https://arquivo.galiciana.gal>.
- CAG = Ana Isabel Boullón Agrelo / Xulio Sousa Fernández (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/CAG/>.
- CMEAguisPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Aguis) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMECabanasPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES.
- CMESarandónPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Sarandón, concello de Vedra) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMESimesMeañoPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Simes, concello de Meaño) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CMERellasPARES = Catastro de Ensenada. Portal PARES (parroquia de Rellas, concello de Silleda) [<http://pares.mcu.es/Catastro/>].
- CODOLGA = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://corpus.cirp.es/codolga/>.
- CORDE = *Corpus Diacrónico del Español*. Real Academia Española. <http://corpus.rae.es/cordenet.html>.
- DdD = Antón Santamarina (coord.): *Diccionario de Dicionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/>.
- DDGM = González Seoane, Ernesto (dir.) / María Álvarez de la Granja / Ana Isabel Boullón Agrelo (2006): *Diccionario de diccionarios do galego medieval*. Anexo 57 de *Verba*. Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/DDGM/index.html>.
- Forebears = Portal Forebears [<http://forebears.co.uk>].
- INE_apellidos: *Instituto Nacional de Estadística. Frecuencia de apellidos* [<http://www.ine.es/apellidos/formGeneral.do?vista=1>].
- MDA = *Mapa de Dicionarios Académicos*. Instituto Rafael Lapesa. <http://web.frl.es/ntllet>.
- NG = *Nomenclátor de Galicia* (2003). Santiago de Compostela: Consellería de Presidencia e Administración Pública da Xunta de Galicia. <http://www.xunta.es/nomenclator/busca.jsp>.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. <http://pares.mcu.es/>.
- TMILG = Xavier Varela (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/tmilg/>.

Coleccións documentais medievais citadas (incluídas en CODOLGA e TMILG)

- CDMelón = Cambón Suárez, Segundo (1957): *El monasterio de Melón (ss. XII y XIII)*. Tese de Doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.

- CDRamirás = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Pablo Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Public. de Caixa Galicia.
- CDSDomingosViveiro = García Oro, José (1987): “Viveiro en los siglos xiv y xv: la colección diplomática de Santo Domingo de Viveiro”, *Estudios Mindonienses* 3, 11-131.
- CDSEstevoRibasSil = Duro Peña, Emilio (1977): *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”.
- CDVilourente = Graña Cid, M. Mar (1990): *Las órdenes mendicantes en el obispado de Mondoñedo. El convento de san Martín de Villaoriente (1374-1500)*. Separata de *Estudios Mindonienses* 6.
- DocUnivSantiago = Lucas Álvarez, Manuel / Mª Xosé Justo Martín (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- LCSantiago = Rodríguez González, Ángel (1992a): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MinNotPontevedra = Rodríguez González, Ángel / José Armas Castro (1992): *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- TSamos = Lucas Álvarez, Manuel (1986): *El tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*. Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices. Santiago de Compostela: Publicacións de Caixa Galicia.
- TToxosoutos = Pérez Rodríguez, Francisco (2004): *Os documentos do tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

Os primeiros apelidos dunha parroquia galega: Berdoias (séc. xvii)

Xosé Mª Lema

Seminario de Onomástica da RAG

OBXECTIVOS

Hai anos publiquei un traballo sobre os nomes masculinos desta parroquia do período comprendido entre 1607 e 2000, catro séculos, en base maiormente ás partidas de bautismo conservadas no arquivo parroquial desta freguesía¹. Estas partidas son tamén a fonte principal para a presente investigación, para a que fixe os seguintes obxectivos:

1. Levar a cabo un estudo pormenorizado de todos os apelidos berdoieses no séc. XVII, contabilizando proxenitores e descendentes.
2. Facer unha listaxe, por orde de frecuencia, de todos os apelidos existentes en Berdoias no séc. XVII, sumando os proxenitores (pais e nais) e os descendentes (fillos e fillas).
3. Desagregar esta listaxe noutras tres: a) apelidos patronímicos; b) apelidos de orixe toponímica; c) apelidos de orixe diversa ou incerta.
4. No caso dos apelidos toponímicos, determinar se a súa orixe está próxima (un lugar da propia parroquia, da propia comarca ou doutra comarca do ámbito da Costa da Morte) ou remota (fóra xa do ámbito supracomarcal).
5. Ver os apelidos que chegaron ós nosos días e os que desapareceron polo camiño.
6. Observar se se manteñen as formas galegas dos apelidos ou xa se foron castellanizando ó longo deste século.

¹ O meu agradecemento ó párroco Ramón Romero Carril polas facilidades dadas á consulta dos libros parroquiais, e unha lembranza agarimosa para Roberto Mouzo Lavandeira (1964-2013), autor dos mapas que acompañaban este traballo.

Historicamente formou parte da xurisdición de Vimianzo, pertencente ós condes de Altamira. Na actualidade pertence ó concello de Vimianzo e á Terra de Soneira –unha das comarcas que conforman a hoxe chamada Costa da Morte–, pero linda con outras freguesías dos concellos de Muxía e Dumbría, da Comarca de Fisterra (antiga Terra de Nemancos), coas que tivo e ten moita relación.

Os seus lugares son os seguintes: Berdoias, Boallo, A Bouza, A Casanova, Grixoa, Pedra do Frade, O Petón, O Rego dos Podres, Romar e Santa Cristiña.

Segundo o visitador pastoral Jerónimo del Hoyo (1952: 383), a principios do séc. XVII (ano 1607) tiña tan só 20 veciños –e uns 80 habitantes, se aplicamos (con moito optimismo) unha media de catro persoas por casa–. Século e medio despois, segundo os datos do Catastro de Ensenada (1753), a poboación ascendera a 87 veciños e 339 habitantes (agora si, case catro persoas por casa). Tendo esta alza en conta, é posible que a finais do séc. XVII contase cuns 40 veciños e arredor duns 160 habitantes.

A FONTE DE INFORMACIÓN: O LIBRO 1º DE BAUTIZADOS (1607-1746)

Os datos están tomados do Libro 1º de Bautizados de Berdoias (1607-1746). Como xa advertía hai anos (Lema Suárez 2006: 17), aínda recoñecendo que é unha sorte que se conservase nun arquivo parroquial rural de tanta antigüidade –poucas parroquias poden dicir o mesmo–, o estado deste libro de 107 folios é deficiente, pois a maior parte dos seus folios está bastante estragada.

Non se recolle a totalidade das partidas: só as de 65 anos. O Libro 1º de Bautizados empeza no ano 1607 e non parece que houbera rexistro de partidas anteriores. Por outra parte, déixanse sen anotar as partidas de case 30 anos: as comprendidas entre 1618 e 1628 (10 anos) e entre 1673 e 1692 (19 anos), sen unha razón de peso coñecida². En suma, deste séc. XVII que analizamos, carecemos de datos de 35 anos (de 1601-1606, de 1619 a 1627 e de 1674 a 1691) e unicamente os temos dos 65 restantes (1607-1618, 1628-1673 e 1692-1700).

² Non porque falten os folios, pois no anverso do 9º só se anotan as partidas de 1618 quedando o reverso en branco, e no 10º xa aparecen sen máis as partidas de 1628; a cousa aínda está máis clara no fol. 35, que no anverso rexistra as partidas de 1673 e no reverso a primeira de 1692.

Ademais disto, cómpre engadir que nos períodos dos que dispoñemos de datos, estes son tan pouco regulares que nos levan a pensar que os cregos responsables ou os seus escribáns non anotaban todos/as os/as nacidos/as da súa freguesía. Xa falamos disto no libro anterior (Lema Suárez 2006: 18-19). Nas primeiras décadas da centuria semella que os máis interesados en consignar as partidas dos seus fillos e fillas son os fidalgos: non falta ningunha partida dos numerosos fillos do fidalgo Alonso de Lema II e da súa muller Maior Franqueira de Castiñeira (entre 1608 e 1618); só se deixaron de anotar a do seu fillo maior, Sancho –debido a que nacera antes de 1607–, e a do menor, García Lois, nado entre 1619 e 1627. Tampouco faltan as partidas dos nove descendentes directos do seu fillo Martiño de Castiñeira e Lema (entre 1637 e 1664)³.

Esquemáticamente, estes son os datos que habitualmente se consignan nas primeiras partidas durante todo o séc. XVII (e, así mesmo, no primeiro terzo do XVIII):

- data do bautismo en letra (día, mes, ano)
- nome do crego oficiante
- nome do bautizado/a (sen o apelido)
- nome e apelido do pai e da nai
- nome e apelido do padriño e da madriña
- non se indica a parroquia de procedencia dos pais e das nais.

ANÁLISE DE TODOS OS APELIDOS DE BERDOIAS NO SÉC. XVII

En diante ofrécese un estudo específico, por orde alfabética, de cada un dos apelidos que se consignan no libro parroquial, coa referencia concreta a Berdoias e despois, á súa situación no conxunto de Galicia. No cadro 1 ofrécese o cadro conxunto de todos os apelidos por orde de frecuencia.

³ Para unha progresión completa do número dos 3.493 nacidos por ano en Berdoias ó logo de todo o período, véxase Lema Suárez (2006: 61-64).

Cadro 1. Apelidos de Berdoias (séc. xvii) por orde de frecuencia

	APELIDO	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores/as
1º	Lema (de)	15 pais + 16 nais = 31	16 fillos + 17 fillas = 33	64
2º	Rodríguez	6 pais + 20 nais = 26	8 fillos + 25 fillas = 33	59
3º	Leis (de)	11 pais + 10 nais = 21	16 fillos + 7 fillas = 23	44
4º	Paz / Pais	10 pais + 11 nais = 21	10 fillos + 9 fillas = 19	40
5º	Pérez	8 pais + 11 nais = 19	10 fillos + 6 fillas = 16	35
6º	Vázquez	3 pais + 8 nais = 11	5 fillos + 8 fillas = 13	24
7º	Canosa (de)	5 pais + 7 nais = 12	3 fillos + 7 fillas = 10	22
	Santos (dos)	1 pai + 8 nais = 9	1 fillo + 12 fillas = 13	22
8º	Anos (de)	9 pais = 9	9 fillos = 9	18
	Castiñeira (de)	3 pais + 5 nais = 8	5 fillos + 5 fillas = 10	18
9º	Sánchez	8 nais = 8	7 fillas = 7	15
10º	Alborés (de)	5 pais + 1 nai = 6	6 fillos + 1 filla = 7	13
	Caamaño (de)	7 pais = 7	6 fillos = 6	13
	Castro (de)	8 pais + 1 nai = 9	4 fillos = 4	13
	González	1 pai + 4 nais = 5	1 fillo + 7 fillas = 8	13
	Martiz / Martínez	3 pais + 2 nai = 5	5 fillos + 3 fillas = 8	13
11º	Graíño	7 pais = 7	5 fillos = 5	12
12º	Domínguez	5 pais = 5	6 fillos = 6	11
13º	Afonso / Alonso	5 nais = 5	5 fillas = 5	10
14º	Gesto / Xesto (do)	2 pais (ou 1) = 2 / 1	8 fillos = 8	10 ou 9
15º	Trilla / Trillo	3 nais = 3	6 fillas = 6	9
16º	Álvarez	1 pai + 2 nais = 3	1 fillo + 4 fillas = 5	8
	García	2 pais + 2 nais = 4	3 fillos + 1 filla = 4	8
	Romar (de)	3 pais + 1 nai = 4	4 fillos = 4	8
17º	Seoane (de)	2 pais = 2	5 fillos = 5	7
18º	Labandeira (de)	1 pai = 1	5 fillos = 5	6
	Monterroso (de)	2 pais = 2	4 fillos = 4	6
19º	Toxa (da)	3 pais = 3	2 fillos = 2	5
20º	Barrientos	3 pais = 3	1 fillo = 1	4
	Bordoyas (de)	1 pai = 1	3 fillos = 3	4
	Durán	2 pais = 2	2 fillos = 2	4
	Recamán (de)	2 nais = 2	2 fillas = 2	4
	Sendón (de)	1 pai = 1	3 fillos = 3	4
	Ventín (de)	2 nais = 2	2 fillas = 2	4
	Passos (de)	2 pais (ou 1) = 2	2 fillos = 2	4 ou 3

	APELIDO	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores/as
21º	Alvarellos (de)	2 pais = 2	1 fillo = 1	3
	Baíñas (de)	1 pai + 1 nai = 2	1 filla = 1	3
	Bermúdez (de)	1 nai = 1	2 fillas = 2	3
	Boutirón (de)	1 pai + 1 nai = 2	1 fillo = 1	3
	Lagoa (de)	1 pai = 1	2 fillos = 2	3
	Lamas	1 pai = 1	2 fillos = 2	3
	Mouzo (de / do)	2 pais = 2	1 fillo = 1	3
	Pardiñas (de)	1 nai = 1	2 fillas = 2	3
22º	Alvite (de)	1 nai = 1	1 filla = 1	2
	Antelo (de)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Arcos (de)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Campos (de / dos)	1 nai = 1	1 filla = 1	2
	Carnés (de)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Currobido (?) (de)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Fidalgo	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Gandra (da)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Lariño (de)	1 nai = 1	1 filla = 1	2
	Moledo (de)	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Padreiro (de)	1 nai = 1	1 filla = 1	2
	Sambade (de)	2 pais = 2	0	2
	Suárez	1 pai = 1	1 fillo = 1	2
	Vilarinho (de)	1 nai = 1	1 filla = 1	2
	Figuras (?)	1 pai = 1	1 fillo ou 0 = 1 ou 0?	2 ou 1
	Verdullas (de)	1 nai = 1	1 fillo ou 0 = 1 ou 0?	2 ou 1
23º	Bouza (da)	1 pai = 1	0	1
	Cristobo (de)	1 pai = 1	0	1
	Lago (de)	1 pai = 1	0	1
	Oanes (de)	1 nai = 1	0	1
	Quintáns (de)	1 pai = 1	0	1
	Sarantes (de)	1 pai = 1	0	1
	65 apelidos distintos	156 pais + 143 nais = 299 proxenitores	177 fillos + 143 fillas = 320 descendentes	Total portadores: 619
	156 pais e 176 fillos transmitiron o apelido por vía masculina= 332 portadores en total		143 nais e 144 fillas transmitiron o apelido por vía feminina= 287 portadoras en total	
	Os 8 primeiros apelidos (Lema, Rodríguez, Leis, Paz / Pais, Pérez, Canosa, Vázquez e Dos Santos)		310 portadores/as (o 50% do total)	

Afonso / Afonsa / Alonso

Apelido patronímico transmitido por mulleres nos últimos anos do séc. XVII e primeiros do XVIII. Ningún home o tivo nesta centuria. Sumando as tres formas coas que aparece, ocupa o posto 13º en número absoluto de portadores (10), con 5 proxenitores e 5 descendentes, todas mulleres. Ocupa o 8º lugar entre os apelidos patronímicos. Entre os non fidalgos, mantívose a forma galega *Afonso* como apelido ata finais do séc. XVII, mesmo adaptada ó xénero feminino na persoa de *Catalina Afonssa*, que llelo transmitiría ás súas fillas Juana Theresa (1700) e María Manuela (1707). *María Afonso [de Canosa]*, casada con Phelipe Pérez, tivo, entre 1696 e 1706, catro fillos e unha filla, María Antonia (1704), á que lle legou o apelido. Outra *María [A]Fonso*, c.c. Santiago de Anos, transmitiullo á súa única filla Michaela (1696).

A castelanización do apelido xa aparece nestes derradeiros anos do XVII e principios do XVIII: en *Alverta Alonso*, que aparece nas partidas dos seus catro fillos con esta forma e coa galega só na da súa filla Xacinta (1701). *María Alonso* (c.c. Santiago de Arcos) xa aparece coa forma castelanizada en 1692, coa que se espallou na parroquia ó longo do séc. XVIII deica a actualidade.

Hoxe a forma galega *Afonso* non existe na parroquia nin no ámbito da Costa da Morte. No total de Galicia ten 881 ocorrencias, concentrados no extremo sueste de Galicia. A forma feminina *Afonsa* xa non se rexistra. A forma castelanizada *Alonso* ocupa o posto nº 16 dos apelidos galegos e conta cunhas 43.537 ocorrencias en Galicia (o 0,85% do total dos apelidos galegos), concentrados no sur de Galicia. No ámbito da Costa da Morte só ten algunha presenza –moi modesta– no concello de Camariñas.

Alborés (de)

Este apelido toponímico ten a súa orixe na parroquia de San Mamede de Alborés, no actual concello de Mazaricos, distante de Berdoias uns 15 km.

No séc. XVII en Berdoias, Alborés ocupa o 10º posto en número absoluto de portadores (13), con 6 proxenitores e 7 descendentes. Transmítiuse case totalmente por vía masculina (11 homes e tan só 2 mulleres o levaron). Entre os apelidos toponímicos ocupa o 6º lugar (xunto con Caamaño e Castro). Aparece

xa nas primeiras partidas do séc. XVII: *Catalina de Alborés*, c. c. Juan de Canosa, que llo transmite á súa filla Catalina (1607).

Na actualidade lévano en Galicia 699 persoas, con notable presenza en concellos da Costa da Morte (Camariñas, 130 ocorrencias) e ría de Muros e Noia (Outes, 100 ocorrencias), relativamente achegados ó lugar de orixe do concello de Mazaricos. Tamén é notable a súa presenza no concello de Nigrán (76 ocorrencias), no Val de Miñor, pero neste caso a súa orixe está en dous lugares da parroquia nigranesa de Priegue.

Alvarelos (de)

Só dous pais berdoieses tiveron este apelido ó longo do séc. XVII, cunha distancia temporal considerable entre eles. O primeiro foi *Gomes de Albarelos*, grafado con , a principios da centuria (1608), que llo transmitiría ó seu fillo Juan, a quen non volvemos rexistrar en partida ningunha. Pasados 60 anos o apelido volve aparecer nas partidas bautismais con *Alonso de Alvarelos*, agora grafado con <v>, quizais neto do anterior (lembramos que faltan as partidas de 1618 a 1628), que xa non o legou, debido a que tivo fillas e non fillos.

Apelido de orixe toponímica, no caso que nos ocupa procede do lugar de Alvarelos da parroquia de Berdeogas (Dumbría), matriz de Berdoias e lindeira con ela. Na actualidade lévano en Galicia un total de 758 persoas, escrito case sempre con <v> (746). A maior parte dos seus portadores residen nas comarcas do ámbito da Costa da Morte (Muxía 97 ocorrencias; Cabana 65; Vimianzo 62; Cee 52), polo que está clara a súa procedencia da aldea de Berdeogas. Outro núcleo importante está no concello de Lalín (182 ocorrencias), pero aquí a orixe está na parroquia de Albarelos do concello dezano. En troques, a freguesía de Albarelos do concello de Monterrei non xerou apelido na súa zona.

Álvarez

No séc. XVII en Berdoias, Álvarez ocupa –con García e Romar– o posto 16º en número absoluto de portadores (8), con tres proxenitoras e cinco descendentes: dous homes e seis mulleres. Dentro dos apelidos patronímicos atópase no 9º lugar.

A fidalga *María Álvarez de Carantoña*, natural de Cee, segunda esposa do tamén fidalgo Martín ou Martiño de Castiñeira, foi a principal transmisora do apelido durante este século, pois tivo catro fillas. Así e todo, a norma de que as fillas herdan o apelido materno e os fillos o paterno, no tocante á fidalguía hai que tomala con reservas, como xa dixeran. Sabemos que a súa filla chamada María (n. en 1644) si tomou apelido *Alvares* (sic) da nai, pois figura con el en 1656 na partida dun neno veciño da freguesía, do que o seu irmán Martín de Castiñeira “el moço” e ela foron padriños (Lema Suárez 2006: 219, doc. 21); en cambio, das outras fillas Dominga (1649), Jaxinta (1657) e Lorenza (1661), nada sabemos ó respecto. Case contemporánea foi outra *María Álvarez*, non fidalga neste caso, c.c. Alberte Paz, do que tivo en 1661 un fillo. A finais da centuria o apelido tamén se transmitiu por vía masculina: *Sebastián Albares* legoullo ó seu fillo Pedro (1693).

A ortografía do apelido baila, mesmo no caso das fidalgas de Boallo: *Alvarez* (1644 e 1647), *Albarez* (1649, 1661, 1664, 1692), *Albares* (1656, 1657) e *Alvares* (1656).

É un apelido patronímico que, cos seus 80.654 portadores/as en toda Galicia (o 1,58%), ocupa hoxe o elevado posto 9º do total dos apelidos galegos. Nas comarcas do ámbito da Costa da Morte está practicamente desaparecido: só está presente, con escasas ocorrencias, nos concellos bergantiñáns de Laxe e Coristanco.

Alvite (de)

Este apelido toponímico aparece en época moi temperá en Berdoias, e levouno unha muller, *Catalina de Alvite*, que llo legaría en 1607 á súa filla Mariña. Non o volvemos atopar en todo o século.

Grafado con <v> rexistramos lugares con este nome nos concellos de Negreira, Arteixo, A Laracha, Curtis, O Pino, Arzúa e Melide; con no de Monfero. San Tomé de Alvite (Negreira), a uns 40 km, é o máis próximo a Berdoias. Na actualidade conta en Galicia con 1.626 ocorrencias, que se concentran –dentro do ámbito da Costa da Morte– nas Terras de Xallas, Soneira e Fisterra. Mazaricos ocupa o primeiro lugar de toda Galicia, con 351 ocorrencias (o 3% dos totais), seguido polas 123 do concello de Pastoriza (Lugo), o outro núcleo importante. A continuación xa se suceden os concellos do ámbito da Costa da Morte: Muxía

(120 ocorrencias), Vimianzo (101), Negreira (77), Santa Comba (65), Outes (53), Zas (46), etc.

Anos (de)

Apelido de orixe toponímica, orixinario da parroquia de Santo Estevo de Anos (Cabana de Bergantiños), distante de Berdoias arredor de 25 km, distancia apreciable para a época.

No séc. xvii en Berdoias, Anos comparte con Castiñeira o 8º posto en número absoluto de portadores (18), con 9 proxenitores e 9 descendentes. É o 4º apelido de orixe toponímica. Foi transmitido exclusivamente por vía masculina (18 homes e ningunha muller). O primeiro rexistrado foi *Cristovo d'Anos*, que llelo transmitiu ós seus fillos Juan (1607), Pedro (1613) e Cristovo (1617). Puido ser irmán seu *Juan d'_Anos*, que por ter só unha filla non consta que o transmitise. En 1655 aparece un *Domingo de Años*, nun claro intento de castelanización do apelido, que nos lembra o mesmo intento de castelanizar o topónimo orixinario do cardeal Jerónimo del Hoyo na súa visita ás parroquias do Arcebispado de Santiago do ano 1607 ("San Estevan de Años, anexo de San Payo de Co[n]dins") [Hoyo 1952: 360].

Polo que se apreciaba a simple vista, ningún dos individuos rexistrados tiveron relación familiar entre si; polo menos non nos consta que os últimos fosen fillos ou netos dos anteriores. Cómpre non esquecer a ausencia de partidas pola preguiza dos cregos. Así e todo, parece estraño que non documentemos ningún caso de relación familiar entre os portadores dun apelido coma este que acabou desaparecendo por completo en Galicia, pois nin sequera ten entrada na *Cartografía dos apelidos de Galicia* do ILG.

Antelo (de)

En Berdoias só nos consta que levou este apelido *Juan de Antelo*, c.c. Antonia Trilla, que llo legou ó seu fillo Juan en 1692.

Este apelido de orixe toponímica quizais tivo a súa orixe nunha mansión fidalga, a chamada Casa de Antelo (Negreira), aínda que tamén existe o lugar de Antelo en Boa (Noia). Parece estraño que un lugar dunha única casa, o do concello de Negreira, fose a orixe dun apelido bastante frecuente no ámbito do extremo

noroccidental de Galicia, en especial nas comarcas de Xallas e Val de Barcala. Lévano hoxe 4.437 persoas (ocupa o posto 151). O concello de Santa Comba, con 529 portadores (case o 12%) ocupa o primeiro lugar, seguido dos de Outes (280), A Baña (260), Mazaricos (242) e Coristanco (218), este xa da comarca de Bergantiños. Séguelle Negreira (132) e os concellos soneiráns de Vimianzo (166), Camariñas (144) e Zas (125).

Arcos (de)

En Berdoias só nos consta que o levou no séc. XVII o home chamado *Santiago de Arcos*, c.c. María Alonso; transmitiullo ó seu fillo Ángel (1692).

Apelido de orixe toponímica, orixinario para o caso que nos ocupa da parroquia de Santiago de Arcos (Mazaricos). Hai outras seis freguesías en Galicia con este nome. Na actualidade en Galicia lévano 902 persoas. Outes (95 ocorrencias), Meis (66) e Mazaricos (57) ocupan os primeiros lugares en número de portadores.

Baíñas (de)

Aparece na parroquia nos primeiros anos da centuria, en 1610, na persoa de *Juan de Bayñas*, quen, por ter só unha filla, non hai constancia de que o transmitise. Quen si o fixo foi *María de Bayñas*, moza solteira; pasoullo á súa filla Dominga (1666). En total, tres portadores: dúas mulleres e un home.

Apelido de orixe toponímica, orixinario da parroquia soneirá de Santo Antoíño de Baíñas (Vimianzo), lindeira coa de Berdoias, da que só dista 5 km. Non existe hoxe este apelido en Galicia; desapareceu por completo.

Barrientos (de)

No séc. XVII en Berdoias, *Barrientos* comparte con outros seis apelidos o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con tres proxenitores e un descendente; todos homes.

Atopámolo xa na primeira partida inscrita (ano 1607), na persoa de *Grigorio de Barrientos*, quen, por ter só unha filla, non o debeu transmitir. Estaba casado

con María Sanches, e é posible que se trate do segundo individuo que nos aparece con este nome, agora c.c. María de Romar, nai de Juan (1610), quen si recibiu o apelido. Xa a finais da centuria (1693) aparece *Pedro de Varrientos*, que tampouco o transmitiu, por ter só unha filla.

Este apelido –quizais castelanización dun *Barrentos* orixinario– é exclusivo dos concellos máis occidentais da Costa da Morte. Ocupa o lugar nº 844 dos apelidos galegos e case se pode afirmar que é orixinario do concello de Muxía, pois das 565 persoas que o levan en toda Galicia, case a metade residen no concello muxián (244 ocorrencias); o segundo lugar ocúpao, a moita distancia, o concello de Vimianzo (52), seguido de Dumbría (41) e Cee (21).

Bermúdez / Vermúdez

Bermúdez é un dos apelidos clásicos da fidalguía das comarcas da Costa da Morte. En Berdoias entrou a mediados do séc. XVII por medio, precisamente, dunha fidalga, *Lorenza Bermúdez*, c.c. con García Lois de Lema. *Lorenza* (*Laurença* ou *Lorença*) era filla do capitán *Joan Romero Vermudes*, que foi o padriño da primeira filla (Lema Suárez 2006: 210, doc. 18). Dona Lorenza transmitiríalles o seu apelido ás súas dúas fillas, Catalina (1651) e Francisca (1652); con todo e iso, como a familia marchou para Cambeda, o apelido tamén emigrou para esta parroquia veciña. En suma, tres portadoras, e ningunha delas quedou na parroquia.

No tocante á ortografía, hai vacilacións entre e <v> e nas terminacións *-ez/-es*: *Bermúdez* (1650), *Vermúdez* e *Vermudes* (1651), *Vermudes* (1652) (vid. Lema Suárez 2006: 210, doc. 18 e 19).

Hoxe, este apelido patronímico ocupa o lugar nº 133 dos galegos e conta con 8.037 portadores/as. Atópase espallado por 133 concellos, a maior parte do norte de Galicia, cunha presenza apreciable en Camariñas (230 portadores) e Vimianzo (71).

Boutirón / Boytiron [= Vuiturón] (de)

Este apelido, coas grafías *Boutirón* e *Boytirón* aparece en Berdoias en 1610 e 1640. Tres portadores en total; xa non volveu aparecer en toda a centuria.

Trátase dun apelido toponímico orixinario de Vuiturón, parroquia de Muxía, a uns 15 km de Berdoias. Hoxe lévano –coa grafía *Buiturón*– tan só 169 persoas, e só se rexistra en 4 concellos: Fisterra (130) e Cee (22) son os de máis ocorrencias.

Bordoyas (de) [= Berdoias]

No séc. XVII, o apelido *Bordoyas* comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con 1 proxenitor e 3 descendentes (todos homes). Malia terllo legado *Pedro de Bordoyas* ós seus tres fillos (Pedro, Juan e Domingo) entre 1610 e 1614, o apelido desapareceu da parroquia por completo xa nesta centuria. Hoxe non existe en Galicia ninguén que o leve.

Sen dúbida ten a súa orixe no nome da parroquia de Berdoias, que aparece nalgunha das primeiras partidas como *Bordoyas* (por exemplo, en Lema Suárez 2006: 205, doc. 1 e 206, doc. 5). Nestas partidas iniciais tamén está presente o nome de *Berdoyas* e *Berdoias* e mesmo *Verdoyas* para a parroquia. Queda a dúbida de se “Bordoias” era o nome vulgar ou o real, e cabe a posibilidade de que os párrocos se fosen decantando logo por *Berdoyas* / *Berdoias* por analoxía coa veciña Berdeogas, a parroquia matriz.

Bouza (da)

Só rexistrei un único portante, *Rodrigo da Bousa*, pai dunha nena nacida en 1658.

Apelido de orixe toponímica: A Bouza é, precisamente, un dos lugares da parroquia de Berdoias. Actualmente en Galicia hai 4.671 persoas que o levan (posto 137 dos apelidos galegos), cunha concentración maioritaria nas comarcas setentrionais da provincia da Coruña (Ferrolterra, O Eume e O Ortegal). Nas comarcas do ámbito da Costa a Morte é practicamente inexistente.

Caamaño

Apelido de orixe toponímica que sen dúbida ten a súa orixe no lugar do mesmo nome da parroquia de Santa María de Caamaño (Porto do Son, comarca de Noia), situada a uns 70 km de Berdoias.

No séc. XVII en Berdoias, Caamaño ocupa –xunto con Alborés, Castro, González e Martiz / Martínez– o 10º posto en número absoluto de portadores (13), con sete proxenitores e seis descendentes; todos homes. Entre os apelidos toponímicos ocupa o 6º lugar (xunto con Alborés e Castro). Empeza a ter presenza ben entrada a segunda metade do séc. XVII, nos catro primeiros casos coa forma

plena: *Juan de Caamaño* transmitiullo ó seu fillo Juan en 1667; *Blas de Caamaño*, c.c. con Inés de Castiñeira, ó seu fillo Juan en 1669 (é posible que este Blas sexa o mesmo que en 1672 aparece casado con María de Castiñeira, posiblemente irmá da súa anterior esposa, que debera falecer no parto de Juan). As grafías que se rexistraron foron *Caamaño* (de 1667 a 1672) e *Camaño* (de 1695 a 1699).

Os Caamaño fidalgos tiveron historicamente unha importante presenza nas comarcas da Costa da Morte, particularmente no Terra de Soneira: segundo o estudoso Méndez Doménech (2000, inédito) o número de casas da fidalguía soneirá directamente emparentada con eles foi de 20 dun total de 53, o que supón un 38% do total (véxase tamén Lema Suárez 2001: 50). Con todo e iso, non chegaron a emparentar coa fidalguía berdoiesa dos Lema e Leis.

Hoxe levan en Galicia o apelido baixo a forma plena *Caamaño* unhas 9.464 persoas (0,18% do total; ocupa o posto 67 dos apelidos galegos), concentradas na zona occidental da provincia da Coruña, en especial na comarca de Muros: o concello de Muros ocupa o 1º lugar (913 ocorrencias), seguido de preto polo de Carnota (764), e despois a certa distancia Cee (468), Outes (451), Carballo (436; téñase en conta que hoxe é unha populosa cidade de aluvión) e Noia (350). Tamén son significativas as cifras do concello de Vimianzo (251 ocorrencias).

Baixo a forma simplificada *Camaño* só hai en Galicia 413 persoas que o levan, pero todas elas afastadas do ámbito da Costa da Morte.

Campos (de / dos)

No séc. XVII en Berdoias *María dos Campos*, c.c. Francisco Gonçalves de Seoane, transmitiullo á súa filla Antonia no ano 1700. Na partida do fillo que tivera en 1695 aparece como *María de Campos*.

Apelido toponímico hoxe espallado por toda Galicia (10.514 ocorrencias). No ámbito da Costa da Morte ten certa presenza en Outes e en Muxía. Hai unha aldea chamada Campos na parroquia de Touriñán (Muxía), a máis occidental de Galicia, a uns 18 km de Berdoias.

Canosa

Apelido de orixe toponímica, procedente, para Berdoias e para o ámbito da Costa da Morte, do lugar de Canosa da parroquia Lires (Cee), comarca de Fisterra.

No séc. XVII en Berdoias, Canosa comparte con Dos Santos o 7º posto en número absoluto de portadores (22), con 12 proxenitores e 10 descendentes. É o 3º dos apelidos toponímicos. Rexistrámolo ó longo de todo o séc. XVII desde os primeiros anos, sobre todo en mulleres, que foron as que máis o transmitiron. Entre 1607 e 1616 houbo un *Juan de Canosa* que aparece casado con distintas mulleres (Catalina de Alborés, Dominga de Ventín e María de Vintín); non sería estraño que fose a mesma persoa, pois é ben sabido que moitas mulleres morrían de parto e os viúvos volvían casar; fose ou non o mesmo individuo, o caso é que, ó ter só fillas, non legou o apelido.

Hoxe Canosa ocupa o posto 144 dos apelidos galegos e lévano actualmente 4.505 galegos/as, concentrados na comarca de Fisterra e, en parte, tamén na Terra de Soneira. No concello de Fisterra lévano 783 persoas; no de Camariñas 503; no de Cee 394; no de Muxía 335; no de Vimianzo 219.

Carnés (de)

Os únicos que levaron este apelido en Berdoias no séc. XVII foron *Domingo de Carnés* e o seu fillo *Andrés*, nado en 1694.

Apelido de orixe toponímica: Carnés (Vimianzo) é a parroquia lindeira con Berdoias polo norte. Na actualidade en Galicia lévano só 112 persoas, maiormente concentradas nos concellos de Vimianzo e Noia (con cadansúas 23 ocorrencias).

Castiñeira

É un apelido toponímico presente en toda Galicia. O topónimo que afectou a Berdoias procede da parroquia veciña de Cambeda (Vimianzo).

No séc. XVII en Berdoias, Castiñeira comparte con Anos o 8º posto en número absoluto de portadores (18), con 8 proxenitores e 10 descendentes. É o 5º apelido de orixe toponímica (de 8 homes e 10 mulleres).

Os Castiñeira afidalgados. Precisamente da aldea de Castiñeira de Cambeda procedía a muller do fidalgo Alonso de Lema II de Berdoias, *Mayor Franqueira de Castiñeira*, que nas partidas bautismais dos seus fillos e fillas aparece case sempre sen o apelido –só como *Mayor Franqueira*–, pero por outro tipo de documentos

sabemos que si o levaba. Dona Maior era filla do labrego afidalgado cambedés *Martiño de Castiñeira o Vello* –fundador na igrexa de Cambeda dunha capela lateral no ano 1590– e irmá de *Alonso de Castiñeira*, fundador a principios do séc. XVII, xunto coa súa muller Mariña de Gondomil, da ermida de Santa Mariña e de San Ildefonso no campo de Paizás (Cambeda) (Lema Suárez 1993-I: 503).

Unha vez máis, no que toca á fidalguía, non se aplica a norma xeral de que os nenos toman o apelido dos pais e as nenas o das nais, polo privilexio que tiñan os seus membros de o escollerem ó seu gusto “y no se plantea dudas al elegir el de una bisabuela si éste es más ilustre o sonoro que el de su padre” (Salazar y Acha 2005: 19). Este costume seica era máis habitual no sur da Península que no norte, e, sobre todo, en Portugal.

A escolla dos apelidos dos fillos e fillas de Alonso de Lema II e de Maior Franqueira de Castiñeira constitúe un bo exemplo disto: este matrimonio fidalgo tivo seis fillos e dúas fillas, María (1610) e Teresa (1613); estas non tomarían o apelido materno, como sería de esperar, senón o paterno, de tal xeito que o apelido da nai, Castiñeira, tamén de xeito inesperado, só foi transmitido nesta familia por un dos fillos, *Martín* (nacido en 1615), o 3º home e o 5º no cómputo xeral, que casualmente sería o que acabaría herdando os vínculos de Berdoias e Boallo por falecemento dos seus irmáns maiores⁴.

Os outros *Castiñeira* da parroquia. Aparecen ben entrada a segunda metade do séc. XVII. En aparencia, nada tivo que ver a familia afidalgada orixinaria de Cambeda.

Inés de Castiñeira, primeira muller de Blas de Caamaño, non puido transmitir o apelido en 1669, por ter un único fillo (1669), que seguramente lle custou a vida no parto. Quen si o transmitiu foi a súa (posible) irmá, *María de Castiñeira*, segunda muller do citado Blas de Caamaño, na súa filla María en 1672.

Na actualidade en Galicia Castiñeira conta cuns 4.845 portadores e ocupa o posto 130 dos apelidos galegos. Precisamente é a Terra de Soneira o seu nú-

⁴ Martín de Castiñeira y Lema –nalgúns documentos tamén aparece co seu nome galego, *Martiño*, que sen dúbida era o usado acotío– foi destinado á carreira militar e figura nas partidas como capitán. Quedou a vivir na parroquia e tivo da súa primeira muller, María Sánchez de Leis (os apelidos dela non constan na partida), o seu fillo maior e primoxénito, *Martín*, nacido en 1637, que nun principio mantivo o apelido paterno de Castiñeira, e así figura (“martin da Cast[iñeir]a el moço”) xunto coa súa irmá María Alvares apadriñando un neno da parroquia no ano 1656 (Lema Suárez 2006: 209, doc. 10, e 211, doc. 21). Tiña daquela 19 anos. Xa adiantamos que este Martín se decantaría polos apelidos do seu avó materno: Rodríguez de Leis.

cleo principal (é o duodécimo máis frecuente da comarca), co propio concello de Vimianzo (314 ocorrencias) no primeiro lugar, seguido polo de Camariñas (224) e Zas (192). Séguenlle outros concellos do ámbito da Costa da Morte, coma Muxía, Dumbría e Cee da comarca de Fisterra e Laxe e Ponteceso na de Bergantiños.

Castro

Apelido de orixe toponímica. No ámbito da Costa da Morte hai varios lugares así denominados nos concellos de Muxía (parroquias de Coucieiro e Frixe) e de Dumbría (parroquias de Dumbría e Buxantes). Hai outro en Salto (Vimianzo), xa máis afastado.

No séc. XVII en Berdoias ocupa –xunto con Alborés, Caamaño, González e Martiz / Martínez– o 10º posto en número absoluto de portadores (13), con 9 proxenitores e 4 descendentes. Entre os apelidos toponímicos ocupa o 6º lugar (xunto con Alborés e Caamaño).

O apelido xa estaba presente nos primeiros anos da centuria e foise mantendo de forma moderada ata os anos derradeiros. Transmitíuse exclusivamente por vía masculina, pois tivérono sete ou oito pais e tan só unha nai.

Hoxe en día este apelido está espallado por toda Galicia, en especial pola metade norte. Ocupa o 11º lugar dos apelidos galegos cuns 60.607 portadores (o 1,19%). Tan só no ámbito das comarcas da Costa da Morte son innumerables as persoas que o levan: pola proximidade a Berdoias cómpre salientar Dumbría (325 ocorrencias; o 3,79%), Cee (458; o 3,14%), Camariñas (400; o 3%); Ponteceso (434; o 3,15%). O concello de Vimianzo ten 224 portadores (1,29%). No conxunto da Terra de Soneira ocupa o 10º lugar.

Corrubido = Corrubedo (?)

O estado deficiente da partida bautismal do único portador (*Francisco*, que llo legou en 1667 ó seu fillo *Alverto*) impediume ver con claridade este estraño apelido de tan só dous portadores.

O único se me ocorre é que se trate dun Corrubedo no canto de Currobido, tendo en conta que no actual concello de Mazaricos, na parroquia de Coiro,

existe un dos dous únicos lugares con este nome (o outro é o da parroquia do concello de Ribeira). En todo caso, nin Currobido nin Corrubedo existen como apelidos na Galicia actual.

Cristobo (de)

Só rexistrei un único portador, *Juan de Christobo*, pai dunha filla en 1698.

O nome propio *Cristovo* non formou patronímico en Galicia co sufixo *ez*. Pasou a apelido coa súa forma galega *Cristovo* (a etimolóxica, con 19 ocorrencias), *Cristobo*, a maioritaria (360 ocorrencias) ou a castelá *Cristóbal* (205).

Domínguez

Apelido patronímico que no séc. XVII en Berdoias ocupa o posto 12º en número absoluto de portadores (11), con 5 proxenitores e 6 descendentes, todos homes. Entre os apelidos patronímicos ocupa o 7º lugar. Foi nesta centuria un apelido exclusivamente transmitido por pais a nenos, e quizais tamén a unha nena, pois non consta na partida a nai dunha filla de *Andrés Domínguez* do ano 1651.

Actualmente está moi espallado por toda Galicia, en especial pola banda meridional. Ocupa o posto 19º en frecuencias e lévano 41.468 galegos/as (0,81%). Circunscribíndonos ó ámbito da Costa da Morte é no concello de Fisterra onde ten máis portadores: 558 (5,41%), seguido do de Cee, con 341 (2,33%). No de Vimianzo lévano 131 persoas.

Durán

No séc. XVII en Berdoias comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con 2 proxenitores e 2 descendentes (todos homes). Só o levaron dous proxenitores, posiblemente irmáns: *Domingo Durán* (que llo legou ó seu fillo Antonio en 1669), e *Juan Durán* (que llo transmitiu ó seu fillo Francisco en 1670). Non volvemos atopalo.

Trátase dun apelido de orixe francesa (*Durand*). Méndez Ferrín (2007: 332) considera que a súa introdución en Galicia se debeu ó auxe “da sensibilidade caba-leiresca e á moda afrancesada baixomedieval”. Ana I. Boullón Agrelo (citada por

Méndez Ferrín 2007: 332) chama a atención sobre un *Duram* nun documento de Sobrado do ano 1205. Hoxe é relativamente común en Galicia: lévano 8.743 persoas (0,17%; ocupa o posto 76 dos apelidos galegos). No ámbito da Costa da Morte ten escasa presenza: unicamente no concello de Fisterra, con 47 portadores.

Fidalgo

En Berdoias só contou cun único pai portador, *Juan Fidalgo*, que llo legou en 1654 ó seu fillo Alonso.

Este apelido, na opinión de Méndez Ferrín (2007: 325) pode proceder dun alcume “dos de tipo enxalzador ou gabancioso”. Tamén pode ser que algún dos primeiros portadores descendese dunha familia fidalga ou fose algún caseiro que pasou a vivir nunha casa cedida ou vendida por algún membro da fidalguía.

Figuras

Neste caso ignoro se se trata dun apelido ou dun alcume. Inclínome máis polo segundo: dá a impresión de que o redactor da partida bautismal do ano 1699 (o párroco Antonio de Montoto) se aventura a introducir o nome e o apelido do suposto pai do fillo de M[arí]a de Verdullas, moza solteira, un home chamado D[oming]os Figuras, veciño da parroquia de Frixe, no actual concello de Muxía (partida bautismal en Lema Suárez 2006: 214, doc. 34). Como non sabemos se o pai o recoñeceu ou non, tamén ignoramos que apelido tomou o neno, se o paterno —que soa a alcume— ou o materno. En todo caso, nunca máis o volvemos atopar.

Gandra (da)

No Berdoias do séc. XVII só houbo un pai, *Cristóval da Gandra*, que llo legou ó seu fillo Roque en 1655. O párroco escribiu a forma reducida, sen dúbida porque era a que realmente pronunciaba a xente, precedida da contracción galega *da*.

Gandra é a forma popular en boa parte de Galicia —e, en particular, no ámbito da Costa da Morte— da voz común galega ‘gándara’. Como apelido, *Gandra* non existe hoxe oficialmente en Galicia (aínda que hai máis de dez mil no Brasil), pois foi a forma plena *Gándara* a que triunfou nos papeis: lévana 2.844 galegos/

as e ocupa o posto 230 do total dos apelidos. No ámbito da Costa da Morte, no concello de Vimianzo –onde existen tres lugares con este nome (pronunciados *A Ghandra*)– é onde existen máis portadores, 102; a moita distancia, Muxía (39) e Dumbría (31).

García

É un apelido patronímico procedente do nome propio *García*, de orixe incerta. No séc. XVII en Berdoias, García comparte con Álvarez e Romar o posto 16º en número absoluto de portadores (8), con 4 proxenitoras e 4 descendentes: 5 homes e 3 mulleres. Ocupa, con Álvarez, o 9º lugar dos apelidos patronímicos. Aparece na freguesía no segundo terzo do séc. XVII con *Joán García [de Romar]*, que llelo transmitiu ós seus fillos Joan (1634) e Pedro (1635).

É na actualidade o 5º apelido con maior número de portadores de Galicia (156.903; 3,083%). Está, polo tanto, espallado por todo o territorio, pero non de maneira uniforme. Chama a atención que no ámbito da Costa da Morte non sexa dos máis frecuentes, agás na Terra de Xallas. Na comarca de Fisterra e na Terra de Soneira xa non acadan cifras tan altas, pero aínda así bastante significativas: Zas (442 portadores; 3,7%) e Vimianzo (199 portadores; 2,32%). É o 7º apelido máis frecuente do conxunto da Terra de Soneira.

Gesto / Xesto (do)

Apelido de orixe toponímica. Os lugares máis achegados a Berdoias son Xesto (parroquia de Santa María de Coiro, Mazaricos), a uns 25 km ó suroeste, e O Xesto (San Pedro de Xallas de Castriz, Santa Comba), a uns 40 km. Sen dúbida o que influíu foi o primeiro.

No séc. XVII en Berdoias, *Gesto / Xesto* ocupa o posto 14º en número absoluto de portadores (10 ou 9), con 2 (ou 1) proxenitores e 8 descendentes, todos homes. Ocupa o 7º lugar entre os apelidos toponímicos. Introduzo o apelido Gesto / Xesto na listaxe de dous proxenitores que o levaron con moitas reservas, pois o máis seguro é que se trate do mesmo individuo o *Pedro do Gesto* c.c. Antonia de Leis, coa que tivo unha filla en 1696, e o *Pedro do Xesto* c.c. María de Lema, coa que tivo nada menos que oito fillos, ós que lle transmitiu o apelido entre 1698 e

1711; deste xeito, entraría con forza no séc. XVIII. No tocante ás grafías, alternan as formas con G- (*Gesto*) e con X- (*Xesto*), precedidas pola contracción da preposición *de* e o artigo galego *o* (*do*); sendo así, o máis seguro é que se pronunciase habitualmente “á galega”.

Na actualidade o apelido coa forma *Gesto* lévano 1.480 galegos/as, maioritariamente espallados pola Terra Chá e polas comarcas de Bergantiños (en Carballo lévano 247 persoas) e de Xallas (Santa Comba: 161 persoas); neste caso o topónimo que influíu foi o de Xallas de Castriz. Baixo a influencia do Xesto mazaricán están as 30 persoas portadoras de Mazaricos e as 18 de Dumbría.

González

No séc. XVII en Berdoias, González ocupa –xunto con Alborés, Caamaño, Castro e Martiz / Martínez– o 10º posto en número absoluto de portadores (13), con cinco proxenitores e oito descendentes. Foi transmitido maiormente por vía feminina: once mulleres fronte a só dous homes. Entre os apelidos patronímicos ocupa o 6º lugar (compartido con Martiz / Martínez). Aparece entre os proxenitores berdoieses na segunda metade da centuria, cunha *María González* c.c. Juan Pérez que llo legou á súa filla María (1660).

Hoxe este apelido patronímico (‘fillo/a de Gonçalo / Gonzalo’ < do xermánico *Gundisalvus*) é o 3º con maior número de portadores en Galicia (176.002; 3,45%). Está espallado por todo o territorio, maiormente pola provincia de Ourense e o sur da de Pontevedra. Nas comarcas do ámbito da Costa da Morte mantén unhas cifras moderadas, salientando os concellos de Mazaricos (530 ocorrencias; 4,58%) e de Carnota (479; 4,42%). Tamén ten boa presenza no soneirán de Zas (307).

Graíño

Este apelido quizais ten a súa posible orixe no nome común *gran* (‘semente dun cereal’ ‘partícula dunha materia’), aplicado coma un alcume despectivo a un individuo de tamaño extremadamente minúsculo, comparándoo hiperbolicamente a ‘un gran pequeno, un graíño’ dun cereal.

No séc. xvii en Berdoias ocupa o posto 11º en número absoluto de portadores (12), con sete proxenitores e cinco descendentes, todos homes. Ocupa o 2º lugar entre os apelidos de orixe incerta, despois de Santos. Aparece bastante cedo, no segundo terço do século, con *Alverte Grayño*, que llo transmitiu ó seu fillo Alonso (1638). Na última partida (1693) aparece o apelido grafado co <i> e non co <y> coma nas seis anteriores.

Na actualidade, en Galicia lévano tan só 386 persoas e está case totalmente circunscrito á comarca de Fisterra, co concello de Cee coa cifra máxima de portadores (71), seguido do de Muxía (48) e Vimianzo (44).

Lago (de)

Só rexistrei unha única portadora: *María de Lago*, que tivo un fillo en 1670.

Apelido toponímico, orixinado pola pertenza a un lugar así denominado; o máis próximo a Berdoias atópase na parroquia de Camariñas (a uns 25 km). Hoxe en Galicia conta cun importante número de portadores (18.738) e ocupa o respectable lugar 31º na frecuencia dos nosos apelidos. Precisamente nas comarcas do ámbito da Costa da Morte atópase unha das principais bolsas: o concello de Muros, con 1.096 ocorrencias, ocupa un dos primeiros lugares.

Lagoa (de)

Aparece en Berdoias na derradeira década do xvii con *Pedro de Lagoa*, c.c. Dominga de Canosa; legoulles o apelido ós seus fillos Pedro (1693 e Mathías (1698).

Apelido toponímico. Os dous lugares máis próximos con este nome, A Lagoa, atópanse nas parroquias de Salto (Vimianzo) e Lires (Cee), entre 15-20 km. A máis distancia queda outro lugar no concello de Outes. Hoxe lévano en Galicia 882 persoas. Na comarca de Fisterra e, en concreto, no concello de Cee (133 portadores) é onde se atopa unha das escasas concentracións.

Lamas

Ten unha presenza mínima na parroquia, na persoa de *Pedro Lamas* (repárese na ausencia da preposición) que llelo legou ós seus fillos Pedro (1693) e Mathías (1698).

Apelido toponímico. En relación con Berdoias, os lugares máis próximos son a parroquia de Lamas (Zas), a uns 25 km, ó NE, e o lugar das Lamas (A Ameixenda, Cee), á mesma distancia, pero en dirección SO. Na actualidade ten unha boa presenza en toda Galicia (ocupa o posto 75º con 8.933 portadores), pero non así nas comarcas do ámbito da Costa da Morte.

Lariño (de)

Apelido de orixe toponímica. No caso que nos ocupa, o lugar que influíu nas dúas únicas persoas que o levaron no séc. XVII (*Joana* ou *Juana de Lariño* e a súa filla *Catalina*, nacida en 1638) foi a aldea de Lariño da parroquia do mesmo nome, do concello de Carnota), situada a uns 50-60 km ó SO de Berdoias, unha distancia ben respectable na época.

Na actualidade conta en Galicia con poucos portadores, 344, axuntados case na súa totalidade nos concellos de Muros (126), Carnota (57) e Cee (22).

Lavandeira (de)

Apelido toponímico que ten orixe no lugar de Lavandeira, da veciña parroquia de Castrelo (Vimianzo). En Berdoias introduciuno *Juan de Labandeira* (grafado con), c.c. Dominga, Paz, que lle lo transmitiu a cinco fillos entre 1654 e 1670.

Hoxe en día lévano, grafado con , 447 persoas en Galicia, e con <v> 1.081 (posto 554) e, precisamente, o concello con maior número de portadores con esta grafía é Vimianzo (105).

Leis

Este apelido toponímico téñ a súa orixe na parroquia de San Pedro de Leis de Nemancos, no actual concello de Muxía, distante de Berdoias apenas 10 km.

No séc. XVII en Berdoias *Leis* ocupa o 3º posto en número absoluto de portadores (44), a notable distancia dos dous primeiros (*Lema* e *Rodríguez*), con 21 proxenitores que o levaron e 23 descendentes que o herdaron. É o 2º dos apelidos toponímicos, despois de Lema. Foi transmitido un pouco máis por vía masculina que pola feminina (27 homes fronte a 17 mulleres).

Os Leis fidalgos. Leis, coma Lema, é un apelido de estirpe fidalga no ámbito da Costa da Morte. A súa orixe estaba na Torre da Atalaia, que existiu nalgún lugar da citada freguesía de San Pedro de Leis. Como aconteceu coa Torre de Lema de Berdoias, esta mansión acabou desaparecendo.

Os primeiros testemuños documentais dos Leis fidalgos da zona témolos na veciña parroquia de Santiago de Berdeogas, matriz de Berdoias. Grazas á paciencia de amanuense do falecido párroco de Coucieiro (Muxía), Manuel Canosa Mouzo, dispoñemos de copias de varios testamentos dos sucesivos moradores da mansión –aínda hoxe existente, pero case en ruínas (unha casa do séc. XVI)– dos Leis da Vacariza de Berdeogas. O primeiro data de 1541, e foi ditado por D. Lopo de Leis da Vacariza, o primeiro con este nome, pois houbo polo menos sete tamén chamados así.

Estes Leis da Vacariza non foron os que emparentaron cos Lema de Berdoias. A primeira “intromisión” dun membro da fidalguía da zona con este apelido na parroquia berdoiesa foi co casamento de Martiño de Castiñeira y Lema con María Sánchez de Leis, que procedía da casa de Tarabuxáns (Santa María de Traba, Coristanco); era filla de Alonso Rodríguez de Leis e de María Sánchez Baamonde (Martínez-Barbeito 1986: 123). Tras dar a luz o fillo primoxénito do capitán Martiño de Castiñeira, de nome Martín, María Sanches de Leis faleceu; como xa adiantei, un pouco despois de cumprir os 19 anos este Martín de Castiñeira decidiu cambiar o seu apelido paterno polo do seu avó materno: Rodríguez de Leis.

Non obstante, non foi esta póla dos Leis a que permaneceu na parroquia de Berdoias, pois a filla de Martín Rodríguez de Leis –María Quiteria Vermúdez de Castro (que xa non naceu en Berdoias, senón nas Hedreiras (Zas)– tamén renunciaría ós apelidos paternos para adoptar os da súa nai. Sería o seu marido Francisco de Leis Vilardefrancos, de Soesto, quen volvería xuntar o apelido Leis cos fidalgos berdoieses. A mediados do séc. XVIII o fillo de Francisco de Leis e de Mª Quiteria Vermúdez, Rodrigo Sancho de Leis, volvería habitar a casa de Boallo e con el o apelido tornaría a Berdoias, onde nacerían case todos os seus fillos e fillas⁵.

Os outros Leis da parroquia de Berdoias. O apelido Leis é un dos máis repetidos da parroquia. Levárono 21 proxenitores e 23 descendentes. Non nos consta que na súa introdución tivese algunha influencia, desde tempos antigos, a familia

⁵ Véxase a árbore xenealóxica de Rodrigo Sancho de Leis e da súa esposa Josefa V. Santiyán en Lema Suárez 2004: 434, e unha explicación máis polo miúdo en Lema Suárez 2006: 180-183.

fidalga con este apelido. Aparece na veciñanza plebea bastante cedo, na persoa da primeira *María de Leys* coñecida (vai haber varias), c.c. Juan de Bayñas, que tivo unha filla en 1610 (María), á que lle legou o apelido. O apelido mantívose vivo popularmente en homes e mulleres ó longo de toda a centuria, e entraría no séc. XVIII con moita forza. No tocante ás grafías, en varias partidas escribiuse o apelido con <y> (*Leys*).

Na actualidade, en Galicia, *Leis* ocupa o posto 295 dos apelidos galegos e lévano 2.186 galegos/as (0,043%), concentrados case todos no ámbito da Costa da Morte, no territorio da antiga Trastámara, para sermos máis exactos. Os dous primeiros lugares en número de portadores corresponden ás cidades de Santiago de Compostela (267) e da Coruña (251). En porcentaxes, o 1º posto é para o concello de Negreira (186 portadores; 1,43%). En cifras absolutas veñen despois Outes (123), Muros (115), Carnota (111), Vimianzo (100), Muxía (98) e Cee (78).

Lema

No séc. XVII en Berdoias, este apelido ocupa o 1º posto en número absoluto de portadores (64), resultado da suma dos pais e da nais (proxenitores) que o levaron (31) e o dos fillos e fillas (descendentes) que posiblemente o herdaron (33)⁶; por sexos, a transmisión foi equilibrada: 31 homes e 33 mulleres.

A familia fidalga dos *Lema* de Berdoias. Temos abundantes datos documentais da presenza do apelido Lema en Berdoias con anterioridade ás partidas do Libro 1º de Bautizados da freguesía. Son os correspondentes ós membros da familia fidalga que posiblemente tivo a súa orixe primixenia nesta parroquia. Grazas a estudos de diversos xenealoxistas⁷ puidemos reconstruír o tronco principal da árbore dos Lema fidalgos, desde unha data inconcreta do séc. XV e cos séculos XVI, XVII e XVIII ó completo, en particular as árbores xenealóxicas dos fidalgos Alonso

⁶ Estas cifras son só aproximativas, tamén para o resto dos apelidos, pois non hai certeza absoluta de que os nomes dos proxenitores repetidos nas listaxes (hai varios Joan / Juan de Lema, Pedro de Lema, María de Lema...) sexan persoas distintas. Malia a norma non escrita de que os fillos herdaban daquela o apelido dos pais e as fillas o das nais, tampouco temos certeza absoluta de que sempre se cumprise (o privilexio dos fidalgos para escoller o que lles apetecese é un bo exemplo).

⁷ M. Canosa Mouzo (1975a, b, c), Crespo Pozo (1962: 160-161) e Martínez-Barbeito (1986: 114). Sigo basicamente a Canosa, quen, xunto con J. E. Rivadulla Porta, copiara documentos do Arquivo do Reino de Galicia e de arquivos particulares (o propio Martínez-Barbeito, no tocante ós datos da fidalguía de Soneira e de Nemancos, admitira a súa débeda coas investigacións de Canosa e de Rivadulla Porta).

de Lema II, que construíu a casa de Berdoias en 1607, e do seu fillo Martiño de Castiñeira e Lema, que contra 1630 construíu a casa de Boallo, na que despois viviría coa súa familia⁸. O apelido *Lema*, desaparecido da parroquia pola vía fidalga xa a mediados da centuria, entra con forza pola vía plebea no XVIII.

Os outros *Lema* da parroquia (os non fidalgos). O apelido tivo unha presenza abondosa e constante nesta parroquia ó longo de todo o séc. XVII, e tamén a terá nos séculos posteriores ata a actualidade, de aí que considere que a orixe toponímica principal do apelido –sobre todo para o ámbito das comarcas de Costa da Morte– puido estar na parroquia berdoiesa. Ademais dos Lema fidalgos, temos constancia polas partidas bautismais de bastantes pais e nais plebeos que o levaron, comezando por *Juan de Lema*, que transmitiu o seu apelido a tres fillos desde 1607 en diante.

Na actualidade en Galicia, o apelido toponímico Lema ocupa o número 73 dos apelidos galegos (0,1768%); lévano en Galicia 8.995 persoas. É orixinario das comarcas da Costa da Morte, onde reside o 53% dos galegos que o levan, con case cinco mil ocorrencias (mil máis que o segundo, García). Na distribución por concellos atopamos dez da Costa da Morte entre os doce primeiros de Galicia. É un apelido case endémico nas comarcas da Costa da Morte: o primeiro da Terra de Soneira no seu conxunto (concellos de Camariñas, Vimianzo e Zas) e tamén o máis frecuente dos concellos de Cabana, Laxe e Muxía. O 1º lugar de Galicia ocúpao A Coruña, con 1.190 ocorrencias (o 0,24% da poboación total), pero a escasa distancia sitúase Vimianzo, con 914 ocorrencias (5,3% da poboación total); o 3º posto ocúpao Cabana de Bergantiños (609 ocorrencias; 5,61%); o 4º é para Laxe, con 582 ocorrencias e a maior porcentaxe, que se eleva ó 8,22% da poboación; despois vén Camariñas (512), Ponteceso (404), Dumbría (399), Carballo (372) e Malpica (348)⁹.

En base a estes datos, sorprende que só existan tres poboacións en Galicia así nomeadas: as parroquias de San Cristovo de Lema (Carballo) e a de San Pedro

⁸ En Lema Suárez 2004 (429 e 448) e 2006 (171-190) dedico un amplo estudo á onomástica dos fidalgos de Berdoias, os Lema, cos seus parentes e continuadores, os Leis. Nestes estudos anteriores dicía, equivocadamente, que o segundo fillo de Alonso de Lema II, Pedro (1608-38) morrera sen descendencia; na revisión das partidas bautismais para o presente traballo comprobei que non fora así, pois Pedro de Lema tivo da súa muller Susana Rodríguez de Gondomil (fidalga que procedía da Casanova de Nantón) a Joan (1630), María (1633), Dominga (1636) e Antonio (1637). Como veremos na nota 6, temos certeza de que María tomou o apelido paterno; ignoramos se Dominga fixo o mesmo.

⁹ De aquí en diante, os datos xeográficos e cuantitativos están tomados do CAG (en liña).

de Lema (Arzúa) e a aldea de Lema (San Pedro de Brexo, Cambre)¹⁰, como se ve no mapa 2.

Mapa 2: Apelido e topónimos Lema

¹⁰ O Lema de Brexo (Cambre) é citado nun documento do séc. XII, en latín, no que o rei Afonso VII concede ó mosteiro de Antealtares xurisdición sobre as igrexas de Cambre e de Cela: "...et per Fontem Maiorem et per castrum de Lema et per terram de Corondanio e per aquam de Trobano..." (Recuero / González / Romero 1998: 94).

Dada a escaseza de persoas que o levan na área de influencia de Arzúa (na que só destaca o concello de Vedra, con 64 portadores) e de Cambre, desboto estes últimos topónimos como orixinarios do apelido; e tamén considero que o Lema carballés (a uns 60 km de da parroquia berdoiesa) non puido ser o único –nin sequera o principal– de onde tomaron o apelido todos os portadores de antes e de agora, nin de Berdoias nin do groso da Costa da Morte.

Na miña opinión, esta freguesía de Berdoias tivo moito que ver na orixe e popularización do apelido Lema. A súa presenza constante nas partidas tanto de nenos coma de nenas é unha boa proba. A existencia dunha fidalguía autóctona que o portou desde principios do séc. xv –os denominados Lema de Berdoias polos xenealoxistas– tivo que influír moito. Os xenealoxistas falan da existencia da *torre de Lema*, hoxe desaparecida¹¹, e teño para min que foi a partir dela de onde puido xurdir o apelido maioritariamente, polo menos para o ámbito da Costa da Morte.

Desbotando a parroquia de San Pedro de Lema de Arzúa e a aldea de Lema de Brexo (Cambre) como topónimos orixinarios, só nos queda a parroquia de Lema do concello de Carballo, que non cabe dúbida que influíu –e moito– para converter este apelido nun dos máis frecuentes do ámbito da Costa da Morte, pero cómpre reparar en que é nas súas zonas central e occidental onde máis se repite, ata converterse en case endémico: é o primeiro dos concellos de Vimianzo (914 ocorrencias, o 5,30%), Cabana de Bergantiños (609, o 5,61%), Laxe (582, o 8,20%) e Muxía (465, o 3,83%). Tamén hai un respectable número de ocorrencias en Camariñas (512) –onde ocupa o terceiro lugar–, Ponteceso, Malpica, Dumbría, Cee e Zas. En Carballo tamén hai un número respectable de ocorrencias (372), pero só representan o 0,64 dunha poboación absoluta 31.000 hab, poucas ocorrencias máis que as rexistradas, por exemplo, no concello de Malpica (348), de moita menor poboación (5.600 hab). É de ter en conta, ademais, que Carballo é

¹¹ A finais do séc. xvii, nun expediente presentado por Fabián Pardiñas Vilardefrancos, deán da catedral de Santiago, para ingresar como cabaleiro na Orde de Santiago, figura unha descrición da chamada *torre de Lema* redactada polo párroco berdoiés: «Es de piedra berroqueña, con su torre cuadrada, aunque por partes arruinada, y en su fábrica denota que es muy antigua; y en lo más alto della se le conoce un escudo con sus armas, pequeño con una palma, que es el blasón del apellido Lema, y haber tenido muralla a la redonda, según lo indican sus ruinas» (Crespo Pozo 1962-III: 160). Este eclesiástico compostelán era bisneto de Alonso de Lema II, neto do segundo fillo deste, Pedro de Lema, e de Susana Rodríguez de Gondomil (Nantón); a súa nai era a María de Lema citada na nota 4, nacida en Berdoias e 1633 e casada con Francisco Pardiñas Vilardefrancos, o seu pai (Martínez-Barbeito 1986: 420 e 690).

a poboación do ámbito da Costa da Morte que máis inmigración comarcal recibe. Chama tamén a atención que o apelido apenas se espallase polo Bergantiños oriental, a máis próxima á parroquia carballesa (concellos da Laracha e de Arteixo).

Isto levoume a supoñer que tivo que existir outro nome de lugar chamado Lema no ámbito da Costa da Morte ademais do do concello de Carballo. Por forza ese lugar tivo que existir nalgunha das comarcas máis occidentais, Soneira ou Nemancos, e cada vez teño menos dúbidas en que ese sitio, hoxe desaparecido da nosa toponimia, non é outro que a *Torre de Lema* que aparece na documentación da familia fidalga dos Lema berdoieses, tal como indiquei no estudo do apelido. Os aproximadamente 60 km entre San Cristovo de Lema e Berdoias semella para aqueles tempos unha distancia máis que respectable que fai pouco crible que o primeiro apelido da freguesía berdoiesá proceda unicamente da bergantiñá.

Martiz / Martínez

Martiz (ou *Martís*) é o apelido patronímico xenuinamente galego formado ó lle engadir a terminación *-ez* a *Martinus*, forma latina do moderno *Martíño*. Andando o tempo sufriría a castellanización, transformándose en *Martínez*.

No séc. XVII nesta parroquia, *Martiz* / *Martínez* ocupa –xunto con Alborés, Caamaño, Castro e González– o 10º posto en número absoluto de portadores (13), con 5 proxenitores e 8 descendentes; 8 portadores homes e 5 mulleres. Entre os apelidos patronímicos ocupa o 6º lugar (compartido con González). Rexistramos as formas galegas *Martiz* e *Martís* entre 1612 e 1617, nas persoas de dúas nais (Alverta e María, quizais irmás) e as súas fillas (Dominga, María e Alverta, que, aínda que non era habitual, tamén aparecen cos seus apelidos nas partidas. O apelido xa aparece castellanizado a mediados da centuria, baixo as formas *Martinez* e *Martines*, coas que entrará no séc. XVIII.

Hoxe, na *Cartografía dos apelidos de Galicia* (ILG) non aparece ningunha ocorrencia para *Martiz* e si para *Martís*, 202, case todas concentradas no concello da Pobra do Caramiñal (121) e Ribeira (49). Acabou triunfando en Galicia de forma decidida a forma castellanizada *Martínez*, que ocupa o posto 7º cuns 113.434 portadores (o 2,23%), que está espallada por todo o territorio galego, con porcentaxes importantes en concellos do ámbito da Costa da Morte coma Mazaricos ou Fisterra.

Moledo

Apelido de orixe toponímica: Moledo é un lugar da parroquia de Outes. No séc. XVII só contamos en Berdoias con dous únicos portadores neste século: *Domingo Moledo* e o seu fillo *Domingos* (1630), do que non volvemos ter noticia.

Na actualidade ocupa un posto medio entre os apelidos galegos (o nº 368) e conta cun respectable número de portadores (1.773), dos que a maior parte vive nos concellos de Noia (205), Mazaricos (194) e Outes (168).

Monterroso (de)

En Berdoias este apelido aparece e desaparece no primeiro terzo do XVII con dous pais que o levaron: *Juan de Monterroso*, que llelo legou a catro fillos entre 1611 e 1618, e *Alverte de Monterroso*, que non o puido transmitir por ter só unha filla (1617). Malia a numerosa descendencia do primeiro, non volvemos atopar o apelido nas partidas berdoiesas en toda a centuria.

É un apelido toponímico, mais non nos consta a existencia dalgún lugar con este nome nos concellos do ámbito da Costa da Morte. Na actualidade só conta en Galicia con 196 portadores.

Mouzo (de / do)

A entrada deste apelido en Berdoias deuse xa avanzada a segunda metade do séc. XVII, con *Simón de Mouzo*, que tamén aparece coa forma seseante *Mouso*. Transmítiullo ó seu fillo Andrés, que sen dúbida é o que nos aparece nunha partida de 1692 precedido da contracción *do*.

Apelido toponímico. O único lugar con este nome en Galicia atópase na parroquia de Carnés (Vimianzo), ó norte de Berdoias e lindeira con ela. Na actualidade ocupa o posto 311 dos apelidos galegos e lévano 1.955 persoas, residentes, ademais de na cidade da Coruña, na ría de Camariñas e concellos próximos: Camariñas (552 portadores; 4,19%), Vimianzo (306), Muxía (180), Laxe (130).

Oanes (de)

Lucía de Oanes (c.c. Bernabé Domínguez) é a única portadora deste apelido; foi nai en 1697 dun neno chamado Juan, que herdou o apelido do pai.

Malia levar anteposta a preposición *de*, non é apelido toponímico, senón patronímico (< lat. *Johannes* ‘fillo de Xoán’). Hoxe lévano tan só 193 galegos/as, máis da metade residentes no concello de Vimianzo (103 ocorrencias), co veciño de Camariñas en 2º lugar (26). Case se pode afirmar que é un apelido soneirán e vimiancés en exclusiva. Sen dúbida estamos ante unha forma arcaica deste patronímico (como o poden ser *Eanes* ou *Ennes*, derivados do mesmo nome). Na árbore xenealóxica dos Lema fidalgos de Berdoias figura, a principios do séc. XVI, Teresa Oanes de Soutomaior, da Serra de Outes, c. c. Lope de Lema e Leis (Lema Suárez 2006: 171).

Padreiro (de)

Apelido toponímico. Na veciña parroquia de Baíñas (Vimianzo) existen os lugares de Padreiro de Arriba e Padreiro de Abaixo. Só nos aparece fugazmente a principios do séc. XVII, na persoa de *María de Padreyro*, que llo transmitiu á súa filla Mariña (1607). Desapareceu da parroquia por completo e na actualidade tampouco se rexistra en Galicia.

Pardiñas (de)

Este apelido entrou en Berdoias na segunda metade do séc. XVII, por medio de *María de Pardiñas*, que llelo transmitiu ás súas fillas Isavel (1657) e María (1664).

Apelido toponímico. Hai varios lugares con este nome en concellos das provincias da Coruña e de Lugo. O que puido influír directamente en Berdoias foi o da parroquia da On (Muxía), a uns 8 km, aínda que tamén hai outros dous nos concellos de Fisterra e Carballo. Na actualidade lévano en Galicia 956 portadores, concentrados na Terra de Soneira e Bergantiños. Na Terra de Soneira salientan os 107 de Zas e os 71 de Camariñas; en Vimianzo tan só hai 19.

Passos [= Pazos] (de)

No séc. XVII en Berdoias o apelido *Passos* comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con dous proxenitores (ou un, pois quizais sexa o mesmo individuo, casado de novo unha vez viúvo) e dous descendentes. Ese individuo ó que fago referencia foi *Domingo(s) de/dos Passos*, que llelo transmitiu a dous fillos nados a finais da centuria.

Dou por sentado que *Passos* é unha primitiva forma seseante de *Pazos*, de orixe toponímica. Son innumerables os lugares da Galicia occidental así denominados. O apelido Pazos é hoxe dos máis frecuentes en Galicia, pois ocupa o lugar 40º, con 14.670 portadores (0,28%). Unha das zonas onde máis está espallado é, precisamente, o ámbito da Costa da Morte, en especial nos concellos de Santa Comba (439 ocorrencias) e Vimianzo (219).

Paz / Pais

Este apelido patronímico procede do nome común galego *Paio* (< lat. *Pelagius* < gr. *Pelagios*). Hoxe ten en Galicia tres formas: *Paz* e *Pais*, maioritarias, e *Páez*.

No séc. XVII en Berdoias, *Paz / Pais* ocupa o 4º posto en número absoluto de portadores (40), con 21 proxenitores que o levaron e 19 descendentes que o herdaron. É o 2º dos apelidos patronímicos, detrás de Rodríguez. Foi transmitido de maneira moi equilibrada entre homes (20) e mulleres (20).

O apelido aparece en Berdoias xa nos primeiros anos da centuria, con *Juan Pas*, que llelo transmitiu ós seus fillos Juan e Alverto en 1607 e 1611, respectivamente, e *María Pas*, que llo legou á súa filla María (1616). Levárono polo menos once pais e dez nais (por certo, catro delas chamadas Catharina, mulleres distintas, polo que parece). Uns e outros conseguiron que o apelido entrase no séc. XVIII.

É interesante o rexistro de formas variadas que os redactores das partidas ensaiaron para este apelido ó longo de todo o século, feito que amosa as dúbidas que tiveron ó longo de todo este tempo. Empeza coa forma seseante *Pas* (presente ata polo menos 1666), en alternancia coa non seseante *Paz* (xa desde 1640 e ata 1693). Introdúcese a forma alternativa *Pays* (que conviviu con *Paz* na mesma persoa) contra 1663. Contra o remate da centuria semella que a confusión ou

a indecisión aumenta, pois aparecen a formas *Pax* (1695-1706), *Paiz* (1693) e mesmo *Paix* (1697), formas que conviviron na persoa de *Juan Paiz / Pas / Paix* (1693-1702).

Hoxe en Galicia a variante *Paz* ocupa o posto 33 dos apelidos galegos e conta con 17.549 portadores (0,34%). Dos concellos próximos a Berdoias o de maior número de ocorrencias é Muxía (140; 1,16%), seguido de Cee (99); escasa incidencia no de Vimianzo.

A outra variante, *Pais*, ocupa hoxe o posto 287 dos apelidos de Galicia e conta con bastantes menos portadores: 2.244. Na *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG) aparece circunscrita ó Arco Fisterrán, á vella Trastámara; hai un núcleo importante de portadores no Val de Barcala, Xallas occidental e ría de Muros e Noia: Negreira (221 portadores), Outes (165), Mazaricos (118). En Vimianzo lévano 50 persoas.

En suma, que na actualidade conviven na zona as formas *Paz* (maioritaria en Muxía e Cee) e *Pais* (maioritaria en Vimianzo).

Pérez

Este apelido patronímico formouse a partir do nome *Pero*, variante medieval de Pedro.

No séc. XVII en Berdoias ocupa o 5º posto en número absoluto de portadores (35), con 19 proxenitores e 16 descendentes. É o 3º dos apelidos patronímicos, detrás de Rodríguez e Paz / Pais. Foi transmitido de maneira moi equilibrada entre homes (18) e mulleres (17). Aparece xa ben entrado o primeiro terzo do século na persoa de *María Peres*, que llo legou á súa filla María (1632). Entrou con forza, pois tiverono 8 pais (que llelo transmitiron a 10 fillos) e 11 nais (que llelo pasaron a 6 fillas). Tivo continuidade no séc. XVIII. Pouco que comentar no tocante ás grafías, unicamente a alternancia que ás veces se dá coa forma seseante *Peres*.

Hoxe o apelido Pérez é un dos máis frecuentes en Galicia: ocupa o posto 6º e lévano 126.875 galegos/as (2,45%); está espallado por todo o territorio, en especial na zona meridional. Nas comarcas do ámbito da Costa da Morte ten notable presenza, e destaca precisamente a Terra de Soneira, onde é o 2º apelido da comarca despois de Lema (cun total de 1.324 portadores): no conce-

llo de Vimianzo lévano 747 persoas (4,33%), e no de Camariñas 418 (3,17%), no de Zas 159 (1,33%). Na comarca de Fisterra, salienta o concello de Muxía (310 ocorrencias; 2,57%), seguido do de Cee (276; 1,82%) e Dumbría (256; 2,98%). Na comarca de Bergantiños tamén se fai notar.

Quintáns (de)

Aparece moi cedo na parroquia na persoa de *Gregorio de Quintáns*, en 1612 (en 1617 aparecerá escrito *Quintas* –seguramente *Quintás*–). Non volveu aparecer en toda a centuria.

Apelido toponímico, aplicado a un individuo oriúndo dalgún dos moitos lugares chamados Quintáns, moi abundantes na zona occidental de Galicia. O que influíu en Berdoias sen dúbida foi o pertencente á parroquia de Ozón (concello de Muxía), situado a menos de 8 km. Hoxe en día lévano en Galicia 2.618 galegos/as (posto 247), que viven na súa maior parte no Arco Fisterrán, comarcas da antiga Trastámara (Val de Barcala, Xallas, Fisterra e Terra de Soneira).

Recamán (de)

No séc. XVII en Berdoias comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con 2 proxenitoras e 2 descendentes (todas mulleres). Dúas únicas representantes deste apelido, chamadas as dúas *María de Recamán*, a primeira deu a luz en 1654 e a segunda en 1698.

Aínda que este apelido é, sen dúbida, de orixe toponímica (o feito de ir precedido na partida pola preposición *de* así o dá a entender), no nomenclátor galego actual non aparece ningunha entidade de poboación con desta denominación. Hoxe lévano 287 individuos en toda Galicia, máis da metade concentrados no concello de Marín (150), cunha bolsa no de Cee de 21 portadores.

Rodríguez

Patronímico do nome *Rodrigo*¹², no Berdoias do séc. XVII, Rodríguez ocupa o 2º posto en número absoluto de portadores (59), con 26 proxenitores que o levaron

¹² Para as etimoloxías dos nomes persoais, véxase o DNG.

e 33 descendentes que o herdaron. É o primeiro dos apelidos patronímicos. Foi transmitido maiormente por vía feminina (45 mulleres fronte a 14 homes).

O apelido está presente na parroquia desde a segunda década da centuria na persoa de *María Rodrigues*, c.c. Juan Pas, que llo legará á súa filla Dominga en 1617. Ó longo do século rexistramos 24 portadores entre nais e pais: 17 nais –malia a coincidencia de nomes e apelidos dalgunhas supoñemos que se trata de mulleres distintas– que llelo transmitirán a 25 fillas e dous fillos (Isidoro, 1692, e Salvador Andrés, 1704, fillos de *Susana Rodríguez*, nai solteira). Os 7 pais legaranllo a 6 fillos tan só. Foi, polo tanto, un apelido transmitido fundamentalmente por vía feminina.

Foi tamén apelido fidalgo, procedente de parroquias foráneas: un pouco antes de 1630 introduciuno *Susana Rodríguez de Gondomil*, que procedía da Casanova de Nantón (Cabana), ó casar co xa citado Pedro de Lema; tiveron dous fillos e dúas fillas: temos certeza de que María (1633) tomou o apelido paterno; é de supoñer que tamén Joan (1630) e Antonio (1637) e quizais tamén Dominga (1636).

Seguindo coa fidalguía, un caso especial atopámolo no caso do fillo primoxénito do capitán Martiño de Castiñeira y Lema, habido coa súa primeira muller María Sánchez de Leis, Martín, nacido en 1637. Este fillo, herdeiro das casas de Berdoias e Boallo, conservou o apelido paterno (Castiñeira) ata polo menos os 19 anos, pero despois cambiouno polo do seu avó materno (Rodríguez de Leis) da casa de Tarabuxáns (Traba, Coristanco). Con todo, *Martín Rodríguez de Leis* deixará Berdoias para ir vivir ó pazo das Hedreiras, no actual concello de Zas.

Hoxe en día, este apelido patronímico é o de maior número de portadores de Galicia, con 236.756 persoas que o levan de primeiro ou de segundo (o 4,65%). Nos concellos das comarcas do ámbito da Costa da Morte presenta un número importante de ocorrencias, pero non tan altas coma na maior parte dos concellos da provincia de Ourense e do sur de Pontevedra (entre o 13 e o 16%). En Vimianzo hai 552 portadores (3,20%), en Cee 465 (2,39%), en Dumbría 435 (5%), en Mazaricos 429 (3,7%) e en Muxía 281 (2,33%).

Romar (de)

No séc. xvii en Berdoias, Romar comparte con Álvarez e García o posto 16º en número absoluto de portadores (8), con catro proxenitoras e catro descendentes: sete homes e tan só unha muller. Ocupa o 8º lugar dos apelidos patronímicos.

Aparece cedo na parroquia, en 1610, na persoa de *María de Romar* (c.c. Gregorio de Barrientos), quen, por non ter ningunha filla, non o transmitiu. Quen si o fixo foi *Afonso de Romar* na persoa do seu fillo Juan (1628). Seguramente este Juan de Romar, c.c. María de Canossa, sería o pai de Juan (1668) e de Alonso (1669), ós que lles transmitiu o apelido, que xa debía estar espallado polas parroquias veciñas, pois rexistramos un *Alonso de Romar* en 1668 procedente de Baíñas.

Este apelido toponímico é orixinario da propia parroquia berdoiesa, pois a súa aldea de Romar é a única con este nome en toda Galicia. Hoxe ocupa entre os apelidos galegos o posto 738 en frecuencias; lévano 718 persoas distribuídas en 18 concellos, na súa maior parte do ámbito da Costa da Morte. O de Camariñas ocupa o 1º lugar, con 156 ocorrencias (o 1,28%), seguido do de Santa Comba (122; 0,56%), A Coruña (88), Zas (75), Laxe (62) e, xa moi lonxe, Vimianzo (26).

Sambade (de)

Só o levaron dous homes no séc. XVII en Berdoias, un a mediados da centuria (*Domingo de Sambade*) e outro a finais (*Juan de Sambade*).

Apelido de orixe toponímica que ten a súa orixe primixenia no lugar deste nome da parroquia de Vuiturón, no actual concello de Muxía (a uns 12 km de Berdoias). Lévano hoxe en día 550 galegos, concentrados case en exclusiva no Arco Fisterrán: Cee é o de maior número de portadores (134), seguido de Dumbría (99) e Camariñas (61). O apelido tamén ten presenza coa forma castelanizada *Sambad* (201 ocorrencias).

Sánchez

Apelido patronímico, derivado do nome propio *Sancho*. No séc. XVII en Berdoias, Sánchez ocupa o 9º posto en número absoluto de portadores (15), con 8 proxenitoras (eran todas nais) e 10 descendentes (todas fillas). Dentro dos apelidos patronímicos ocupa o 5º lugar.

Aparece axiña na parroquia, con dúas mulleres distintas chamadas *María Sanches* que llelo legaron ás súas respectivas fillas *Catalina* (1607) e *María* (1608). Foi un apelido transmitido exclusivamente por vía feminina. No tocante ás grafías, alterna *Sanches* e *Sánchez*.

Hoxe en día en Galicia é un dos apelidos máis repetidos, pois ocupa o posto 14º con 49.873 portadores (0,98%). Non obstante, nas comarcas do ámbito da Costa da Morte é bastante escaso, e tan só salientan os 151 portadores do concello de Camariñas, os 108 do de Muxía e os 101 do de Cee.

Santos (dos)

O apelido *Santos* –ou, máis propiamente, *dos Santos*–, quizais sexa apelido dos antigos hospicios, coma Rei e outros. No séc. XVII en Berdoias, comparte con Canosa o 7º posto en número absoluto de portadores (22), con nove proxenitores e 13 descendentes. É o 1º dos apelidos de orixe incerta ou diversa. Foi transmitido por vía feminina case por enteiro (dous homes fronte a 20 mulleres).

O apelido aparece na freguesía avanzada a segunda metade do séc. XVII. Ignoro se esa primeira muller que o levou, *Christina dos Santos*, era veciña da parroquia ou veu de fóra. Transmitíullelo a tres fillas (1663, 1667 e 1669). Contemporánea dela foron *Alverta dos Santos* –que tamén llelo transmitiu a dúas fillas en 1668 e 1672– e *María dos Santos*, que non tivo ningunha filla. Ignoramos tamén se esas tres primeiras portadoras eran irmás. Xa na derradeira década da centuria aparece outra *Alverta dos Santos* –quizais a filla de 1672 da anterior Alverta– que lles transmitiu o apelido a catro fillas: María (1693), Cristina (1696), Thomasa (1700) e Chatalina (1702), que aseguraron a entrada do apelido no séc. XVIII, do mesmo xeito que a *Dominga dos Santos* c.c. Andrés de Sendón, que llelo legou ás súas fillas Jacoba (1701), María Urçula (1701) e Agustina (1707). Outras dúas *Dominga dos Santos* –unha c.c. Domingo de Carnés, a outra con Christobo Rodríguez (non sería estraño que nos tres casos fose a mesma persoa)– non tiveron fillas; o mesmo que *Josepha dos Santos*. Rematando o século rexistramos o único pai que levou este apelido, *Domingo dos Santos*, que lle transmitiu a Simón Antonio en 1702, asegurando así a súa entrada no séc. XVIII.

Hoxe lévano en Galicia 18.137 persoas (0,35%; posto 32), boa parte deles residentes na Terra de Soneira (no seu conxunto é o apelido nº 13) e comarca de Fisterra, do ámbito da Costa da Morte: Vimianzo 313 ocorrencias (1,81%), Muxía 220 (1,82%), Zas 194 (1,62%). Así e todo, quedan lonxe estas cifras das 788 ocorrencias de Ribeira (1,48%).

A variante *Dosantos*, con 242 portadores/as concentrados no SE da provincia de Ourense, é residual.

Sarantes [= Serantes] [de]

Só atopamos un portador, *Juan de Sarantes* (sic), en 1697.

Sarantes non existe hoxe como topónimo, e si Serantes. O que influíu en Berdoias debeu ser o lugar así chamado da parroquia de Moraime (Muxía), a 10 km de distancia. Hoxe o apelido Serantes –que levan 2.450 galegos/as–, é practicamente inexistente nas comarcas do ámbito da Costa da Morte. Os seus portadores concéntranse nas comarcas do Salnés, Ferrolterra e Ortegal.

Sendón (de)

No séc. xvii en Berdoias comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con 1 proxenitor e 3 descendentes (todos homes). Segundo as partidas só houbo un pai que o tivo, *Andrés de Sendón, el moço*, que llelo legou, xa entrando no séc. xviii, ós seus fillos Marcos (1704), Silbestro (sic, 1710) e Phelipe (1711). Cae de caixón que, se había un ‘moço’, tamén tería que haber un ‘vello’, pai deste, pero non nos consta.

Apelido toponímico que, para o caso de Berdoias, procede do lugar do mesmo nome da parroquia da On (Muxía), a uns 7 km, aínda que tampouco se pode descartar o Sendón de Valadares (Outes). Trátase dun apelido circunscrito ó Arco Fisterrán. Lévano 1.072 galegos/as. Polo que se aprecia na CAG, a maior influencia foi a do Sendón de Outes, pois no concello de Muros hai 249 portadores, seguido do de Outes con 148. O Sendón muxián tivo unha influencia menor: Vimianzo 52 portadores/as, Cee 37, Muxía 22.

Seoane (de)

Apelido de orixe toponímica, a partir do haxiotóponimo *Santcu Iohanne*. O lugar máis próximo de Berdoias con este nome atópase na parroquia de San Xoán de Barcala, concello da Baña (Val de Barcala), a uns 30 km de distancia. O apelido aparece avanzada a segunda metade do séc. xvii, con *Domingo de Seoane*, que llelo transmitiu ós seus fillos Francisco (1662) e Bartolomé (1665).

Hoxe lévano 12.537 galegos/as, pero é practicamente inexistente no ámbito da Costa da Morte; só salienta Carballo, con 300 portadores/as. No concello de Vimianzo hai tan só sete.

Suárez

No séc. XVII en Berdoias só levou este apelido *Domingo Suárez*, que llo legou ó seu fillo Francisco en 1665.

Apelido patronímico que ocupa hoxe o nº 21 dos apelidos galegos máis frecuentes, con 32.718 ocorrencias. Está presente en 224 concellos, maiormente en máis da metade occidental da provincia da Coruña. Na Terra de Soneira presenta cifras e porcentaxes notables: Vimianzo, 402 portadores; Zas, 390; Camariñas, 358.

Toxa (da)

Apelido de orixe toponímica. O lugar con este nome máis próximo a Berdoias atópase na parroquia de Vimianzo, a 8 km. Hai outros dous no concello de Zas, pero quedan máis lonxe (a uns 20 km).

No séc. XVII Toxa ocupa o posto 19º en número absoluto de portadores (5), con tres proxenitores e dous descendentes; todos homes. Ocupa o 11º lugar dos apelidos patronímicos. Entrou xa avanzada a segunda metade do séc. XVII, na persoa de *Cristóbal da Toxa*, que llo legou ó seu fillo Juan (1665).

No tocante ás grafías, sempre apareceu con <x>: *Toxa*, precedido da contracción da preposición *de* co artigo feminino galego *a*. Malia sermos conscientes de que naquel século a grafía <x> no castelán representaba o mesmo son có <j> (fricativo velar xordo /x/), o feito de que vaia precedido polo artigo feminino galego lévanos a pensar que se pronunciaba “á galega”.

Na actualidade, o apelido *Toja* (non se rexistra ningún Toxa) ten en Galicia 531 portadores/as distribuídos por 19 concellos, a maior parte deles situados nas comarcas da Costa da Morte: Laxe (134 ocorrencias) ocupa o 1º lugar, seguido da cidade da Coruña (con 111); a bastante distancia está Vimianzo (48). Malia haber na xeografía galega outros lugares con este nome, semella que se trata dun apelido de orixe soneirá.

Trilla / Trillo

No séc. XVII en Berdoias, Trilla / Trillo ocupa o posto 15º en número absoluto de portadores (9), con tres proxenitoras e seis descendentes, todas mulleres. Ocupa

o 3º lugar dos apelidos de orixe incerta. Por levalo unicamente nais, aparece con flexión de xénero feminino, como acontecía con *Afonso / Afonsa*. Hoxe non se rexistra *Trilla* na CAG, aínda que o temos escoitado como sobrenome familiar: “os da Trilla” (malia non ter esta familia o apelido *Trillo*).

Entrou na parroquia moi axiña, con *María Trilla*, que llo legou á súa filla Dominga en 1614. Non o volveremos atopar ata a segunda metade do século, con *Antonia Trilla* (1664) ou *Trillo* (1670), que llelo transmitiría a dúas fillas. A finais da centuria hai unha *Josepha Trilla* (ou *Trillo*) de onde pasaría a tres fillas.

Este apelido quizais proceda do nome común da palabra “instrumento para bater ou mazar o liño” ou “lugar do río onde se bate o liño”, para logo ser transmitido como alcume (‘os do Trillo’). Está espallado por boa parte do territorio español, pero un terzo dos que o levan (3.923) son galegos; ocupa o posto 167 dos apelidos galegos e esténdese por 67 concellos, case todos do ámbito das comarcas da Costa da Morte (onde reside o 50% dos que o levan), en concreto na comarca de Fisterra, onde é o segundo apelido máis habitual: Cee (684 ocorrencias; 4,69%); Dumbria 374 (4,36%); Muxía 270 (2,25%); Fisterra 247 (2,4%). Loxicamente tamén está presente na cidade da Coruña. Na Terra de Soneira salienta Vimianzo (179; 1,61%).

Vázquez

Apelido patronímico formado sobre o nome propio *Vasco* e mais o sufixo *-ez*.

No séc. XVII en Berdoias, Vázquez ocupa o 6º posto en número absoluto de portadores (24), con 11 proxenitores que o levaron e 13 descendentes que o herdaron. É o 4º dos apelidos patronímicos. Foi transmitido moito máis por vía feminina (16 mulleres) que pola masculina (8 homes). Entrou cedo na parroquia, nas dúas primeiras décadas, con dúas mulleres chamadas *Antonia Vasques*, casada unha con Cristovo d’Anos e a outra con Juan d’Anos (estes quizais irmáns), que legaron o apelido a cadansúa filla: Dominga (1609) e María (1615). No tocante ás variantes observamos ó longo do século unha alternancia entre as formas *Vasques*, *Vasquez*, *Basques* e *Vazquez*.

Na actualidade en Galicia o apelido *Vázquez* ocupa o posto nº 8. É, polo tanto, un dos máis frecuentes: lévano 101.776 galegos/as (2%) e está espallado por case todos os concellos (304). Así e todo, nas comarcas da Costa da Morte

ten unha presenza bastante modesta: unicamente en Laxe chega ós 241 portadores (3,4% do concello). No conxunto da Terra de Soneira ocupa o posto nº 22, cun total de 461 portadores/as, distribuídos polos concellos de Vimianzo (208), Camariñas (133) e Zas (122) (vid. Lema Suárez et alii 2010: 34). Na comarca de Fisterra salienta Cee (201).

Ventín / Vintín (de)

No séc. XVII en Berdoias comparte con outros seis o posto 20º en número absoluto de portadores (4), con dúas proxenitoras e dúas descendentes (todas mulleres).

Aparece nas dúas primeiras décadas do séc. XVII, con dúas nais que quizais eran irmás –*Dominga de Ventín* e *María de Vintín* (sic)– casadas –tamén posiblemente– co mesmo home, Juan de Canosa (na primeira partida o nome é ilexible); quizais Dominga morreu e o seu viúvo casou coa irmá, cousa habitual na época. Tiveron cadansúa filla, María (1613) e Catalina (1616), ás que lle transmitirían o apelido, sen moito éxito, pois non volve aparecer nas partidas en toda a centuria.

Apelido de orixe toponímica (< lat. [*villa*] **Valentini*) con certa presenza no nomenclátor de Galicia (hai unha ducia de lugares con este nome). O que deu orixe ó apelido presente en Berdoias foi o existente na parroquia de Mazaricos, a uns 20 km de distancia, aínda que hai outros dous no concello de Muros. Hoxe só o levan en Galicia 405 portadores/as (posto nº 973), pero procedentes dun Ventín diferente, o de Fornelos de Montes.

Verdullas [= Bardullas]

Na partida bautismal figura *M[ari]a de Verdullas*, nai solteira de 1699. O topónimo real é de supoñer que sexa Bardullas, parroquia do actual concello de Muxía. Hoxe levan este apelido en Galicia 44 persoas, das que 29 viven no concello de Muxía e nove no de Camariñas.

Vilariño (de)

Na derradeira década do séc. XVII rexistramos en Berdoias a *Juana de Vilariño*, c.c. Juan de Sambade, que llo legou á súa filla Catarina en 1692.

Apelido de orixe toponímica –o lugar con este nome máis próximo a Berdoias é o de Moraime– hoxe bastante espallado por Galicia, sobre todo pola zona central. Ocupa o posto 108º dos apelidos galegos e lévano 5.793 persoas.

TIPOLOXÍA DOS APELIDOS DE BERDOIAS (SÉC. XVII)

Os apelidos patronímicos

Como se pode apreciar no Cadro 2, os apelidos patronímicos rexistrados foron unicamente 15 (o 23% dos 65 totais), a metade dos toponímicos, pero eses relativamente poucos reúnen a cantidade de 243 portadores/as, o que representa arredor do 39% dos 619 totais. Os cinco primeiros (de Rodríguez a Sánchez) xuntan 173 portadores/as (o 28% dos totais), o que incide na gran concentración de ocorrencias neles, o que cadra co habitual en Galicia.

Agás os dous últimos (*Cristobo* e *Oanes*), os outros coinciden cos de maior número de ocorrencias na Galicia actual, segundo a CAG do ILG.

Podemos, ademais, salientar o seguinte:

- Alternancia, ás veces nunha mesma partida, dos sufixos *-ez* e *-es* (*Rodríguez* e *Rodrigues*, *Pérez* e *Peres*, *Vázquez* / *Vásquez* / *Vazques* / *Vasques*), o que reflicte o seseo da zona.
- Indefinición das formas derivadas do nome *Paio* (*Paz*, *Pais*, *Paiz*, *Paix...*), que acabaría desembocando, xa no século seguinte, nas maioritarias *Paz* e *Pais*.
- Progresiva substitución, xa nesta centuria, das formas galegas *Martiz* e *Afonso* polas correspondentes castelás: *Martínez* e *Alonso*; outra forma galega, *Cristobo*, por ter só un portador, ignoramos como evoluciona na parroquia.
- É estraña a escasa presenza do apelido *Sudrez*, tan común na zona agora, con tan só tres portadores.
- O apelido *Oanes*, con tan só un portador na parroquia, semella ter hoxe no concello de Vimianzo o seu último reduto, pois nel concéntrase máis da metade das súas 193 ocorrencias.

Cadro 2: Apelidos patronímicos de Berdoias (séc. xviii)

	apelido	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores
1º	Rodríguez	26	33	59
2º	Paz / Pais	21	19	40
3º	Pérez	19	16	35
4º	Vázquez	11	13	24
5º	Sánchez	8	7	15
6º	Martiz / Martínez	5	8	13
	González	5	8	13
7º	Domínguez	5	6	11
8º	Afonso / Afonsa / Alonso	5	5	10
9º	García	4	4	8
	Álvarez	3	5	8
10º	Bermúdez	1	2	3
11º	Suárez	1	1	2
12º	Cristobo (de)	1	0	1
	Oanes (de)	1	0	1
	15 apelidos patronímicos (23%)			243 (39%)
	Os cinco primeiros apelidos patronímicos (de Rodríguez a Sánchez)			173 (28%)
	Os nove primeiros apelidos patronímicos (de Rodríguez a Afonso / Alonso)			220 (35%)

Os apelidos toponímicos

Son os máis numerosos (43: o 66,15% dos 65 totais). Os que os levaron supuxeron máis da metade do total dos portadores: 318 (ou 316), arredor do 51% dos 619 totais.

Nesta tipoloxía de apelidos aínda hai máis desproporción entre os que ocupan os primeiros lugares e os restantes. Deste xeito, os dous primeiros (*Lema* e *Leis*) reúnen 108 portadores (máis do 17% dos 619 totais); os cinco primeiros (de *Lema* a *Castiñeira*), 166 portadores (o 27%) e os dez primeiros (de *Lema* a

Romar), 223 ou 222 (o 36%). Os outros 34 apelidos desta orixe suman 95 portadores, o que supón unicamente pouco máis do 15% dos totais¹³.

Dos apelidos de orixe toponímica desta freguesía podemos salientar:

- En todos os casos ían precedidos pola preposición *de* ou polas contraccións *da* ou *do*.
- Do total de 43 apelidos toponímicos, 28 deles (o 65%) proceden de lugares do ámbito das comarcas da Costa da Morte (cadro 4). Hai signos de interrogación nos dous posibles lugares de orixe do apelido Lema debido a que aí as estatísticas poden cambiar substancialmente (como se explicou s.v.).
- Algúns destes topónimos só existen neste territorio: nalgún caso contan con poucos portadores na Galicia actual, caso de *Bardullas* (44), *Carnés* (112) ou *Buitirón* (169), pero outros catro xa acadan un número importante de ocorrencias: *Romar* (718), *Sendón* (1072) e *Mouzo* (1955). Cómpre salientar que *Romar* é orixinario da propia parroquia, pois é un *unicum*, non existe outro lugar en Galicia con este nome. O apelido *Antelo* procede de Noia (ou do Val de Barcala) pero é característico de toda esta zona da Costa da Morte.
- Noutros casos, aínda que o topónimo se repite noutras comarcas galegas, teño para min que os que provocaron a maior parte das ocorrencias actuais son os do ámbito da Costa da Morte, pois é aquí onde se observan as maiores concentracións: *Sambade* (550), *Alborés* (669), *Toxa* (531), *Canosa* (4505) e *Quintáns* (2618). Hai outros apelidos polixenéticos, con orixe e difusión nesta área, que tamén teñen presenza noutras áreas, a partir de topónimos homónimos: *Castiñeira*, *Leis*, *Arcos*, *Alvarellos*, *Pardiñas*, *Alvite*, *Gándara*.
- Cinco dos apelidos toponímicos existentes en Berdoias no séc. XVII foron desaparecendo co paso do tempo e na actualidade non hai en Galicia ningún que os leve. Foron estes: *Anos*, *Bordoyas* (*Berdoias*), *Baiñas*, *Corrubido* (*Corrubedo*?) e *Padreiro*. Isto implica que non se consolidaran na época da

¹³ Seguramente habería que contar aquí *Barrientos*, que con toda probabilidade é detopónimo, pero non se localiza o topónimo de onde procede (pode ser a castelanización dun Barrentos galego, ou vir do topónimo Barrientos en León). Tamén é exclusivo dos concellos máis occidentais da Costa da Morte, particularmente do de Muxía, onde reside a metade dos que o levan hoxe en Galicia. No séc. XVII en Berdoias levárono catro persoas.

creación do Rexistro Civil, a finais do séc. XIX, e que supuxo a fixación dos apelidos modernos.

- Dos 43 apelidos de orixe toponímica, de 35 deles –*grosso modo*, de *Lema* a *Lago*– pódese localizar a súa procedencia directa en lugares situados a menos de 25 km de Berdoias (Cadro 5). Representan aproximadamente o 81%. Cinco máis (*Seoane*, *Casa de Antelo*, *Alvite*, *Lariño* e *Moledo*) estarían situados nun radio de 50 km; outro (*Caamaño*) dentro dos 60-65 km, e de tres (*Monterroso*, *Recamán* e *Corrubido*) ignoro a súa procedencia.

Reparemos no Cadro 6: considerando a posibilidade da existencia dun topónimo Lema en Berdoias, temos que do total de 34 parroquias totais das orixinarias dos 43 apelidos toponímicos, 20 (ou 25) atópanse nun radio máximo de 25 km da parroquia berdoiesa, o que equivale a case o 59% (ou a un longo 73%) do total de freguesías orixinarias de apelidos toponímicos e a 256 (ou 275) portadores/as: máis do 80% (ou máis do 86%) destes. A alta porcentaxe de apelidos toponímicos procedentes de parroquias próximas entra dentro da lóxica, dadas as dificultades de desprazamento. Pola contra, se damos por bo que todos os Lema –de Berdoias e da Costa da Morte– proceden en orixe unicamente do topónimo carballés, todos estes números e porcentaxes variarían e contradirían uns resultados que en principio eran os esperados e ben doados de interpretar a simple vista: que a inmensa maior parte dos apelidos toponímicos do séc. XVII berdoiés proceden das parroquias da redonda, dun radio máximo de 50 km, como se reflicte no mapa 3. Isto reafirma a idea da súa procedencia na Torre de Lema.

Mapa 3: Situación das parroquias orixinarias dos apelidos toponímicos

Malia o ancestral costume de casar na mesma parroquia, se atendemos á rica variedade dos apelidos toponímicos, podemos dicir que naquela centuria a endogamia parroquial non era absoluta en Berdoias. O que si podemos falar é dunha endogamia comarcá –ou microcomarcá, máis ben– dun radio de 25 km como máximo (de 20 a 25 parroquias da redonda: do 60 ó 73% do total das freguesías). Rómpeuse timidamente coa fronteira dos 25 km con tan só seis ou sete parroquias máis, delas tan só dúas (ou tres, en considerando Lema de Carballo) superan os 50 km, distancia considerable naqueles tempos.

Cadro 3: Apelidos toponímicos de Berdoias (séc. XVII)

	apelido	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores
1º	Lema (de)	31	33	64
2º	Leis (de)	21	23	44
3º	Canosa (de)	12	10	22
4º	Anos (de)	9	9	18
	Castiñeira (de)	8	10	18
5º	Castro (de)	9	4	13
	Caamaño (de)	7	6	13
	Alborés (de)	6	7	13
6º	Gesto / Xesto (do)	2 ou 1	8	10 ou 9
7º	Romar (de)	4	4	8
8º	Seoane (de)	2	5	7
9º	Lavandeira (de)	1	5	6
	Monterroso (de)	2	4	6
10º	Toxa (da)	3	2	5
11º	Recamán (de)	2	2	4
	Ventín / Vintín (de)	2	2	4
	Bordoyas (de)	2	2	4
	Sendón (de)	1	3	4
	Passos (de)	2 ou 1	2	4 ou 3
12º	Alvarelos (de)	2	1	3
	Baíñas (de)	2	1	3
	Boutirón (de)	2	1	3
	Mouzo (de / do)	2	1	3
	Lagoa (de)	2	1	3
	Lamas	1	2	3
	Pardiñas (de)	1	2	3
13º	Alvite (de)	1	1	2
	Antelo (de)	1	1	2
	Arcos (de)	1	1	2
	Campos (de / dos)	1	1	2
	Carnés (de)	1	1	2
	Currobido (de)	1	1	2
	Gandra (da)	1	1	2
	Lariño (de)	1	1	2
	Moledo (de)	1	1	2
	Padreiro (de)	1	1	2
	Sambade (de)	2	0	2
	Vilariño (de)	1	1	2
	Verdullas (de)	1	1 ou 0	2 ou 1

	apelido	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores
14º	Bouza (da)	1	0	1
	Lago (de)	1	0	1
	Quintáns (de)	1	0	1
	Sarantes (de)	1	0	1
	43 apelidos toponímicos (66,15%)			318 ou 316 (51%)
	Os dous primeiros apelidos toponímicos (Lema e Leis)			108 (17%)
	Os cinco primeiros apelidos toponímicos (de Lema a Castiñeira)			166 (27%)
	Os dez primeiros apelidos toponímicos (de Lema a Romar)			223 ou 222 (36%)

Cadro 4: Apelidos toponímicos con posible orixe no ámbito da Costa da Morte

Nº	APELIDO	PARROQUIA DE ORIXE	CONCELLO	COMARCA	Nº PORT. (BERDOIAS SÉC. XVII)	Nº PORT. (GALICIA 2016)
1	Lema	-Berdoias? -S. Cristovo de Lema?	-Vimianzo -Carballo	-T. de Soneira? -Bergantiños?	64	8.995 (0,17%)
2	Leis	Leis	Muxía	C. de Fisterra	60	2.186 (0,04%)
3	Canosa	Lires	Cee	C. de Fisterra	22	4.505 (0,08%)
4	Anos	Anos	Cabana	Bergantiños	18	0 (desap.)
5	Castiñeira	Cambeda	Vimianzo	Terra de Soneira	8	4.845 (0,09%)
6	Alborés	Alborés	Mazaricos	Terra de Xallas	13	699 (0,013%)
7	Xesto / Gesto	-Coiro -Xallas de Castriz	-Mazaricos -Sta. Comba	Terra de Xallas	10	1.480 (0,03%)
8	Romar	Berdoias	Vimianzo	Terra de Soneira	8	718 (0,014%)
9	Lavandeira	Castrelo	Vimianzo	Terra de Soneira	6	1.081

10	Toxa / Toja	-Vimianzo -Muíño	-Vimianzo gonzález<- Zas	Terra de Soneira	5	531
Nº	APELIDO	PARROQUIA DE ORIXE	CONCELLO	COMARCA	Nº PORT. (BERDOIAS SÉC. XVII)	Nº PORT. (GALICIA 2016)
11	Berdoyas	Berdoias	Vimianzo	Terra de Soneira	5	0 (desap.)
12	Sendón	-A On -Valadares	-Muxía -Outes	-C. de Fisterra -C. de Noia	4	1.072
13	Alvarelllos	Berdeogas	Dumbría	C. de Fisterra	3	758
14	Baíñas	Baíñas	Vimianzo	Terra de Soneira	3	0 (desap.)
15	Boutirón (Buiturón?)	Vuitirón	Muxía	C. de Fisterra	3	169
16	Mouzo	Carnés	Vimianzo	Terra de Soneira	3	1.955
17	Lagoa	Lires	Cee	C. de Fisterra	3	882
18	Pardiñas	-A On (hai outros)	Muxía	C. de Fisterra	3	956
19	Alvite	Alvite	Negreira	Val de Barcala	2	1.626
20	Antelo	-Broño -Boa	-Negreira -C. de Noia	-Val de Barcala -C. de Noia	2	4.437
21	Arcos	Arcos	Mazaricos	Terra de Xallas	2	902
22	Carnés	Carnés	Vimianzo	Terra de Soneira	2	112
23	Lariño	Lariño	Carnota	C. de Muros	2	344
24	Moledo	S. Pedro de Outes	Outes	C. de Noia	2	1.773
25	Padreiro	Baíñas	Vimianzo	Terra de Soneira	2	0 (desap.)
26	Sambade	Vuiturón	Muxía	C. de Fisterra	2	550
27	Bardullas	Bardullas	Muxía	C. de Fisterra	2	44
28	Quintáns	Ozón	Muxía	C. de Fisterra	1	2.618

Cadro 5: Distancias desde Berdoias ás posibles parroquias de orixe dos apelidos toponímicos (ordenación por proximidade)

PARROQUIA E CONCELLO	TOPÓNIMO	DISTANCIA APROX. (KM)	NÚMERO DE PORTADORES	PERÍODO DE VIXENCIA
Berdoias (Vimianzo)	Lema?*	0	64	1607-1700
	Berdoias		4	1610-1614
	Romar		8	1610-1668
	A Bouza		1	1658
Berdeogas (Dumbria)	Alvarellós	3	3	1608-1671
Castrelo (Vimianzo)	Lavandeira	4	6	1654-1670
Carnés (Vimianzo)	Carnés	5	2	1694
	Mouzo		3	1663-1692
Cambeda (Vimianzo)	Castiñeira	6	18	1608-1704
Baíñas (Vimianzo)	Baíñas	7	3	1610-1666
	Padreiro		2	1630
Ozón (Muxía)	Quintáns	7	1	1612-1617
Vimianzo (Vimianzo)	A Toxa	8	5	1660-1705
	Gándara		2	1655
A On (Muxía)	Pardiñas	8	3	1657-1664
	Sendón		4	1700
Moraime (Muxía)	Serantes	10	1	1697
Moraime (Muxía)	Vilariño	10	2	1692
Couciero ? (Muxía)	Castro	10	13	1607-1696
Dumbria ? (Dumbria)		10		
Leis (Muxía)	Leis	12	44	1610-1704
Vuiturón (Muxía)	Buiturón	13	3	1610-1640
	Sambade		2	1654-1692
Bardullas (Muxía)	Bardullas	14	2	1699
Os Vaos (Mazaricos)	Pazos	14	4	1694-1704
Alborés (Mazaricos)	Alborés	16	13	1607-1710
Lires (Cee)	A Lagoa	18	3	1693-1698
	Canosa		22	1607-1710
Mazaricos (Mazaricos)	Ventín	18	4	1613-1616
Touriñán ? (Muxía)	Campos	18	2	1695-1700
Arcos (Mazaricos)	Arcos	20	2	1692
Lamas ? (Zas)	Lamas	22	3	1693-1698
Coiro (Mazaricos)	Xesto	24	10	1696-1701

Anos (Cabana)	Anos	25	18	1607-1701
Camariñas ? (Camariñas)	Lago	25	1	1670
Barcala (A Baña)	Seoane	30	7	1660-1710
Broño (Negreira)	Casa de Antelo	35	2	1664-1670
Alvite (Negreira)	Alvite	40	2	1607-1616
Lariño (Carnota)	Lariño	40	2	1638
Outes (Outes)	Moledo	50	2	1630
Caamaño (Porto do Son)	Caamaño	60-65	13	1667-1699
?	Monterroso	?	6	1617
?	Recamán	?	4	1654-1698
?	Currobido	?	2	1667
	43 topónimos en total		318	1607-1711

*Sen probas concluíntes, considero que o apelido Lema é orixinario do propio Berdoias. De non ser así, o máis probable é que proceda de San Cristovo de Lema (Carballo), polo cal sairía da listaxe dos topónimos máis próximos e pasaría ós dun radio de máis de 50 km

Cadro 6: Distancias das parroquias orixe dos apelidos toponímicos de Berdoias (séc. XVII)*

	NÚMERO	PORCENTAXES PARROQUIAS	NÚMERO DE PORTADORES/AS	PORCENTAXES PORTADORES/AS
Total parroquias dun radio de 0-25 km	20 ou 25	58,82 ou 73,52%	256 (ou 275)	80,50 ou 86,47%
Total parroquias dun radio entre 0-50 km	25 ou 30	73,52 ou 88,23%	272 (ou 291)	85,53 ou 91,50%
Total parroquias dun radio de máis de 50 km	5	14,7%	27	8,50%
TOTAL PARROQUIAS	34		318	
*Dando por suposta a existencia dun nome de lugar <i>Lema</i> en Berdoias (hoxe inexistente)				

Apelidos de orixe diversa ou incerta

Contabiliceei un total de seis apelidos de orixe diversa ou incerta. Os tres primeiros de apreciable número de portadores (Cadro 7). O máis repetido é *Santos*, que sempre aparece precedido pola contracción galega *dos*. Quizais sexa apelido de hospicio, de nenos expósitos, pero o que chama a atención é que no total dos que o levan na actualidade en Galicia, boa parte deles se circunscriben ó ámbito

da Costa da Morte. No séc. xvii en Berdoias xa tiña un número importante de portadores (22), e ocupaba na listaxe o 7º lugar, xunto con *Canosa*.

O apelido *Graíño*, que quizais teña a súa orixe nun alcume, no séc. xvii en Berdoias contou con 12 portadores, que o situaron no 11º lugar. Tamén chama a atención que na actualidade a maior parte dos que o levan vivan na comarca de Fisterra.

O apelido *Trillo* –ás veces feminizado en *Trilla*–, que posiblemente teña a súa orixe no nome común da palabra (‘instrumento para mazar o liño’) tivo nove portadores no séc. xvii en Berdoias (15º lugar). Ten a particularidade de que está espallado por España adiante e todo fai sospeitar que a súa orixe está, precisamente, no territorio da Costa da Morte, onde reside o 50% dos que o levan en Galicia.

Durán é apelido de orixe francesa, presente na documentación galega desde o séc. xiii, isto é, é un préstamo moi antigo. Estaba presente en catro persoas do Berdoias do séc. xvii.

Fidalgo é apelido dunha persoa fidalga ou dun caseiro que habitou casa fidalga.

Finalmente, considero que *Figuras* foi un alcume aplicado a un individuo de baixa extracción social, transformado en apelido.

Cadro 7: Apelidos de orixe diversa ou incerta (Berdoias séc. xvii)

	Apellido	Nº proxenitores portadores	Nº descendentes portadores	Total portadores
1º	Santos (dos)	9	13	22
2º	Graíño	7	5	12
3º	Trilla / Trillo	3	6	9
4º	Durán	2	2	4
5º	Fidalgo	1	1	2
6º	Figuras	1	1 ou 0	2 ou 1
	Seis apelidos de orixe diversa ou incerta (9,23%)			51 ou 50 (8,20 ou 8%)

CONCLUSIÓN

No período que vai de 1607 a 1700 rexistrei no Libro 1º de Bautizados de Berdoias un total de 65 apelidos diferentes. Como xa advertín, por diversas circunstancias só se anotaron as partidas de 65 anos, pois non se rexistraron asentamen-

tos desde o ano 1618 ó 1628 (dez anos) e desde o de 1673 ó 1693 (dez e nove anos). Por outra banda, o mal estado do libro seguro que impediu acceder a máis partidas, e non se pode asegurar que os párrocos as anotasen todas, pois xa advertín que había bastante desleixo.

Tendo todo isto en conta, tratei de facer un cómputo total aproximativo de cada un dos 65 apelidos (Cadro 1) sumando pais, nais, fillos e fillas. Para a elaboración deste cómputo dei por sentado que en todo o período investigado, na xente do común, os fillos herdaban o apelido dos pais e as fillas das nais¹⁴, coa excepción dos membros da fidalguía, que cando se ían facendo maiores tiñan o privilexio de poderen escoller o que máis lles agradase; na fidalguía berdoiesa atopamos abundantes exemplos.

Polo tanto –e sempre de maneira aproximada– un total de 156 pais e 177 fillos transmitiron ou puideron transmitir o seu apelido por vía masculina (333 portadores en total), e 143 nais e 143 fillas tamén o puideron facer por vía feminina. Sumados uns e outras dá un total de 619 portadores/as.

Como se pode observar a simple vista no cadro, hai unha gran desproporción entre o número dos portadores dos oito primeiros apelidos (*Lema, Rodríguez, Leis, Paz / Pais, Pérez, Canosa, Vázquez* e *Dos Santos*), en total 310 (o que supón o 50%) e os outros 57. A desproporción tamén é notable entre os cinco primeiros apelidos, de *Lema* a *Pérez* (242 portadores: o 39%) e os outros 60 (377 portadores: o 60,90%).

Calquera dos dous primeiros apelidos mesmo suma o triplo de calquera dos situados en 6º, 7º e 8º lugar (*Vázquez, Canosa, Santos, Anos* e *Castiñeira*), e calquera dos dous seguintes (*Leis* e *Paz / Pais*) suma o dobre.

Xa adiantei que non hai datos do incremento da poboación parroquial ó longo de todo o séc. XVII. Con certo optimismo dei por suposto que, pola mellora do nivel de vida por unha mellor alimentación, o lóxico é que os 20 veciños de 1607 pasasen a ser o dobre (40) contra o 1700, e que os posibles 80 habitantes iniciais pasarían a ser 160 no remate da centuria. Por iso cómpre valorar o número de ocorrencias para cada apelido, tanto as moi altas de *Lema* e de *Rodríguez*

¹⁴ Polo que observei nas partidas de bautismo de Berdoias isto foi así ata a década 1830-40. Este costume seica se levaba especialmente en Galicia e Estremadura. Noutros territorios, sobre todo en Castela, o normal era un único apelido, o paterno, para uns e outras (Alfaro de Prado 2014, dispoñible en <http://wp.me/p45Cqh-6L>; última consulta 31/XII/2017).

(64 e 59 ocorrencias, respectivamente), as altas (*Leis, Paz / Pais, Pérez*: de 44 a 35), as máis notables de 24 a 18 dos apelidos que os seguen.

De todos os primeiros vinte apelidos (ata *Gesto / Xesto*), só un deles, *Anos*, desapareceu da *Cartografía dos apelidos de Galicia*; os demais seguen moi vivos. Aínda máis: mesmo chegou ós nosos días a inmensa maior parte dos apelidos que aparecen na listaxe con tan só un, dous ou tres portadores (hai 30); só desapareceron dous ou tres.

Non se indican nas partidas os lugares de procedencia dos pais e das nais; só na derradeira década aparece sempre Berdoias, que máis ben parece confirmar a veciñanza dos proxenitores, e pouco nos serve para saber se existía ou non unha endogamia parroquial. Malia que parecen prevalecer os casamentos de contraentes da mesma parroquia, pola abundancia de apelidos toponímicos extraparroquiais semella que a endogamia non era absoluta. A dificultade das comunicacións da época tamén complicaba moito as relacións foráneas, que ademais, segundo os estudos antropolóxicos, tradicionalmente eran mal vistas pola veciñanza, como se reflicte no dito popular galego “o que lonxe vai casar, chata leva ou vai buscar”.

Caso aparte, unha vez máis, era o da fidalguía, clase social que seguía a norma de “casar e compadrazar, cadaquén co seu igual”: fidalgos con fidalgas, e rara vez emparentaban con plebeos, aínda que tamén se deron casos. A súa endogamia era familiar, pois non tiñan inconveniente en enlazar curmáns con curmáns con tal de manter o status da casa (o caso dos Lema cos seus primos os Leis xa é clásico). A concertación dos matrimonios nas familias fidalgas rompía facilmente coa endogamia parroquial e mesmo comarcal para procurar esposa ou esposo do mesmo rango: a fidalguía berdoiesa do séc. XVI emparentou primeiro na veciña parroquia de Cambeda e despois nas máis afastadas de Cee, Santiago de Traba (Laxe), Santa María de Traba (Coristanco) ou Nantón (Cabana de Bergantiños), freguesías todas elas do ámbito da Costa da Morte, pero situadas nun radio de máis de 30 ou 40 quilómetros de distancia.

A non ser nos fidalgos, poucas veces aparecen os dous apelidos dos pais e das nais dos bautizados e bautizadas. Polo que observei en Berdoias, aínda tardarán máis dun cento de anos en aparecer, e iso será na década 1830-1840, quizais a instancias dos gobernos liberais, aínda que, de momento, non nos conste ningunha disposición oficial ó respecto. A creación do Rexistro Civil, que aínda

tardaría (en 1871) contribuíu a consolidar o uso dos dous apelidos, pero parece que a norma xa estaba establecida de feito desde había máis de trinta anos.

Como no séc. XVII a ortografía do castelán non estaba fixada, hai moitas dúbidas entre ‘bes’ e ‘uves’ (*Bermúdez* e *Vermúdez*), <i> e <y> (*Graino* e *Grayño*), un ‘ese’ ou dous (*Canosa* e *Canossa*), <ç> e <z> (*Bouça* e *Bouza*; *Gonçales* e *Gonzales*) etc. Isto dá lugar a que dunha partida a outra hai vacilacións e pode aparecer o mesmo apelido escrito de formas distintas. O baile de grafías no castelán tamén dá lugar a que convivan *Gesto* e *Xesto*; non así no caso de *Toxa*, que sempre aparece así grafado. O feito de que estes dous apelidos aparezan precedidos das contraccións *do* e *da* dános pé a que pensemos que se pronunciaban os <x> como fricativos prepalatais xordos; é dicir: á galega.

Un caso extremo de ensaio de grafías é o apelido *Paz / Pais*, que non se resolve ó longo de todo o século XVII e se deixa para o seguinte: *Paz*, *Pas*, *Pais*, *Paix*, *Pax*, *Paiz*...

Nos apelidos patronímicos tamén hai alternancia dos sufixos *-ez* e *-es*: incluso nunha mesma partida pode aparecer unha nela e outra na marxe do folio. A segunda das formas é atribuíble ó seseo implosivo, de final de sílaba. Ás veces tamén se rexistra o explosivo ou total (no apelido *Passos*, por exemplo).

Como acontecía cos nomes de pía, apréciase a crecente presión do castelán sobre os apelidos netamente galegos. Neste século aínda subsisten formas galegas como *Afonso* ou *Martiz*, pero acabarán sendo substituídas polas castelás *Alonso* e *Martínez*, respectivamente. Así e todo, algúns manterán a forma galega e chegarán ós nosos días (*Vázquez*, *Sambade* ou *Vilarinho*).

Os apelidos de orixe toponímica van sempre precedidos pola preposición *de* (*de Lema*, *de Leis*...) e mesmo polas contraccións propias do idioma galego *da* (*da Bouza*, *da Toxa*), *do* (*do Xesto*) e *dos* (*dos Santos*, apelido non toponímico, senón de hospicio). Curiosamente, tamén empezan a desaparecer na década 1830-1840. A permanencia estas contraccións precedendo a algúns apelidos tamén é unha proba do mantemento das nosas formas: *da Bouza*, *dos Santos*, e de que tamén se pronunciaban “á galega” algúns coma *Toxa* ou *Gesto / Xesto*.

Rexistramos un par de apelidos con flexión de xénero: *Afonso* e *Trillo*, que para acompañar o nome das nais aparecen coas formas femininas *Afonsa* e *Trilla*, continuando o modelo medieval, e que coa paulatina conversión dos apelidos en hereditarios acabarían desaparecendo.

BIBLIOGRAFÍA

- Alfaro de Prado, A. (2014): “El sistema oficial del doble apellido en España”, en *Manual de Genealogía. Blog de genealogía hispana* 6/X/2014 [web]- [Disponible en <http://wp.me/p45Cqh-6L>; última consulta 1/XII/2017].
- CAG = Boullón Agrelo, Ana I. / Sousa Fernández, Xulio (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/cag/>.
- Canosa Mouzo, Manuel (1975a): *Cuaderno primero de los Lemas* [de Berdoias] (copia manuscrita).
- Canosa Mouzo, Manuel (1975b): *Cuaderno segundo de los Lemas* [de Berdoias] (copia manuscrita).
- Canosa Mouzo, Manuel. (1975c): *Cuaderno tercero de los Lemas* [de Berdoias] (copia manuscrita).
- Crespo Pozo, J. S. (1962): *Blasones y linajes del Reino de Galicia*, t. III. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- DNG = Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Hoyo, Jerónimo del [1952]: *Memorias del Arzobispado de Santiago*. Ed. preparada por Ángel Rodríguez González y Benito Varela Jácome. Transcripción del ms. original del año 1607, que se guarda en el archivo de la mitra compostelana. Santiago de Compostela: Porto y Cía.
- Lema Suárez, Xosé M^a (1993): *A arte relixiosa na Terra de Soneira*. Santiago de Compostela: Fundación Universitaria de Cultura, 3 vols.
- Lema Suárez, Xosé M^a (2001): *Os mellores pazos da Costa da Morte*. Santiago de Compostela: Asoc. Neria.
- Lema Suárez, Xosé M^a (2004): “A onomástica dos fidalgos de Berdoias, na Terra de Soneira (séculos XVII e XVIII), en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. Fundación Pedro Barrié de la Maza / ILG, pp. 429-448.
- Lema Suárez, Xosé M^a (2006): *Onomástica histórica dunha parroquia galega: Berdoias (1607-2000). I. Os nomes masculinos*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica / Instituto da Lingua Galega. http://ilg.usc.es/agon/wp-content/uploads/2010/09/Lema_Berdoias.pdf
- Lema Suárez, Xosé M^a (dir. e coord.) et al. (2010): *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*. Vigo: Edicións Xerais.
- Martínez-Barbeito, Carlos (1986): *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*. León: Everest.
- Méndez Doménech, Xosé M^a (2000): “As casas fidalgas da Terra de Soneira”, en *Xornadas informativas sobre os pazos da Costa da Morte*. Zas, 29-20/04/2000) [inédito].
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2007): *Consultorio dos nomes e apelidos galegos*. Vigo: Edicións Xerais.
- Recuero, M. / M. González / P. Romero (1998): *Documentos medievales del Reino de Galicia. I. Alfonso VII (1116-1157)*; Centro Ramón Piñeiro, Santiago.
- Salazar y Acha, Jaime de (2005): “La utilidad de la genealogía para el conocimiento de la evolución de los usos onomásticos”, en José Luis Ramírez Sádaba (coord.): *La onomástica en Navarra y su relación con la de España. Actas de las primeras Jornadas de Onomástica (Pamplona, 2003)*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra =Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2005.

Aproximación ao valor simbólico de nomes e apelidos galegos

Valentina Formoso Gosende

IES Félix Muriel

Ana Iglesias Álvarez

Universidade de Vigo

1. INTRODUCCIÓN

Presentamos a continuación unha análise do discurso da mocidade universitaria arredor dos nomes e apelidos galegos. Consideramos que coñecer as opinións, actitudes e, en definitiva, o imaxinario existente sobre a onomástica resulta de grande importancia para avanzarmos no estudo do proceso de normalización da lingua galega.

Dado que pretendemos acceder ao discurso colectivo, escollemos como técnica de produción de datos a que se considera máis acaída para esta finalidade: o grupo de discusión (Callejo 2002; Canales e Peinado 1999; Ortí 1996; Ibáñez 1992).

Para esta primeira contribución, decidimos centrarnos nos estudantes universitarios, dado que buscabamos xente nova e cun nivel de formación medio-alto. Realizamos tres grupos que imos denominar de aquí en diante G1, G2 e G3, atendendo á secuencia temporal na que se realizaron (setembro e outubro de 2016).

Todos os grupos estaban compostos por homes e mulleres de maneira non equilibrada nos casos particulares, mais conseguindo que no total houbera un número similar de persoas dos dous xéneros. Con todo, agás nalgún aspecto concreto, a variable xénero non introduciu diferenzas relevantes. As idades oscilaron desde os 18 anos (dúas persoas) aos 28 (unha), a maioría delas entre 20 e 22 anos. Respecto á súa formación, pertencían a diferentes ámbitos, desde Xornalismo a Química, pasando por Ciencias Políticas, Historia, Dereito, Medicina, Pedagogía, Administración e Dirección de Empresas ou Filoloxía.

En canto aos seus usos lingüísticos, tamén os grupos se configuraron de forma heteroxénea, tanto no referente á lingua inicial como á habitual, como se pode ver na seguinte táboa:

	G1	G2	G3
Idade	Entre 19 e 25	Entre 18 e 25	Entre 18 e 28
Sexo	4 homes / 1 muller	3 homes / 5 mulleres	1 home / 5 mulleres
Lingua inicial	2 castelán / 2 galego / 1 galego e castelán	4 castelán / 4 galego	3 castelán / 2 galego / 1 NS/NC
Lingua habitual	2 castelán / 3 galego	2 castelán / 4 galego / 2 bilingües	3 castelán / 2 galego 1 bilingüe

Táboa 1: Perfil social e lingüístico das persoas informantes

Antes de pasar á análise polo miúdo dos diferentes aspectos que se abordaron nos grupos, cómpre sinalar que se trata dun tema que suscita diferente interese entre os informantes. Mentres a maioría dos participantes no G1 manifestou un gran interese (de xeito que falaran destes asuntos previamente en varias ocasións, coa familia, amizades, etc.), no G3 apenas pensaran nunca no tema. Pola súa parte, no G2, só algúns manifestaron certa curiosidade por cuestións deste tipo. O feito de teren ou non pensado algo sobre o tema deriva en que o discurso se mostre máis ou menos elaborado, comprobando así que no G3 vai xurdindo durante a realización do grupo.

Co obxectivo de conseguir informantes afectados polo tema da galeguización, á hora de seleccionalos, intentamos que tivesen apelidos ou nomes castelanizados, galegos ou galeguizados. Porén, non sempre foi posible acceder a este perfil, de xeito que no G1 só había un informante cun apelido restituído á forma galega orixinaria e varios que tiñan ou apelido ou nome castelanizados. Por outra parte, no G2 coincidiron varios apelidos castelanizados e un nome, mentres que no G3 cadraron nomes en galego e só un apelido castelanizado.

A continuación imos mostrar os resultados agrupados en dous grandes bloques temáticos: un que xira arredor da galeguización de nomes e apelidos, é dicir, a súa restitución á forma orixinaria galega; o outro arredor da percepción e valoración dos nomes propios nas diferentes linguas. Estes dous bloques foron decididos por nós despois de realizar os grupos e tras unha primeira análise sobre como se foi configurando o discurso. Con todo, hai que ter en conta que esta separación xorde para sistematizar e expoñer de forma máis clara os resultados, xa que son dous bloques que, inevitablemente, se entrecruzan.

2. GALEGUIZACIÓN DE NOMES E APELIDOS

En primeiro lugar, constatamos que hai, en xeral, un grande descoñecemento sobre a onomástica galega e, especialmente, sobre o proceso de castellanización que sufriu ao longo da historia e as posibilidades que existen para volver os nomes e apelidos á súa forma orixinaria.

A nivel xeral, a restitución ao galego de nomes e apelidos só se considera positiva por unha parte moi pequena da mostra, que apela precisamente á cuestión de recuperar a forma tradicional orixinaria. Pola contra, hai unha serie de aspectos que se perciben como determinantes na galeguización e que se consideran negativos. Estes son: a) a influencia dunha ideoloxía nacionalista, b) o peso dunha tradición familiar que se remonta sempre a etapas recentes, posteriores á castellanización, e c) unha burocracia que se presupón complexa aínda que a gran maioría carece de información sobre o procedemento administrativo que cómpre realizar. A continuación afondamos en cada un destes aspectos e, por último, analizamos a reacción ante os casos de galeguizacións non desexadas, é dicir, aplicadas por terceiros fronte á vontade da persoa implicada.

2.1. Galeguización por razóns ideolóxicas

Un aspecto no que coincidiron todos os informantes dos diferentes grupos foi na atribución de motivacións ideolóxicas ao feito de galeguizar os nomes ou apelidos. En efecto, nos tres grupos xurdiu de forma espontánea, no G1 e G3 xa desde as primeiras intervencións, tardando un pouco máis no G2, aínda que apareceu nos mesmos termos.

No G1 xorde xa cando un dos informantes –con nome en castelán cun correspondente en galego tradicional, tipo Agustín– afirma que pensou algunha vez galeguizalo, xa que se sente máis identificado coa forma galega, precisamente por razóns ideolóxicas: “síntome máis identificado cun nome en galego simplemente (...) no meu caso pode ser que sexa algo ideolóxico” (G1: 33, H2¹).

1 Sempre se garante o anonimato das persoas participantes polo que, para a difusión das súas citas, empregamos un sistema de identificación a través da asignación aleatoria dun número que vai precedido dun H se se trata dun home e dun M se é muller. Ademais, cómpre ter en conta que ao estarse reproducindo lingua oral, gráfase sen os signos de puntuación propios da escrita (puntos, comas, puntos e coma, dous puntos...), só se empregan signos de interrogación e exclamación e puntos suspensivos coa mesma finali-

A maioría das persoas que participaron nos grupos concordan en que se trata dunha cuestión ideolóxica: “mudan por ideoloxía si” (G3: 65, M9). Esta cuestión “ideolóxica” concréta-se en todos os grupos nunha ideoloxía denominada galeguista nuns casos e nacionalista noutros:

H8: eu coñezo quen traduciron o nome todos os que coñezo foron do castelán ao galego e creo que aí xa é un tema máis ideolóxico que:: que outra cousa algún que si pois que lle gustaba xurxo que jorge por exemplo e se puxeron xurxo pero todos os que coñezo se moven tamén en ámbitos así ideoloxicamente galeguistas i tal entón eu creo que eso é tema máis ben ideolóxico (G3: 50).

M11: persoas que se moven en ámbitos ideoloxicamente galeguistas (...) as maría Jesús de hai 40 anos pois e: foron o sea foron crescendo e foron configurando a súa ideoloxía política: e: si a súa ideoloxía galeguista e chegaron un momento en que quixeron ser maría xesús non? (G3: 64).

No G1 inciden na mesma idea: “non todos os casos son por ideoloxía pero a maior parte dos cambios de castelán a galego son por cuestión nacionalista” (G1: 166, H3). E no G2 xorde tamén o tema a propósito dunha anécdota que conta unha das informantes para contrastar, por unha parte, as traducións non autorizadas que adoitan realizar determinadas persoas e, pola outra, a vontade persoal cara á mudanza que manifestan algúns individuos por razóns ideolóxicas:

M6: (...) chámase sandra non? entón ela dependendo de en que ambientes empezou a chamarse xandra e na casa seguía sendo sandra pero para determinada xente que a nivel político tiña marcado carácter nacionalista era xandra (...) se ela vai cambiando o nome e todo eso xa... (...) un carácter marcadamente un nome galego asociado a: a corrente político-ideolóxica que tiña esa persoa que eso sería para min o prexuízo que hai ou como o asocio non? (G2: 184).

Todos e todas as informantes consideran que o feito da galeguización é un aspecto que marca dunha ou outra maneira: “levar a molestia de cambiar do castelán ao galego pola túa posi- eso di bastan- di bastante de ti” (G1: 34, H3)”. Isto afirman nun grupo onde un dos participantes (H1), que realizara os trá-

dade ca nos textos escritos. Tampouco se usan maiúsculas cos criterios ortográficos normativos, pois estas actúan como marcadores de entoación.

mites de galeguizar o seu apelido, indica como razón que se trataba de recuperar o nome orixinario que aínda se conserva na aldea e no alcume da familia. Ante isto, unha das compañeiras do grupo contrapón este tipo de motivos cos que o fan por “unha idea”, contrastando así dúas posibles posturas e cualificando a primeira como positiva, fronte á que responde á motivación ideolóxica: “o que fixo el [senalando a H1] non o vexo como unha idea, véxoo tan xustificado en plan (...) existe o lugar, existe a casa, a miña familia é de alí... é que eso é distinto, eso non é por unha idea, é pola orixe do nome...” (G1: 35).

Polo tanto, o feito de galeguizar o apelido ou o nome pódese converter nun estigma, ou así o ven e o manifestan de forma explícita dúas das informantes do G2:

M4: si eu creo que é un estigma ás veces porque este amigo que vos comentaba ten un tío que galeguizou o seu nome e é como aí vai xosé el galleguista ese sabes?

M3: a xente que cambia o seu nome si que é un pouco... ás veces a xente marca moito (G2: 163).

Un dos informantes pensa que é unha cuestión que ocorre máis se o nome ten unha tradución moi evidente e ademais se se trata dun nome cuxa versión en castelán é moi frecuente: “ou se cadra xosé sendo tan habitual josé si que é como unha marca un pouco por exemplo uxío ou xiana xa os temos un pouco máis incorporados socialmente” (G2: 166, H7).

Tamén xorde algunha voz que defende estas motivacións ideolóxicas, aínda que corresponda a un mozo que asegura que non quere adaptar nin sequera á grafía galega o seu apelido (cambio de y grego por i latino), xustificándose no peso da tradición familiar, aspecto este no que afondaremos na seguinte epígrafe: “eu creo que é totalmente normal (...) se ti defendes uns ideais e ti cres nunha cousa pois é normal que apliques e creo que é natural e nadie o debería ver mal vamos / unha cousa totalmente respectada” (G1: 169, H3).

2.2. O peso da tradición vs. proceso de castelanización

O peso dunha tradición que se remonta sempre a etapas posteriores á castelanización (normalmente aos seus avós) é un dos argumentos que máis se barallan en contra da galeguización, sobre todo no caso dos apelidos:

M4: eu teño un amigo que se apelida feijoo e non vai galeguizar o apelido nin de coña e ademais chámase luis e moléstalle moito que lle chamen lois (...)

MOD: teno claro que non / e cales son os argumentos que:?

M4: historia e tradición

H5: eu igual! teño un compañeiro que se apelida igual i teno clarísimo é o seu apelido a súa familia i (bate co puño na mesa) con ela hasta o final! (G2: 29-32).

Así, os informantes cun nome ou apelido susceptible de se galeguizar basean o seu rexeitamento en gran parte na hipotética opinión negativa da súa familia. Incluso en casos en que recoñecen que non falaron nunca do tema a nivel familiar, amosan gran preocupación ante a posibilidade de que este cambio sente mal. É o caso dun dos informantes do G1, que afirma, cando se lle pregunta por que non efectuou –despois de pensalo varias veces– os trámites para galeguizar o nome: “que me dá moita mágoa o que lles pode parecer, de feito é unha das cousas que me tira para atrás para cambiar de nome” (G1: 54, H2).

Igualmente, no G2 atopamos outra moza que ten un apelido coa forma en castelán, que ademais mostra –no conxunto do seu discurso– certo compromiso coa lingua, e incide tamén nesta mesma idea:

M4: (...) eu si que penso pero co meu apelido que pensarían os meus a miña familia e eu quixese cambiar o meu xxx² pois ás veces si que o penso non? pero non sei /é decisión de cadaquén o sea é decisión o sea se os meus fillos o fixeran non teño ningún problema eh? (G2: 278).

O grande peso que a tradición familiar exerce no apelido, para algúns informantes, entra en relación directa co grande descoñecemento que existe entre toda a mocidade arredor do proceso de castelanización que sufriu a onomástica galega (Boullón Agrelo 2009: 2-6). Por exemplo no G3, unha das participantes non foi quen de citar un exemplo de apelido que se puidese restituír ao galego: “no sé qué apellido se puede galleguizar/ ahora mismo no se me ocurre ninguno...” (G3: 163, M8). Tanto é así que nunca sacaron a colación, en ningunha das conversas, formas castelanizadas que son evidentes e constitúen claras deturpacións

2 Elimínanse as referencias directas aos apelidos ou nomes citados para manter o anonimato das persoas participantes.

por seren adaptacións fonéticas de termos galegos: Cereijo, Ameijeiras, Crujeiras, Enjamio... De feito, introducímolas nós no debate nos tres grupos e o resultado foi constatar o descoñecemento case absoluto do asunto e a falta de conciencia de que fosen formas castelanizadas. A ignorancia sobre o proceso de castelanización da onomástica queda de manifesto en todos os grupos, pero é no G3 onde resulta máis evidente, tal e como se aprecia no seguinte fragmento, que recolle as reaccións despois de que un dos informantes (H8) mencionase que si escoitou falar da existencia de apelidos castelanizados:

Mod.: nin sequera erades conscientes deste feito de que hai moitos apelidos que están castelanizados?

M8: non non

M9: non / eu non o sabía / pensaba que era así xa:

M7: yo tampoco

M11: eu non me parei a pensalo a (...)

M10: nin idea

M11: e do fenómeno que falaba H8 de que aquí houbo un proceso de castelanizar apelidos a verdá é que o descoñecía (G3: 90-113).

Con todo, resulta curioso que o único informante (H8) que manifesta certo coñecemento sobre este proceso de castelanización, cando se refire ao seu apelido en concreto non o acepta e busca a xustificación na procedencia foránea do mesmo, cando en realidade se trata dunha forma coincidente cun topónimo galego claramente castelanizado na súa forma antroponímica, do tipo Alfaya. Ademais asegura: “á parte que estou moi contento con ser xxx eu non o traduciría aínda que houbera tradución” (G3: 349, H8). Entra así aínda máis en contradición co que dixeran el mesmo momentos antes na conversa a respecto da restitución de apelidos á súa forma orixinaria:

H8: (...) si nos vamos ás raíces de todo / si o importante é manter as raíces de todo hai que volver ao apelido orixinal / si o apelido orixinal era: pois cereixo non pode ser cereijo se iso é o que prima o sea non entro en temas de gustos i tal pero se o intentamos man-

ter é unha tradición vamos a facelo ben e collemos a tradición de verdá que é o apelido orixinal (G3: 170).

Así mesmo, un informante de G1 manifesta o seu acordo con manter formas orixinais, ao tempo que –dentro do seu descoñecemento do proceso de deturpación que sufriron algúns apelidos– chegou a cuestionar a castelanización producida en “Cereijo”:

H3: o amigo que teño que se chama cereijo de toda a vida que eu non sabía que viña de cereixo... (...) cereijo eu non lle chamaría cereixo por moito que estivera de acordo que tivera que manterse o nome orixinal que eu tampouco sei se é orixinal neste caso/ se é unha castelanización ou o caso contrario era orixinario cereijo e en galiza convertimos en cereixo... (G1: 211).

No entanto, no G2 atopamos dúas informantes que, a raíz de sacarmos nós o tema, reaccionaron como se se tratase dunha realidade coa que se enfrontaran xa noutras ocasións. Unha delas afirma a propósito destas formas deturpadas: “pufff pitan no oído” (G2: 53, M6), mentres a outra, a continuación, leva a súa reflexión cara a que provocan máis estrañeza os apelidos que recuperaron a forma orixinaria galega por teren menos presenza, aspecto no que concordan outros membros do grupo:

M3: pero a min chega un punto que en vez de chirriarme os apelidos casteláns chirríanme os apelidos galegos por exemplo feijoo a min o nome de feijoo pois debido ao presidente ou a diversos motivos sóname bastante común e bastante familiar pero feixoo que sería o propio non me sona nada... non me gusta sóname fatal e:

H5: claro acostúmbraste i: saír de aí despois é complicado (G2: 55-57).

Este peso do costume, que vén dado polo feito de levar anos, e séculos (Boullón Agrelo 2016a: 12,13), na forma castelanizada é un argumento que conta con bastante aceptación. Mais ao lado disto tamén apreciamos que hai algún informante que reconece que houbo un proceso de castelanización e que as formas en galego serían as correctas, tal e como vimos que dicía M3 que Feixoo “sería o propio”. Atopamos tamén o testemuño dun dos informantes sobre a historia do seu apelido familiar:

H7: (...) meu avó era pontes³ e: pasou a ser no rexistro xxx puentes e aínda que na casa el presentábase como pontes na casa bue- (...) no rexistro si que llo cambiaron (...) pero bueno a xente refírese a eles como pontes (G2: 42).

É neste discurso arredor do proceso de castelanización que ocorreu nun pasado recente onde se formula a aceptación da galeguización dos apelidos como proceso que restitúe formas orixinarias. De feito, tres participantes neste grupo (M3, H6 e H7) afirman que consideran correcto este proceso de regaleguización cando antes se castelanizaran. Con todo, a persoa que asegura que faría o cambio, xa ten apelidos tradicionais galegos e que non sufriron ningún tipo de mudanza, polo que non é algo que lle afecte directamente: “eu vexo bastante ben que se galeguicen os nomes que se que debido ao rexistro civil se castelanizaron eu no meu caso faríao pero os meus nomes non se pode neste caso” (G2: 46, M3).

Esa idea de volver os nomes ao seu “espazo natural” que se verbaliza neste grupo (G2) argúmentase co apoio da necesidade de depurar a lingua de castelanismos, depuración que lle afectaría tanto ao léxico común coma á antroponimia. E nesta liña consideran que aqueles apelidos que teñen forma e/ou grafía claramente castelá, se tivesen orixe foránea, habería que conservalos.

H7: (...) se temos unha expresión galega que quere dicir algo por que vamos usar a expresión castelá? (...) penso que está ben facer ese esforzo e cos apellidos un pouco o mesmo / non sei porque non se vai facer / é un pouco volvelos ao seu espazo natural / igual que se eu me apelidase otero pois se viñese de fóra supoño que o mantería se é a súa orixe castelán quero dicir (G2: 57).

Non obstante, segundo o que levamos visto, na maioría das ocasións a idea de manter o apelido “orixinal” e conservar a “tradición” conforma o eixe que actúa en contra da galeguización, pois a tradición redúcese ao pasado recente, no que os apelidos xa estaban castelanizados, de xeito que a forma galega orixinaria lles resulta descoñecida e/ou estraña. Manter a tradición do apelido relaciónano directamente coa súa transmisión de xeración en xeración, discurso que se reproduce –con diferentes graos de intensidade– en todos os grupos:

3 Co mesmo afán citado de manter o anonimato dos participantes, mudáronse nas transcricións os apelidos reais dos informantes por outros similares que servisen para explicar o que eles pretendían argumentar.

H3: (...) non sei cantas xeracións pero si que sempre houbo xxx con y griego entónces é unha cousa que vexo un pouco natural... hai un pobo que é de onde: é orixe da miña familia que é xxx con i latina pero nunca me plantei cambiar (G1: 5).

M7: si me cambian el apellido para ponérmelo más gallego pues me voy a enfadar porque es que yo quiero el apellido de mi padre o el de mi madre (G3: 239).

Vemos claramente que o discurso que xira arredor de manter o apelido como un elemento de tradición xeracional, porque liga ás persoas coa súa familia e co seu pasado, resulta bastante unánime e desemboca na defensa da non intervención para normalizar a antroponimia, especialmente no caso dos apelidos.

Unicamente un informante do G3 propón unha solución de cara a romper co peso desa tradición a través dunha intervención da administración educativa que solvete o descoñecemento que existe arredor deste tema:

H8: non / eu creo que a única maneira que ten a administración de entrar no tema dos apelidos sería por exemplo que en galego cando se dá pois historia de galicia un pouquiño de literatura no contexto se nos dixera pois mira hai equis apelidos que antes eran así agora son así pois tal que o miren que a única forma sería entrar mediante a educación que non non adoutrinarnos pero si que soupéramos o que pasou e logo xa cada un que decidira (...) igual hai moitos cereijos que non sabían que nun momento foron cereixos (G3: 238, 240).

2.3. A galeguización da antroponimia á sombra da toponimia

O argumentario que acabamos de analizar con respecto á antroponimia contrasta coa postura que defenden arredor da toponimia, comparación que xorde ademais en todos os grupos, no G3 e no G1 de forma espontánea e no G2 inducida pola moderadora. En efecto, amosan en xeral unha clara aceptación do proceso de normalización dos nomes de lugar, intervindo pola administración, fronte á negativa ante unha posible lexislación arredor da antroponimia. Acabamos de ver na epígrafe anterior como M7 no G3 manifestaba o seu enfado cara á posibilidade dunha intervención do goberno nos apelidos (“si me cambian el apellido para ponérmelo más gallego pues me voy a enfadar”), mentres que noutro momento defende o emprego do topónimo Ourense na súa forma galega:

M7: (...) creo que es mucho más fácil decir por exemplo ourense que nos lo han cambiado en su momento nos lo habían cambiado por orense y ahora pues lo dice todo el mundo ourense y como que si lo dices mal viene una persona por detrás/ que no es orense que es ourense que estamos en galicia que es muchísimo más fácil que por exemplo no sé decir un apellido villa pues vila es como que: no sé es más complicado (G3: 214).

Esta comparación coa toponimia ofrece puntos de análise interesantes. Comprobamos como todos os participantes nos grupos manifestan ter a conciencia de que na toponimia se produciron avances significativos, a pesar de casos de “resistencia”, sendo o que máis citan –por diante de La Coruña– o de Sangenjo (“cantas veces escoitamos na tele sangenjo” (G2: 79, M3); “que diga sangenjo un presidente do goberno! (...) a min me parece unha pijería sangenjo” (G3: 201, M9). En contraste, a inexistencia dun proceso normalizador da antroponimia⁴ queda explicitado na intervención dun membro do G1, co que os outros concordan:

H1: (...) mira cos topónimos como se fixo unha lei e se implicou xxx e si que se conseguiu aínda que nalgúns casos se resistan tipo la coruña sangenjo e tal pero que case todo o mundo asumise que o nome normal e que é de común consenso chamarche pois eso é porque fixeron un traballo para que fose así (...) consigheuse de que os topónimos volveran á súa forma orixinal e ninguén se sorprende de que xuño é o nome orixinal aínda que na igrexa aínda esté rotulado o vello juno/ en cambio cos apelidos como nada se fixo sobre eso... pois a xente veo como... ui ui ui que me atacan mi personalidad (...) a ninguén do meu entorno nos ghusta disir juno nin nos ghusta disir santa eugenia en cambio son supernormales o teijeiro de miña nai (G1: 202).

Incluso unha informante manifesta estrañeza ante a forma *Órdenes*, pois ela só coñecía a forma galega orixinal:

M4: cando chegas aquí dinche órdenes e dis... que?! (risos)

Mod: que che chama á atención ordes ou órdenes?

⁴ Na realidade non houbo, tal e como xa analizou Boullón (2016b: 198), política pública para a normalización dos nomes e apelidos, xa que a administración autonómica prestoulle pouca atención ao tema e só destacan iniciativas de institucións como a Universidade de Santiago de Compostela, a de Vigo ou a Mesa pola Normalización Lingüística, entre outras.

M4: órdenes (...) ti velo no instituto co nome oficial (...) dinche órdenes e dis ah! (G2: 92-96).

As voces críticas coa castelanización dos topónimos érguense en todos os grupos, sobre todo no G3 onde persoas informantes ás que non se lles percibe compromiso co galego poden chegar a afirmar que empregar un topónimo deturpado “es como que estás rechazando tu propia tierra no?” (G3: 212, M8) e póneno en relación coa propia idiosincrasia do pobo galego, fronte ao que pasa en Cataluña, onde, segundo H8, “ninguén di Lérida” (G3: 196).

Vemos que, fronte a esta aceptación, non só dos topónimos coa forma galega, senón do propio proceso normalizador da toponimia, existe unha oposición cara á restitución dos antropónimos castelanizados. A maioría conclúe que “socialmente está moito máis aceptado á hora de cambiarlle o nome a un pobo que cambiarlle o nome a unha persoa” (G3: 189)⁵. En xeral nos tres grupos concordan en que resulta máis fácil que as institucións controlen a toponimia que a antroponimia, por ser aquela de dominio público fronte ao carácter privado e individual que teñen os antropónimos. De feito, non consideran que a solución poida estar en lexislar:

H3: é distinto para min é distinto porque é moito máis fácil evanxelizarse un pouco con algo que é de dominio público os nomes de lugares (...) que evanxelizarse con algo que é moi propio teu que é o nome e o apelido /é máis difícil que se poda facer o labor de: todos os apelidos e nomes en galego (...)

H1: e campañas de explicar e animar... sen obrigarlle que aquí a xente estrésase moito... (G1: 203-206).

No G2 argumentan na mesma liña, xustificando nesa vontade individual que rexe no caso dos apelidos, a dificultade que lle ven ao proceso normalizador⁶:

5 Hai quen –diante desta afirmación– presenta algún matiz co que varios concordan: “bueno eu creo que cambiarlle oficialmente o nome a un pobo pode ser doado outra cousa é cambialo na fala da xente” (G3: 190).

6 Só unha persoa neste grupo ve máis difícil a galeguización da toponimia, baseándose en que esta afecta a toda a poboación e non é coma no caso das persoas que poden presentarse cun determinado nome ou apelido coa forma galeguizada, feito que normalmente se respecta: “M3: (...) se lle dis a unha persoa apelídome desta forma vaiche chamar así pero na toponimia (...) se é decisión túa ti podes decidir galeguizalo ou non pero o lugar ao non ser de nadie cada un dálle a súa interpretación como el mundo que os castelaniza todos ou cantas veces escoitamos na tele sangengo sabes?”.

H5: eu creo que non que non é o mesmo porque no tema dos apelidos entras na vontade da persoa tamén (...)

M4: na toponimia hai moita máis concienciación

H5: claro ao final é un lugar pero o apelido é o teu

M4: xxx chirría no oído pero: que ao mellor un apelido non te chirría tanto

H5: i o da aceptación tamén do apelido que che soa tan tan común que cambialo ao mellor... eu estou a favor a min encantaríame que iso pasara pero: (G2: 66-70).

E nesa frase en suspenso que deixa H5 percíbese a dúbida de que a sociedade galega estea preparada para asumir unha restitución da antroponimia. De feito, arredor desta cuestión xorde o discurso da imposición:

M11: bueno de todas formas a min si a administración me impón cambiar o meu apelido::

H8: si si está claro [sopridos]

M11: a ver podo estar de acordo ou non (...) todos os ameijeiras pasen a ameixeiras e: pois algún ameijeiras estarán moi de acordo estarán encantados da vida pero haberá outros que non e ademais todo o que é imposto sempre: sempre ten máis polémica, non? (G3: 232-237).

Ao final sempre aparece a argumentación que apela á dificultade de romper coa liña familiar, co apelido dos proxenitores: “é moito máis difícil porque non cadraría bueno cadraría daquela maneira o nome o apelido de teu pai cereijo ahora eres cereixo é raro” (G3: 227).

En relación con esta liña argumentativa, cabe destacar tamén a postura común de maior tolerancia ante a galeguización dos nomes ca dos apelidos, que deriva dese peso que exerce a tradición familiar cara ao apego ao apelido:

M9: eu penso que non que é moi distinto un apelido dun nome un nome podes facelo con maior facilidade que un apellido non sei un apellido é algo xeracional non? / galeguizalo non sei leva con el moito máis que cambialo así de repente que un nome non sei eu penso que é distinto un apelido que un nome (G3: 87).

Así, cando se lles pregunta aos participantes nos grupos que lles parecería que os seus fillos ou fillas galeguizasen o nome ou o apelido, hai coincidencia en rexeitar máis a galeguización no caso dos apelidos: “el apellido me molestaría más que lo cambiase” (G3: 161, M7); “no sé a mí también me parece me parecería mal que se galeguizara el apellido” (G3: 163, M8). A razón principal que aducen é aquela historia e tradición da que falamos arriba: “o nome é unha elección nun momento o apelido ten unha historia e os nomes poden ter historia ou non tela” (G1: 68, M1). A raizame do apelido é un argumento que empregan moitas das persoas informantes en varios grupos:

M7: en el momento en que cambias tu nombre pero bueno vale pues lo cambiaste y ya está pero los apellidos ya me parece un poco peor porque: pues es tradición es tu familia (...) es parte de:: de un árbol genealógico y no sé me: (G3: 157).

H7: a min inflúeme máis o apelido máis que o nome un cambio no apelido porque creo que é algo máis significativo a nivel familiar / ao final un nome pois eu que sei (concordan varios) e se un pasa a ser xoán pois ao mellor na casa pois seguirá sendo juan ou.. pero cos apelidos si que crea un pouco de certo conflito na casa (...)

M4: igual nos apelidos máis ca no nome

M6: (...) o nome da casa! non vas cambiar o apelido de toda a familia / non eres ti despois (risos) (G2: 277-280).

2.4. Burocracia

A burocracia, en xeral, non se cita directamente como atranco para a galeguización porque en realidade non saben dela, xa que practicamente ninguén se informou sobre o tema e moito menos o viviu en primeira persoa. Con todo, cando sae a cuestión, todos mencionan a impresión de que debe ser algo pesado, impresión carente de fundamento, polo tanto, en todos os casos menos o de H1 (G1). Este informante dá conta de primeira man da tramitación burocrática que realizou no proceso de galeguizar un dos seus apelidos, experiencia pouco gratificante:

H1: (...) fixen todos os papeleos que son horribles e xa está (...) si tiven un problema administrativo máis concreto que é que a xuíza de ribeira en plan que ela era andalusa e

eu cheguei cos documentos en ghallego e que non os entendía e tuven que fase los en ghallego e en español e logho que non sabía cal era a tradución e tiven que pedir un documento á real academia... logho pideume partida de nasimento certificado de empadronamento o do censo... (...) díxéronme na mesa pola normalización que noutros xulghados non era tan complicado.

Á parte de H1, só atopamos mínimas referencias a este asunto. Ademais do testemuño de H2 (G1), que comenta que pensou moitas veces en galeguizar o nome pero non chegou a informarse sobre o procedemento, temos a achega de M6 (G2), cuxo pai galeguizou o seu nome nos albores do proceso, e é a única que ten unha visión do tema como algo doado (“eu creo que o fixo no ochenta e pouco i creo que foi unha cousa moi sinxela pero non sei como foi”). No G3, sen facer referencia directa aos trámites burocráticos da galeguización dos antroponimos, unha informante manifesta a súa impresión sobre a dificultade que ese proceso debe significar na vida dunha persoa:

M7: aún así me parece complicado cambiar el nombre porque todos los papeles que tenemos sobre todo en el momento en el que te haces mayor de edad que empiezas a tener 20.000 historias cambiar galleguizarlo o lo que sea pues cambiarlo por otro me parece bastante complicado complejo mucho papeleo tener que moverte el dni buf dios (G3: 222).

As complicacións co papelame derivadas do proceso de galeguización aparecen expresadas a través de casos reais no G1 e no G2:

H1: aínda que ás veces é imposible que todo sexa coa forma ghalega porque continúa aparecendo en castelán / vas á seghuridade social mándanche a tarxeta nova e ves que volve estar en castelán e dis... esto non acaba nunca! (G1: 23).

No G2 unha moza conta o caso dun coñecido que mudou o nome no rexistro e tróuxolle problemas para votar, aínda que o resto do grupo non lle dá creto á historia:

M3: eu non estou moi ben informada do tema ese rapaz díxome que fora ao rexistro e díxome que debido ao seu cambio de nome non podía votar pero non sei porqué / non sei se agora pode ou se sigue sen poder / ao que me refería eu é que hai moitas persoas que non cambian o nome por eses motivos polo medo a polo papeleo a cubrir e por certos inconvenientes que se che poden presentar

M2: polo medo ao que dirán os demais e... <si> que te van etiquetar (G2: 202).

Os demais participantes inclínanse pola xustificación que dá M2 ao caso presentado e acaban avogando por unha solución práctica para a galeguización que reducen a solicitalo sen facer trámites oficiais, aspecto sobre o que se abre un debate no que non chegan a acordo entre os que pensan que é máis importante a práctica fronte aos que pensan que é mellor oficializar a mudanza:

H6: eu penso que cada un podería elegir como se chama (...) se me chamara juan preferiría que me chamara xoán ou josé-xosé

Mod: pedir que te chamen así independentemente de que logo fagas o cambio nos papeis ou no dni

H6: si: ti preséntaste como xoán aínda que te chames juan (...)

M5: (...) o verdadeiramente importante é o uso (...) o feito de que na escritura aparezca é moi importante pero xa que temos esa posibilidade legal pois hai que facer uso dela (...)

M2: eu pola contra penso que é máis importante levalo á práctica porque así xeración tras xeración vaise ir recuperando mentres que así oficialmente é un papel pero se non o utilizas na túa vida real (...)

H5: non sei eu non o teño claro (...)

M6: eu creo que para min o máis importante é o uso a parte administrativa é un gran avance pero vale máis eso a vontade persoal (G2: 192-198).

2.5. Galeguizacións non autorizadas

Un aspecto que xurdiu de forma espontánea en todos os grupos foi o que demos en chamar traducións, ou galeguizacións, non autorizadas. Houbo en todos os casos unha manifestación unánime de repulsa cara ás traducións que algunhas persoas fan –*motu proprio*– dos nomes casteláns doutras. De maneira xeral considéranas unha mostra de falta de respecto cara a aquelas persoas que non teñen ningunha vontade de mudar o seu nome: “a min paréceme unha falta de respecto” (G1: 98, H4), “estás faltándolle ao respecto” (G2: 184, M6). Aínda que no G3 fan fincapé en que non admiten a tradución cara a ningunha das linguas:

M11: considero que non teño dereito ningún a galeguizar ou castelanizar o seu nome

M8: no me parece nada bien que la gente traduzca el nombre a la hora de llamar a una persona / molesta.

M9: tienen que respetar el nombre que tienes y ya está (G3: 51-53).

De todos os xeitos, cómpre chamar a atención sobre o feito de que xustifican de forma moi diferente as traducións non autorizadas segundo se produzan cara a unha lingua ou cara a outra. Aínda que o tema prende arredor das traducións que se adoitan producir de nomes casteláns cara ao galego, en G2 e G3 fan referencia á tradución que se fai ás veces ao contrario. Mencionan aqueles nomes que son moi frecuentes en castelán e nos que adoita mudar só un fonema (Carme-Carmen ou Xulia-Julia). A estes casos danlle unha xustificación que ten que ver coa frecuencia de Carmen e de Julia e, polo tanto, co costume de pronuncialos en español, polo que aducen ignorancia ou inconsciencia:

M3: pois no meu caso fíxeno eu inconscientemente / tiña unha compañeira que se chama carme e eu inconscientemente motivada porque todas as persoas o nome común é carmen eu (...) sempre lle chamaba carmen e ela sempre me dicía / non é con n quítalle a n que é carme e nese sentido costa traballo porque eu non o facía aposta pero estás tan acostumada aos nomes... (G2: 184).

H7: eu nese sentido teño un par de experiencias curiosas porque traballei como monitor de tempo libre na.... e cunha nena que se chama xulia pois varias das compañeiras chamábanlle julia e creo que era inconsciente nenas de nove anos de des anos saíalle natural julia e julia para aquí e tal e a outra non que son xulia

Mod: a nena reaccionaba?

H7: si / ás veces non pero outras veces si (...) e tíñamolo falado é xulia chámase xulia e quere chamarse xulia e seguíalle saíndo moitas veces de forma natural julia porque estarán máis afeitas supoño (G2: 189).

Un dos participantes conta o caso do seu irmán –Xosé– ao que a súa profesora de primaria lle traduce o nome reiteradamente para José, feito que el considera inadmisíble, algo co que concorda o resto apoiándose na cuestión do respecto:

H8: (...) me parece de ter unha superioridade moral ante ao neno que me parece oye tía córtate un pouco á parte cho está dicindo que se non llo dis (...) son prexuízos é a típica señora que lle molan os nomes en castelán (...) á parte é que o estás poñendo en ridículo diante dos compañeiros (...) pero bueno eu creo que ese tipo de cousas si que había que cortalas ou: pois dalgunha maneira darlle á xente mecanismos para:

M9: é respecto simplemente (G3: 57-58).

Mais as traducións non autorizadas ao galego preséntanse con outro matiz. Os e as informantes de todos os grupos fan referencia a este proceso coma un caso bastante frecuente que todos viviron, se non en carne propia, a través dun irmán, familiar ou compañeiro de escola ou instituto. Todos sacan a colación o tema para expresar a mala resposta que adoita ter. Lévanse a cabo bastantes referencias ao profesorado de galego dos institutos como colectivo que tende a ter esta, desde unha perspectiva maioritaria, mala práctica:

H5: eu teño un amigo que se chama alfonso i sempre me acordo que en clase de galego nós tiñamos un profesor que se empeñaba en chamarlle afonso i levábao fatal! pufffff era unha batalla persoal...

M4: ao meu amigo pasáballe igual empezamos a chamarlle lois porque o profe de galego empezou a chamarlle lois (G2: 183-184).

Cando xurdiu este tema no grupo 1 a propósito da anécdota que contara H1 sobre un coñecido chamado Joel, ao que un amigo lle preguntou se lle importaba que lle chamase Xoel, créase un gran debate no que se lle acaba dando unha explicación ideolóxica a este feito:

M1: non entendo que leva a unha persona a preferir / que se chama Joel chamarlle Xoel (...)

H4: no caso de martiño vexo un pouco como eso como matiz afectivo de: martiño como quen di martinciño pero xulia julio ou joel xoel o chaval que o diría non o faría con ningunha mala intención pero realmente non entendo moi ben por que alguén lle preguntaría sabes? podo chamarte desta outra maneira? porque realmente paréceme un pouco como:: (...) non sei se será por ideais do chaval ou porque lle soa moito mellor (...) din eso que se chama juan e eu digo jo mólamme moitísimo máis john podo chamarte john mmm paréceme moi raro

Mod.: claro pero é exactamente o mesmo pasar de juan a john que de juan a xan?

H4: vivindo en galicia non (...) entónces non sei se hai un motivo ideolóxico (G1: 108-110).

Chama a atención que as traducións ao inglés non se consideran non autorizadas senón que en todos os grupos interpretan a forma anglosaxoa coma un alcume ou coma unha broma, e incluso nalgún caso venlle un matiz de modernidade, pero non as senten nin as asocian a motivacións ideolóxicas:

H3: pódese entender que o cambio de joel a xael é máis de ideoloxía e o de juan a john pódese ver un cambio máis máis natural se a ti te chaman así: eu véxoo case normal si a ti

M1: eu penso que cando lle cambian a un idioma estranxeiro é como un apodo e cando lle cambian é unha tradución (...)

C1: é broma moderno

M1: é que eu creo que é tan distinto que xa o asumes como unha broma que non ten ningún valor sabes? non é como eso de joel xael é un cambio que moitos como decías ti antes xa o asocias un pouco cunha ideoloxía pero cando cambias a charlie a xente se supón non vai ser porque queiran cambiar os nomes ao inglés senón porque... gustoulle empezou coa broma (G1: 145).

Nos outros grupos insisten na visión da tradución ao inglés coma un alcume, coma se fose unha marca de distinción e de modernidade, pero non o ven en cambio como unha mudanza de nome:

H6: si pero é en plan mote si son motes porque hai tantas persoas que se chaman igual que se non recordas o apelido pois recorres charli ou así

M1: en plan mote non?

H7: e tamén soa ben (...) eu creo / por exemplo eu coñecín un charlie e era como máis guai chamarse charlie [concordan (risos)]

Mod: pero por exemplo antes cando comentamos con respecto a xulia julia ou ao revés diciades que a xente reaccionaba mal en cambio neste cas-

H5: claro porque non é un mote estanche cambiando o nome (G2: 241).

Repárese nun fragmento significativo desta diferente valoración segundo a tradución sexa ao inglés ou ao galego/castelán, que evidencia o imaxinario existente arredor das traducións externas que se fan dos nomes: “non sei eu coñezo un que se chama Jorge e moléstalle máis que lle chamen Xurxo que lle chamen George” (G3: 259).

Unicamente escoitamos un mozo reflexionar sobre as motivacións ideolóxicas que tamén agochan as traducións ao inglés, aínda que se intenten presentar de forma naturalizada:

H1: cambialos sin que se note (...) porque non se ve como algo ideolóxico nin nada aínda que o sexa porque ten que ser ideolóxico

H4: ao final si claro

H1: o mesmo que poñer de moda as cousas anglosaxonas pero para que algo triunfe precisamente tense que ver como espontáneo aínda que nunca o é / por que motivo aquí si toda a vida a xente se chamou de determinada maneira (...) veñen os nomes en inglés se non é por algo ideolóxico (...)

H2: expresáchelo mellor ca min pero era o que quería dicir [risas] que o que vén de fóra tamén é tamén vén imposto doutra forma non? (...)

M1: a verdade é que nunca o pensara (G1: 145-152).

3. A LINGUA COMO CRITERIO NA ESCOLLA DOS NOMES DE PERSOA

Neste parte do traballo interesábanos descubrir se actualmente a lingua funciona como criterio á hora de elixir o nome para un neno ou nena. Pero, antes de nada, parécenos relevante constatar que a cuestión da escolla do nome propio esperata en xeral bastante interese, en contraste coa cuestión da galeguización, como acabamos de ver. Así, todos e todas as participantes confirmaron que destoutro aspecto xa falaran en varias ocasións, coa familia, amigos ou parella, incluso no G3, onde o tema da onomástica resultou máis alleo. Algúns informantes mesmo tiñan xa unha selección previa de nomes, a pesar de que, debido á súa idade, aín-

da vían lonxe o momento de ter descendencia⁷. Polo tanto, é un tema que resulta atractivo e, por veces, polémico, á hora de decantarse por uns nomes ou outros, aínda que tamén atopamos coincidencias significativas.

3.1. Percepción sobre o aumento dos nomes en galego

No que respecta á cuestión lingüística e, en concreto, á presenza de nomes en galego, percíbese en xeral un aumento nos últimos tempos, apreciación que xorde nos tres grupos xa desde as primeiras intervencións, nas presentacións iniciais:

M1: Eu sinto que hai unha tendencia a::: aos nomes en galego (...) máis que nomes galeguizados nomes máis pois máis propios máis galegos en si (G1: 12).

M3: Pero tamén é verdá que nos últimos tempos hai bastantes nenos con nomes en galego breogán uxío xiana (...) si agora mesmo hai bastantes o sea unha tendencia si que hubo (G2: 101).

M11: no meu entorno actualmente hai unha tendencia a: a poñer nomes en galego ou ou: parece o sea teño a sensación de que se revaloriza o nome en galego (...) yo creo que hay una tendencia de poner nombres gallegos a día de hoy más que nombres extranjeros (G3: 6).

Con respecto a isto, cómpre aclarar que, entre os nomes que presentan as persoas participantes nos grupos como “galegos”, citan: Antía, Adelaida, Sabela, Noa, Roque, Xenxo, Breixo, Carme, Celia, Amalia, Xosé, Xurxo, María Xesús, Luzía (con z), Bieito, Xan, Alma, André, Carme, Breogán, Uxío, Uxía, Xiana, Xoana, Lourenzo, Antón. Como podemos comprobar, ao lado de nomes cunha aparencia galega claramente distintiva, tamén aparecen nomes que poderíamos denominar, seguindo a Boullón Agrelo (2016b: 193) “hispanicos comúns”, aínda que, como esta autora aclara, non son galegos “desde o punto de vista estritamente lingüístico, pero que os usuarios os teñen por tales (si o son, polo tanto, desde un punto de vista social)”. En efecto, a nosa investigación confirma estas palabras, pois os nosos informantes sinalan varios dos nomes que Boullón pon como exemplo desta categoría, como é o caso de Antía, Noa ou Antón. Pero

⁷ Lembremos que nos centramos en estudantes universitarios, cunha idade media de 21 anos.

ademais, no noso caso tamén consideran galegos outros, como Celia ou Amalia, que pertencen claramente á categoría de “hispánicos comúns”, ou Luzía (forma portuguesa e alemá) e Alma (nome español, italiano, portugués e alemán, segundo a páxina: <http://www.behindthename.com>), nomes todos eles que entraron recentemente no noso ámbito. Tamén algúns dos informantes se refiren a esta cuestión de que debemos entender por “nome galego”, reclamando como nomes nesta lingua os que coinciden co español e non só aqueles que presentan unha aparencia distintiva galega. En calquera caso, isto non é o habitual, como queda patente ao localizar os nomes que ao longo dos grupos son presentados como “casteláns”: Claudino, José Antonio, Manuel, Álvaro, Belén, Martín, José, Jorge, María Jesús, Benedicto, Benito, Antonia, Carmen, Manuela, Francisco, Darío, Antonio. Así, nestoutra listaxe encontramos, de novo, nomes cunha aparencia claramente castelá, pero tamén varios “hispánicos comúns”, como Álvaro, Belén, Francisco, Manuela ou Darío, nomes que, non obstante, se asocian sen dúbida co castelán, e non co galego.

Esta “tendencia” recente cara aos nomes ‘claramente’ galegos xustifícanas as persoas informantes en primeiro lugar “por moda” (“eu creo que hai unha moda de feito de nomes galegos”, G2: 106, H7; “por moda si ahora se comezan a levar máis os nomes en galego”, G3: 67, M9), e como tal considéranas pasaxeira ou transitoria: “tendencia que: a:: que a min me parece ben eu estou de acordo eh? de revalorizar o nome galego pero: pero creo que é unha moda e creo que pasará dende a miña opinión por desgraza pasará” (G3: 104, M11). No G1 aparece esta mesma idea, equiparando ademais a moda dos nomes en galego coa doutras linguas:

H1: pónense eses o mesmo que hai algúns nomes en vasco que tamén están de moda ou algúns nomes en inglés que tamén están de moda e son eses os que se escollen pero en xeral o que disía el os nomes comúns case sempre se poñen na versión española a non ser que algún concreto pois dea eso un un... destes resultados modernos en plan (non lle vas) chamar Eugenia pero Uxía é un pouco cool entón quitas de Uxía e eses catro e o resto vai todo en español (G1: 13).

Como indica o extracto anterior, xorden escasas voces críticas, que, aínda recoñecendo o aumento dos nomes en galego, restrínxeno a eses poucos que están de moda e insisten no claro predominio do castelán neste terreo:

H2: houbo un certo boom dos nomes en galego inda a día de hoxe están moi moi reducidos (...) antes evidentemente practicamente non se poñían (G1: 10).

M5: eu penso que si eu penso que simplemente non estamos moi afeitados a escoitalo entón algo que se escoite xa lle podemos dar importancia pero aínda así o balance non é moi positivo (G2: 125).

Os e as informantes que elaboran este discurso comparan a situación de Galicia coa do País Vasco, Cataluña, ou mesmo Islandia, recorrendo a estes países como exemplos onde si predominan os nomes “proprios” e atribuíndoo a unha maior valorización dos “marcadores identitarios”: “alí teñen unha conciencia nacional moito máis desenvolvida” (G1: 10, H2). A maior conciencia identitaria de Cataluña e Euskadi, en contraste con Galicia (as tres comunidades históricas), constitúe un tópico recorrente nos diferentes estudos sobre actitudes e ideoloxías lingüísticas levados a cabo en Galicia (véxase por exemplo Iglesias 2002: 299, 306; ou Formoso 2013: 115-151), nalgúns casos presentando a situación naquelas comunidades de forma positiva e noutros negativa, por asocia-la a posturas radicalizadas.

Á parte das posibles causas, en efecto, os datos estatísticos dos que dispoñemos corroboran que, tal como perciben os nosos informantes, os nomes en galego aumentaron no século XXI, de menos dun 2% no século pasado a máis dun 10% no actual, e ademais fixérono en detrimento dos nomes en español, que descendieron a menos da metade dos existentes no século anterior. Deste xeito, desde o 2000 ao 2010, entre os nomes femininos predominan os galegos (13% fronte ao 9% españois), aínda que nos masculinos os españois seguen a ser maioritarios (24% fronte ao 12% galegos) (véxase Boullón, 2016b, gráficos 1 e 2, pp. 194-5). Polo tanto, deixando á parte os “hispanicos comúns”, que representan sempre a categoría maioritaria, non é certo que actualmente a presenza de nomes en galego continúe a ser tan inferior á dos nomes casteláns, como afirman algúns das persoas participantes nos grupos: “o certo é que hai moitísimos menos nomes en galego” (G1: 10, H2). En cambio, se contrastamos os datos de Cataluña, Euskadi e Galicia (INE 2015), entre os dez primeiros máis frecuentes, a presenza de nomes distintivos, propios das linguas respectivas, é moito maior no caso de Euskadi e Cataluña ca no de Galicia, tal e como perciben efectivamente os nosos informantes (táboas 2, 3 e 4).

EUSKADI

NOMES DE NENOS		NOMES DE NENAS	
TOTAL	9.736	TOTAL	9.104
MARKEL	255	ANE	280
AIMAR	221	JUNE	184
JON	220	NAHIA	181
IBAI	198	IRATI	180
JULEN	185	LAIA	146
ANDER	183	NORA	144
UNAX	166	IZARO	138
OIER	164	LUCIA	133
MIKEL	159	MALEN	130
IKER	157	UXUE	130

Táboa 2: Os 10 nomes máis frecuentes dos/as acabados/as de nacer en Euskadi en 2015

CATALUÑA

NOMES DE NENOS		NOMES DE NENAS	
TOTAL	36.137	TOTAL	33.765
MARC	1.023	MARTINA	769
ALEX	661	JULIA	710
MARTI	647	LAIA	618
HUGO	617	LUCIA	609
BIEL	600	MARIA	592
ERIC	589	EMMA	589
NIL	551	AINA	541
JAN	548	PAULA	534
POL	540	NOA	532
PAU	529	CARLA	500

Táboa 3: Os 10 nomes máis frecuentes dos/as acabados/as de nacer en Cataluña en 2015

GALICIA

NOMES DE NENOS		NOMES DE NENAS	
TOTAL	10.023	TOTAL	9.389
MARTIN	425	NOA	269
HUGO	346	MARTINA	252
MATEO	323	DANIELA	244
PABLO	258	SOFIA	226
DANIEL	233	SARA	218
LUCAS	207	LUCIA	199
LEO	201	ALBA	193
MANUEL	197	CARLA	164
ADRIAN	192	PAULA	160
DIEGO	183	VALERIA	145

Táboa 4: Os 10 nomes máis frecuentes dos/as acabados/as de nacer en Galicia en 2015

En contraste co que vimos que ocorría no caso da galeguización de nomes e apelidos, con respecto á escolla dos nomes, as motivacións ideolóxicas pónense en dúbida, precisamente porque nesta cuestión parecen primar as “modas” sobre o criterio lingüístico:

Mod.: <[toda a xente que lle pon o nome en galego] aos fillos tamén pensades que é por ideoloxía

Alguén: NON

Alguén: bueno algunhas veces si

M9: un pouco de todo ideoloxía moda que che gusta o nome en galego

M11: eu creo que é diferente o sea vamos a ver (...) eu creo que o tema de escoller un nome pa un fillo é máis máis cultural e o tema para escoller para:: tomar a decisión de cambiar o: o nome que é máis ideolóxico (G3: 81).

Á hora de elixir nome, actualmente a lingua parece que non implica necesariamente unha determinada concienciación lingüística e/ou identitaria, senón que pesan máis outros factores, como o costume, a sonoridade, etc., nos que

profundaremos na seguinte epígrafe. De feito, considérase que hai uns anos, con anterioridade a esta moda recente, si resultaba marcado poñerlles aos fillos ou fillas nomes en galego, como explica este informante, que aclara que por este motivo os seus pais buscaron nomes do tipo que nós denominamos “hispánicos comúns”:

H7: meus pais a pesar de ter unhas convicións e demais penso que nos puxeron xxx e xxx pois para non marcarnos moito porque son dous nomes que nin sequera poderíamos traducir e aí quedaron pero eu creo que agora non tanto pero hai 20 ou 25 anos que alghén se chamase xurxo eu penso que si que xa de nome que seus pais llo puxeran que si que tiña que ver cunha postura política (G2: 172).

En contraste, na actualidade estas connotacións nacionalistas dos nomes galegos desapareceron e proba disto, segundo a visión das persoas informantes, constitúeno os proxenitores castelanfalantes que escollen nomes en galego para os seus fillos e fillas:

H4: hai nomes moi bonitos, nomes como por exemplo maruxa que xente que non ten por que ser nacionalista que non fale galego, de feito conozo unha chica que tivo agora un fillo, chámalle maruxa e en galego pois eu creo que:: diría bos días un día (G1: 15).

H7: eu creo que hai unha moda de feito de nomes galegos aínda que a xente ao mellor non utilice o galego de feito escoitas no parque pois uxío ven para aquí que tal falando castelán pois falan castelán pero chámase uxío o neno ou uxía eu creo que si hai unha moda nese sentido de nomes galegos que non está directamente relacionada (...) digamos que esa moda non é consecuencia de de concienciación do uso do galego senón consecuencia pois de que sona bonito (G2: 106).

M11: hai unha tendencia incluso sen moita lóxica dende o meu punto de vista cando os pais son castelanfalantes, etc. pero: si que hai como unha non sei moda para min está sendo unha moda de: os nomes escollelos en galego (G3: 270).

Incluso algunhas informantes critican esta falta de relación, ao entendela como unha incoherencia, como vemos no último extracto reproducido, ou por considerar que este uso ritual do galego na antroponimia non contribúe ao proceso de normalización do galego: “non sirve de nada chamarlle a un fillo poñerlle un nome en galego se logo lle falas en castelán (...) que hai detrás deso? se é unha moda ao final” (G2: 128, H5).

Polo tanto, a recente moda dos nomes en galego atribúese sobre todo a un afán de diferenciación, de buscar nomes especiais que saian do común: “os pais queren poñerlle aos seus fillos un nome pois non xa dos tradicionais, queren algo un pouco especial, penso eu” (G1: 15, H3). E xa para estas xeracións, os nomes “tradicionais” son os casteláns, que se consideran “masificados”, “gastados”, “repetitivos”, “en plan como que non me di nada”. Así, neste sentido, funcionan mellor os nomes en galego precisamente por seren escasos: “como todo (...) canto menos hai máis distinto é” (G1: 18, M1). De aí que, seguindo este argumento, resulten mellor os nomes cunha aparencia máis distintiva, como Uxía ou Breixo, e non aqueles nos que só cambie unha letra, cunha tradución inmediata (como Xosé ou Xabier), ou, por suposto, os “hispanicos comúns”⁸. Este tamén pode ser o motivo de que nomes como Amalia ou Celia se presenten como galegos, pois se perciben como antigos e os “nomes de antes” son os galegos (“volven os nomes máis galegos ou máis de antes”, G3: 23, M11). De feito, neste mesmo motivo baséase a moda dos nomes vascos, na busca do diferente: “hai bastantes nomes vascos tamén que son exóticos (...) son íker ou iñaki (...) tamén está un pouco de moda precisamente por iso porque é como diferente” (G2: 130-131, H7).

3.2. A lingua e outros criterios na elección dos nomes

Como apuntabamos na epígrafe anterior, a lingua convértese nun criterio determinante naqueles que lle outorgan un valor identitario e cultural ao tema da lingua en xeral e, en concreto, á escolla do nome, polo valor simbólico que implica. Así, un informante cun nome en castelán afirma: “síntome máis identificado cun nome en galego” (G1: 33, H2)⁹. Os e as participantes que defenden esta postura reivindicán priorizar os nomes galegos, sempre coa prevención de evitar obrigas ou imposicións¹⁰: “por exemplo como los vascos si tienden a poner nombres vascos a sus hijos los gallegos si deberíamos tender no obligar ni mucho menos pero si ten-

8 Así, un informante aclara que lle gustaría “un nome cen por cen galego que non sei se hai o cen por cen ou non pero vamos que non haxa tradución a outro idioma” (G1: 85, H3).

9 Como xa comentamos na segunda epígrafe, este informante (H2), cunha postura aparentemente contradictoria, afirma que non galeguizaría o seu nome, aducindo como principal motivo o respecto á súa familia. Porén, gústalle que se dirixan a el na versión en galego e a lingua é un dos criterios que utilizaría á hora de escoller un nome para os seus fillos.

10 Mantense polo tanto no discurso sociolingüístico en Galicia o tópico da non imposición, que xa aparecía de forma recorrente en estudos previos (Iglesias 2002: 290, González 2003: 95, 97 ou Formoso 2013: 74-91).

der a tirarnos pues hacia hacia casa no?” (G3: 37, M8). Desde este posicionamento, o criterio de se tratar dun nome galego convértese no primeiro, á hora de elixir nome, como se expresa de forma explícita e contundente no seguinte extracto:

H1: os meus criterios de nomes de bebés que serían a ver por unha parte que estean en galego porque eso si que é para min é importante pero partindo da base de que existen tantos en galego como en español e que non llo iba poñer en inglés nin en vasco nin así porque para que me resulte bonito ten que cumprir varias cousas e que me sone así horterá e exótico non é unha delas despois / eso primeiro que estea en galego / despois gústame moito os nomes dos nenos que sexan tradicionais o sea tradicionais non retiro esa palabra borra (risas) que sexan clásicos en plan por exemplo Breixo é bonito pero non o vivo como un nome clásico entón gústanme os nomes en plan que penso que me podo imaxinar persoas doutras épocas que se chamasen así por exemplo (xxx) serían Xoana que me podo imaxinar unha Xoana en calquera época histórica e ademais a miña nai é Juana (...) eu téñolle así eses criterios en plan clásicos que non sexa súper raro pero tampouco súper moderno e que estea en ghallegho (G1: 60).

Como indica H1, ao autocorrixir a cualificación de “tradicional”, este termo esperta rexeitamento, pois, como vimos, asóciase a nomes demasiado “frecuentes”, pero ao mesmo tempo os nomes “exóticos” ou “raros” comezan tamén a ser mal vistos socialmente, polo menos por determinados sectores sociais. Na mesma liña se manifesta estoutro informante, que en lugar de “clásico” utiliza “rancio”, para se referir a nomes “de antes”, en galego, e que insiste na connotación identitaria que implica a escolla dun nome nesta lingua:

H2: está bastante ben visto o tema de un pouco rancio pero: pero en galego e bueno un pouco orixinal e:: e o que din eles tamén non? a sonoridade (...) tampouco teño un dogma tal que sexa en galego mais si que me gustaría en principio é ao que tendo porque é a miña lingua e co que me sinto máis identificado (G1: 81).

Esta postura aparece así mesmo no G2:

M3: eu teño amigos que teñen unha conciencia galega bastante forte e están decididos a poñerlle adrede os nomes galegos aos fillos e eu incluíríame nesa tendencia por que non? son nomes bonitos aínda que agora a maioría están de moda (...) non tanto porque sean exóticos senón porque non sei recórdanme aquí (G2: 133).

H6: eu penso que lle poñería un nome galego porque eu son galego meus pais son galegos e que eu sepa toda a miña familia foi galega así que non vexo aí porque teño que meter aí un castelán / veríao como unha intrusión (G2: 142).

En calquera caso, repárese na insistencia de que a elección dun nome galego neste caso responde a un criterio identitario e non por “moda” ou por “exotismo”, é dicir, non por afán diferenciador. Por conseguinte os informantes distinguen entre aqueles que elixen un nome en galego por concienciación daqueles que o fan unicamente por cuestión de moda.

Non obstante, hai informantes que manifestan unha opinión contraria ao feito de escoller un nome só por estar en galego, rexeitando polo tanto a lingua como criterio de escolla e antepoñendo outros factores como o gusto persoal ou a maior ou menor extensión:

M1: promover algo paréceme que está moi ben pero quero decir se non me gusta cusaríame tomar esa decisión de escoller por en base a un digamos a unha idea máis que a unha preferencia personal (G1: 25).

M5: non poñería moito empeño en ver se é galego igual que tampouco en ver se é castelán senón algo que non é moi estendido (G2: 132).

M9: podes poñerlle o nome que che guste e xa está non ten por que ter que ter identidade galego nin nada parecido (G3: 22).

Noutros casos nos que o criterio lingüístico non é relevante, acaba afectando pero só porque provoca que exista menos costume de escoitar o nome en galego, polo que favorece a elección do nome en castelán:

H4: acabaría escollendo julia e non sería por ningún tema de moda lingüística senón porque realmente é un nome que gústame máis (...) eu creo que realmente vai un pouco á marxe deso (...) estou moito máis acostumado a conocer julias que a coñecer xulias entón xulia sonaría máis raro para min (G1: 22).

Tamén encontramos algún informante que defende a preferencia polos nomes galegos, como unha maneira de normalizalos ou “popularizalos”, pero sente a necesidade de desvincularlos das posibles motivacións ideolóxicas que el mesmo lles outorga ou, dito doutra maneira, gustaríalle que non fosen acompañados destas connotacións, a pesar de que xa vimos que existía bastante acordo á hora de rom-

per hoxe en día esta asociación entre a concienciación ideolóxica e/ou lingüística e a elección de nomes galegos:

H2: os nomes casteláns pois parten dunha situación de ventaxa e non é porque eu quera escoller o meu nome en galego porque sexa nacionalista ou non sexa (...) non é porque sexa nacionalista ou polas miñas ideas ou porque queira potenciar o galego, a cuestión é que a día de hoxe non está normalizado o:: en galiza os nomes en galego como están en castela os nomes en castelán ou como están en cataluña os nomes en catalán (G1: 26).

Tal como xa foi aparecendo nalgúns extractos, outro criterio que empregan con bastante insistencia é o da frecuencia ou extensión do nome, criterio que pode operar en dous sentidos diferentes e contraditorios: por unha parte existe un rexeitamento bastante xeneralizado aos nomes demasiado comúns, cuestión que como vimos beneficia aos nomes galegos, pero por outra a escasa frecuencia tamén pode provocar que non se escollan por falta de costume á hora de oílos, é dicir, por soaren raros. Así, os factores do “costume” e a “tradición familiar” tamén aparecen con bastante forza e desde esta perspectiva resultan priorizados os nomes casteláns, porque como xa dixemos estes son os “tradicionais” hoxe en día. En efecto, trátase dunha tradición que funciona en contra da escolla dun nome en galego, xa que o máis frecuente é que os nomes das xeracións inmediatamente anteriores estean en castelán. O criterio de continuar unha saga familiar, é dicir, manter o mesmo nome de xeración en xeración (bisavós/as, avós/as, pais-nais, fillos/as, netos/as) encontrámo-lo máis estendido entre os homes, mentres que moitas informantes (mulleres) rexéitano, cualificando esta tradición como “curiosa”, “estraña” ou incluso “tontería” (G3); “súperfriki” ou “hortera” (G1). Porén, unha das participantes explica que acabou deixándose convencer pola súa parella tras unha oposición inicial, o que supuxo ademais efectivamente a elección dun nome castelán: “chámase jaime, seu pai chámase jaime, cinco xeracións atrás chamábanse jaime e que seu fillo vaise chamar jaime e eu puxen o grito no ceo (risas) que me estás contando?!! isto non vai pasar! (...) ata se me fixo curioso e bonito ao final” (G1: 65).

Outro criterio que aducen é o da sonoridade, aínda que non saben explicar a que se refiren exactamente, no sentido por exemplo do fonosimbolismo ou a psicoacústica¹¹:

11 Por exemplo Regueira (2006: 251, 252) demostra que “a preferencia por vogais anteriores e [a] é clara nos nomes de ambos sexos”. Do mesmo xeito, as consoantes preferidas no inicio son as sonoras nos nomes

M5: eu teño un irmán pequeno e á hora de decidir que nome poñerlle pois o criterio que utilizamos simplemente foi que sonase bonito por exemplo unha das opcións era brais que si que é galego pero outra que é como finalmente se chamou é jorge que penso que non ten unha orixe galega entón non nos fixamos e: por iso digo que simplemente que nos gustase como soe (G2: 135).

Semella que se trata máis ben de estaren acostumados a oír ou non os nomes, o que nos remite de novo á cuestión da frecuencia de uso. Tan só unha informante sinala que na súa familia evitaron os nomes con vibrante, por consideralo un son moi forte.

Por último, un criterio que inflúe moito é o dos referentes, isto é, as persoas coñecidas con ese nome, tanto se se trata de famosos ou famosas como de persoas do contorno individual de cadaquén, sobre todo neste último caso. Así, algúns informantes senten preferencia ou rexeitamento cara a un nome en función das experiencias vividas con persoas que tiñan ou teñen ese nome. En relación con isto, comentan tamén que hai nomes que están marcados socialmente con determinadas connotacións, asociacións que eles mesmos cualifican como “prexuízos”: “a min cando me din e: chámase manuela xa me imaxino a priori non? por un prexuízo ao mellor de nome de abuela ou tal digo: o sea penso pois fijo que non é bonita ou bueno prexuízos non?” (G3, M11). Neste caso non estamos falando xa de asociacións individuais, en función de experiencias persoais, senón de significados colectivos, máis ou menos estendidos, e non tanto de implicacións ideolóxicas senón de tipo cultural: “si:: hai un factor sociolóxico:: cultural importante porque (...) estamos chegando ao punto de decir que relacionamos nomes con personalidades que a verdá e que non (...) realmente é unha pasada” (G1: 43, M1). Neste caso, ademais, a maioría dos exemplos que achegan os participantes nos grupos son nomes en galego ou inglés, o que parece demostrar que os nomes en castelán ou os hispánicos comúns escapan máis facilmente a este tipo de “marcas sociais”, é dicir, están menos marcados no imaxinario colectivo. Refírense a nomes como Martiño, vinculado aos “porcos”; Lúa ou Brandán, asociados a “mascotas”, ou Jonathan e Jenni ou Jennifer, asociados á tribo urbana “choni”.

Por outra parte, están os nomes que remiten á xente maior, nomes “de vellos”, pero, como ocorre cos nomes “tradicionais”, que agora son os casteláns,

de home e as nasais nos antropolónimos femininos. Polo tanto, semella que efectivamente existe tendencia a buscar unha certa sonoridade na procura dos nomes propios.

tamén neste caso atopamos diferenzas nas distintas imaxes sociais. En efecto, nomes “de antes”, polo tanto, nomes galegos, para algúns informantes remiten a persoas maiores, pois aínda recordan por experiencia propia ou, en maior medida, de oídas, persoas que se chamaban así no pasado. En cambio, ao tratárense de nomes que se empezaron a recuperar recentemente, nesa busca do diferente da que falabamos ao inicio da epígrafe, para outras persoas informantes os referentes destes nomes son, polo contrario, xente nova: “a min bieito sóname a un rapás novo non a un vello” “na miña zona non hai ningún bieito os únicos bieitos eran os señores maiores” (G2: 264, H7; 266, M3). O seguinte extracto resulta moi ilustrativo destas diferenzas nas connotacións asociadas aos nomes, sobre todo galegos, en función da bagaxe vital, neste caso exemplificado no nome de Antón, un nome hispánico común, como xa vimos, pero entendido socialmente como galego:

Mod.: porque normalmente se oídes un nome en galego asociádelo á xente nova / preghunto?

Varios: si si

H8: boh depende

Mod.: depende de que nome en galego sexa?

H8: claro

Mod.: por exemplo?

H8: por exemplo xan e antón precisamente eu sempre o asocio a nome de persoa maior porque pois o meu avó e bueno o tío este da miña nai sempre decían antón é nome de vello i tal

M7: si la percepción viene por el hecho de la: con quien tratas porque por ejemplo yo antón en mi vida o sea si diría que puede ser nombre de: de persona con cierta edad yo conozco un montón de antón entonces para mí es de joven entonces

Mod.: nunca oíches de alguén un avó ou así

M7: no para nada entonces me sorprende para mí es nombre de una persona joven (G3: 335-345).

Polo tanto, volvemos comprobar como o feito de asociaren os nomes galegos con “nomes de antes” acaba resultando positivo, xa que agora está de moda recuperar estes nomes do pasado: “rexuvenecen co uso”, “hai nomes que rexuvenecen co tempo que se volven a poñer de moda caemos outra vez no couso da moda” (G2: 264, M3); “que se recuperan” (G3).

Para finalizar, con respecto aos nomes estranxeiros, sobre todo ingleses, xa expuxemos que algúns, como Jonathan ou Jennifer, están hoxe en día desprestixiados e, en xeral, detectamos certo rexeitamento cara aos nomes en inglés:

M1: home, a min resúltame moitísimo máis natural un nome en galego ou en castelán que estar aquí en Galicia e de repente que empecen a poñer nomes en inglés (...) non se me fai tan natural (G1: 9).

H3: as jenni a min non me gusta (...) porque: non sei explicalo vai asociado a outra:: outra forma de pensar, vamos (G1: 38).

M3: pero jénifer ahora mismo.../ fora demasiado común pero ahora mismo poñerlle a unha meniña jénifer... (G2: 214).

De feito, unha das informantes manifesta a súa preferencia polos nomes estranxeiros, baixo o argumento de que “abre las puertas en el momento de salir” (G3: 5, M7), e é contestada por todos os seus compañeiros, ata o punto de que resulta silenciada durante gran parte do resto do debate, posiblemente debido a sentirse en minoría:

M8: a mí también me da rabia el hecho de que tiremos a nombres americanos porque nuestro hijo va a sonar superbien si se llama jonathan (...) yo estoy un poco en desacuerdo contigo, lo siento, con el hecho de que el nombre gallego o sea el hecho de que vayáis a elegir un nombre extranjero porque suene mejor a la hora de salir sabes? (...)

M10: es tu opinión pero yo creo que el nombre no influye en eso de abrir más puertas ni nada por el estilo / le explicas bien como se pronuncia tu nombre y ya está

M11: non creo que che abra máis portas (G3: 37-44).

O seguinte extracto tamén resulta moi ilustrativo do desprestixio dos nomes estranxeiros, en especial os ingleses. Trátase dun intento de manter a tradición familiar pero con versións diferentes (modernizadas) nas sucesivas xeracións. Ao

entenderen que a terceira versión é en galego, parece que o consideran xustificado, pero ao aclarar que se trata da versión inglesa provoca hilaridade:

M9: e as xeracións eu teño un amigo que o seu avó chámase artemio o seu pai arturo e o seu irmán artur

H8: bueno pero artur é:: é galego non? era o fillo de breogán

M9: árthur árthur/ artur non [referíndose ao cambio de acentuación]

H8: ah así con th i eso

M9: si si [risas] é así (G3: 32-35).

Só de forma puntual encontramos algunha afirmación en favor de nomes estranxeiros, como no caso de Brian ou Izan, que unha informante presenta como “modernos” e contrapón a nomes en castelán “de santos” que, na súa opinión, agora “xa non se levan”, como Claudino ou José Antonio¹² (G3).

Os nosos informantes tamén recoñecen a influencia dos medios de comunicación de masas na elección dos nomes propios, pero sempre para criticar que se poida empregar como criterio selectivo. Así, poñen o exemplo dos nomes tirados de series de televisión ou os escollidos por imitación dos famosos¹³.

4. CONCLUSIONES

Na percepción da onomástica galega por parte destes tres grupos de estudantes da Universidade de Santiago, aparece de forma recorrente un termo que se vai converter nun concepto clave do seu imaxinario colectivo con respecto a este ámbito do proceso normalizador: tradición.

Curiosamente, a importancia outorgada á tradición vai funcionar de xeito oposto en cada un dos dous bloques temáticos en que organizamos o noso traballo. No caso da galeguización de nomes e apelidos, a tradición (familiar, xeracional) acaba converténdose no argumento máis poderoso para xustificar o seu rexeitamento e, incluso aqueles informantes que desenvolven un discurso máis

12 Cómpre destacar as concepcións equivocadas que existen sobre a popularidade dos nomes, xa que o éxito dos *José Antonio* durante os anos da posguerra debeuse ao homónimo Primo de Rivera.

13 Neste caso, é curioso que os tres exemplos que poñen remiten a fillos de futbolistas (*Thiago, Martín e Enzo*).

favorable cara á normalización do galego, recorren a ela para explicar a aparente contradición na que incorren ao defenderen a escolla de nomes galegos e ao mesmo tempo non galeguizaren os seus antropónimos, tanto nomes como apelidos. Debido ao avanzado proceso castelanizador da nosa onomástica, a tradición, máis ou menos próxima segundo os casos, está xa escrita en castelán, de xeito que a restitución á forma orixinaria galega remite a un pasado para eles descoñecido e, por conseguinte, percibido como alleo e estraño.

Polo contrario, pero paradoxalmente polo mesmo motivo, á hora da escolla dos nomes para as futuras xeracións, os nomes casteláns, por seren os percibidos como tradicionais, tenden a rexeitarse nos últimos tempos en favor dos nomes galegos distintivos, xa que nestoutro aspecto un dos criterios que prima é a busca do diferente. Polo tanto, aquí a tradición si xoga a favor da preferencia polos nomes galegos, pero sen que isto presupoña necesariamente, segundo o discurso das persoas informantes, unha concienciación lingüística, senón que en moitos casos responde simplemente a unha cuestión de moda, que, por conseguinte, pode ser transitoria e ademais non implica outro tipo de compromisos lingüísticos cara á lingua galega. De todos os xeitos, xa vimos que, sobre todo entre os homes, a tradición tamén pode actuar na selección dos nomes no mesmo sentido que no da galeguización, para aqueles que pretenden perpetuar unha saga familiar a través do mantemento do mesmo nome, caso no que non consideran válida a súa tradución ao galego, aínda que o nome o permita (por exemplo Alejandro - Alexandre). Segundo este discurso, a tradición só se mantén na súa forma “orixinal”, que dado o noso contexto sociolingüístico, vai ser sempre en español.

En definitiva, así como no que se refire á toponimia observamos importantes progresos no proceso normalizador do galego, canto á onomástica non semella que a sociedade estea preparada ou predisposta favorablemente para a súa galeguización, en parte polo gran descoñecemento que detectamos arredor de toda esta temática e, en parte, porque ao se percibir como algo persoal e íntimo, aínda se manifesta maior rexeitamento cara a unha posible intervención administrativa neste terreo, cuestión que, en cambio, se acepta en moita maior medida no caso da toponimia, como xa vimos. Nesta tamén pode estar actuando o factor do hábito ou o costume, pois esa intervención xa tivo lugar, mentres que non se abordou na antroponimia. Sen dúbida, a primeira cuestión que cómpre afrontar

con urxencia radica na explicación e información sobre o proceso castelanizador sufrido pola nosa onomástica, que non se viu libre da imposición xeral do castelán, cuestión totalmente descoñecida por boa parte dun grupo de poboación que conta ademais con estudos universitarios. Polo tanto, concluímos que se trata dun ámbito bastante esquecido dentro do proceso normalizador e no que a administración nunca puxo o foco.

Consideramos que, despois da análise do discurso da mocidade estudada, cómpre –en primeiro lugar– centrarse na formación e información da poboación, tanto desde a educación regrada, como a través de campañas que se poidan organizar desde diferentes organismos. Desta maneira tamén contribuiríamos a borrar o estigma que supón para parte da poboación a galeguización tanto de nomes como de apelidos. Sen ela, e continuando co noso pasado lingüístico na sombra, parece difícil que triunfe calquera campaña que busque o aumento da restitución de formas galegas, sobre todo nos apelidos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2009): “Sobre a estandarización da antroponimia: proposta para os apelidos”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, 117-152. <<http://www.realacademiagalega.org/imaxin-boletins-web/paxinas.do?id=3412>>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2016a): “Os apelidos, patrimonio individual e patrimonio colectivo. Criterios para a estandarización dos apelidos”, en *Os apelidos en galego. Orientacións para a súa normalización*. A Coruña: Real Academia Galega, 10-21. <<http://academia.gal/documents/10157/704901/Os+apelidos+en+galego.pdf>>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2016b): “Os nomes galegos no século XXI”, en Manuel González González (ed.): *Lingua, pobo e terra. Estudos en homenaxe a Xesús Ferro Ruibal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 191-212.
- Callejo, Javier (2002): “Grupo de discusión: la apertura incoherente”. *Estudios de sociolingüística* 3 (1): 91-109.
- Canales, Manuel / Anselmo Peinado (1999): “Grupos de discusión”, en J. M. Delgado / J. Gutiérrez (coords.), *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*. Madrid: Síntesis, 287-316.
- Formoso Gosende, Valentina (2013): *Do estigma á estima. Propostas para un novo discurso lingüístico*. Vigo: Xerais.
- González González, Manuel (2003): *O galego segundo a mocidade*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Ibáñez, Jesús (1992): *Más allá de la sociología. El grupo de discusión: técnica y crítica*. Madrid: Siglo Veintiuno de España.
- Iglesias, Ana (2002): *Falar galego: “no veo por qué?”. Aproximación cualitativa á situación sociolingüística de Galicia*. Vigo: Xerais.

- INE 2015, Apellidos y nombres más frecuentes, http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177009&menu=resultados&secc=1254736195498&idp=1254734710990. Consultado o 4/3/2017.
- Ortí, Alfonso (1996): “La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo” en García Ferrando *et alii* (1996): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza, 189-221.
- Regueira, Xosé Luis (2006): “Patróns fónicos dos nomes de persoa”, en *Actas do I Congreso Frei Martín Sarmiento*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 239-255.